

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 35

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin

Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 35

Серія започаткована 1996 року

Харків 2022

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №19 від 26 грудня 2022 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Савченко С.В.

Ідейно-політичні настрої в Катеринославській єпархії
на початку ХХ століття.....5

Калініченко В.В.

Землеустрій в земельних громадах Наддніпрянської України (1922 – 1930 рр.).....17

Білас Ю.В.

Сергій Пилипенко – «студент революції».

Роки навчання українського письменника в університеті Святого Володимира.....27

Зубко О.Є.

Цікаві факти з повсякденного життя українських емігрантів

у міжвоєнній Чехословаччині (1921 – 1939 рр.).....36

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Хіріна Г.О., Савченко А.О.

Історія трьох листів. Духовна естафета поколінь.

В.Н. Каразін – Є.І. Колтуновський – М.Ф. Сумцов.....45

Єремєєв П.В.

Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича.....51

Богдашина О.М.

Університети Російської імперії у творчій долі М. Костомарова.....67

Кучеренко С.В.

Трипільська складова в історіософії Юрія Липи.....79

Домановська М.Є., Домановський А.М.

Візантиністика в дисертаційних студіях науковців України,

2012–2022 (історичні науки).....89

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І.

VII Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні

аспекти біографістики: до 205-річчя від дня народження Миколи Костомарова».....107

CONTENT
HISTORY OF UKRAINE

Savchenko S.V.	
Ideological and political attitudes in Yekaterinoslav dioceses at the beginning of the 20 th century.....	5
Kalinichenko V.V.	
Land ordering in the land communities of Dniper Ukraine in 1922–1930.....	17
Bilas Yu.V.	
Serhii Pylypenko is a "student of the revolution". The Ukrainian writer's years of study at St. Volodymyr University.....	27
Zubko O.Y.	
Interesting facts from the daily life of Ukrainian emigrants in interwar Czechoslovachchyna (1921 – 1939).....	36

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY

Khirina G.O., Savchenko A.O.	
The story of three letters. Spiritual relay of the generations. V. N. Karazin – E. I. Koltunovsky – M. F. Sumtsov.....	45
Yeremieiev P.V.	
Religious images in the scientific works by Mykhailo Maksymovych.....	51
Bohdashyna O. M.	
Universities of the Russian empire in the life and works of M. Kostomarov.....	67
Kucherenko S.V.	
The Trypillia in the historiosophy of Yury Lypa.....	79
Domanovska M.E., Domanovskyi A.M.	
Byzantine Studies in dissertations produced by Ukrainian scholars, 2012–2022 (Historical Sciences).....	89

CHRONICLES OF LIFE

Aksyonova N.V., Vovk O.I.	
VII All-Ukrainian Scientific Conference "Theoretical and applied aspects of biography: to the 205th anniversary of the birth of Mykola Kostomarov".....	107

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-01>

УДК (UDC): 281.9(477):329.21(477)

С. В. САВЧЕНКО, канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
е-mail: serhijs@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Інститут промислових та бізнес технологій
Українського державного університету науки і технологій,
просп. Гагаріна, 4, м. Дніпро, 49600, Україна

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ
ЄПАРХІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета. Реконструювати специфіку ідеологічної атмосфери в Катеринославській єпархії, а також висвітлити окремі аспекти взаємовідносин між церковною корпорацією та імперсько-патріотичними організаціями навколо «єврейської загрози».

Методи. Історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний.

Результати. Показано еволюцію ставлення катеринославської церковної спільноти, що її репрезентовано єпархіальними виданням, до антисемітської політики: від засудження масового насильства, прихильного ставлення до політичних та мовних свобод, до схвалення погромів та антисемітської пропаганди. Ця еволюція пов'язана з пореволюційною реакцією царизму, що досягла свого апогею в 1912-1913 рр. Церква фактично синхронізувала антисемітські виступи в своїй пресі з процесами урядового антисемітизму.

Висновки. Антисемітська церковна кампанія безпосередньо пов'язана з обслуговуванням виборчої кампанії крайніх правих сил до Державної Думи 1912 року. Разом з тим, взаємини церковних діячів зі світськими чорносотенцями не були безхмарними, позиції не збігалися з багатьох питань, зокрема, місцева церковна спільнота займала більш консервативну позицію щодо проявів релігійного вільнодумства в суспільстві, а чорносотенці звинувачували своїх кліриків-одномудців у проєврейських симпатіях. Тема потребує подальшого дослідження із залученням матеріалів обласних архівів півдня України.

Ключові слова: Катеринославська єпархія, лібералізм, церква, чорносотенці, євреї, антисемітизм.

Як цитувати: Савченко С. В. Ідейно-політичні настрої в Катеринославській єпархії на початку ХХ століття *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2022. Вип. 35. С. 5- 16. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-01>

In cites: Savchenko S.V. (2022). Ideological and political attitudes in Yekterinoslav dioceses at the beginning of the 20th century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (5-16) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-01> (in Ukrainian)

Лібералізація Російської імперії після революції 1905 року, зародження елементів парламентського життя та відносних політичних свобод парадоксальним чином збіглося з інтенсифікацією системного державного антисемітизму, носіями і провідниками якого стали підтримувані урядом та особисто імператором так звані чорносотенні організації. Складником

©Савченко С. В., 2022

цього процесу в імперії були центральні та регіональні структури Православної церкви, яка, на відміну від старообрядців та сектантів, не отримала на хвилі революції жодних ознак усамостійнення свого внутрішнього життя. Фактично, церква лишалася в імперії єдиною конфесією, яку можна назвати привілейованою, але в той самий час цілковито безправною. До самого 1917 року влада так і не наважилася звільнити її з-під свого дріб'язкового контролю, компенсуючи неволю збільшенням бюджетного фінансування. За словами В. Рожкова, імператор побоювався пробудження в церкві «соборного і незалежного духу» [30, с. 10].

Православна духовна корпорація, як вагомий складник ідеологічного апарату держави, була залучена до реалізації політики антисемітизму. Тут йдеться не про прямий примус вступати до лав чорносотенців (хоч катеринославські ієрархи були почесними головами «Союза русского народа»), а радше про наполегливе заохочення до співучасті в ідейній легітимації антисемітської кампанії.

Тема про ідейно-політичну еволюцію та антисемітизм катеринославського духовенства на початку ХХ століття практично не має історіографії. Річ у тім, що дореволюційні джерела з історії Катеринославської єпархії (як і губернії) до нашого часу збереглися лише фрагментарно, фактично, ми маємо справу із випадково вцілілими колекціями документів, яким вдалося пережити тотальне знищення архіву в період Другої світової війни. Тому не дивно, що в сучасній українській історіографії, для якої чорносотенці загалом не є предметом значного інтересу [22], лише поодинокі праці присвячено їх діяльності на Волині [35, с. 155-161]. В цьому регіоні вона була широкою і добре задокументованою, і, що найголовніше, першоджерела дійшли до нас у непоганому стані. Утім стосункам церкви з імперськими патріотами увага практично не приділяється навіть на матеріалах цього регіону.

Схоже, що історики просто не бачать в цьому сенсу, бо висновки їм відомі наперед: «Цезарепапізм, як і похідна від нього безумовна підтримка православною церквою внутрішньої політики держави», «деградація панівної церковної інституції імперії й поглиблення її розколу з народом», «основну ідеологічну підтримку чорносотенцям забезпечувало чернецтво», «у процесі протидії робітничо-селянському руху та захисту монархії реакційні кола духовенства Російської православної церкви виявилися причетними до застосування широкого спектра силових засобів – від політичних провокацій до масового терору на національному ґрунті» [19, с. 26-34]. Однак, навіть Г. Надтока, студію якого ми щойно цитували, не міг не зауважити низку фактів неприхильного сприйняття духовною корпорацією як російського імперського націоналізму, так і діяльності чільних представників цієї ідеології. Тож на локально-емпіричному рівні проблема є набагато складнішою, ніж здається.

Метою даної статті є спроба, в міру об'єктивних можливостей, що зумовлені станом джерельної бази (зокрема, збереженим фондом документів Дніпропетровського обласного державного архіву), торкнутися окремих моментів ідейно-політичної еволюції катеринославського духовенства у міжреволюційний період.

Напередодні революційного вибуху 1905 року головний рупор Катеринославської єпархії дотримувався лояльних до монархії та консервативних позицій. Важливою темою було викриття інтелігентських помилок, починаючи від соціалізму і закінчуючи атеїзмом, матеріалізмом та скептицизмом. Їдкі глузування над «передовими людьми» служили своєрідною помстою за зображення духовенства та їхнього побуту вкрай непривабливими фарбами в прогресивній пресі. Інтелігенції закидалася поверховість, нездатність формулювати важливі життєві питання, самозамилування, месіанізм, пафосна героїзація смерті «за народ». Не забували місцеві церковні публіцисти й про те, щоб вчити свою паству коритися владі. «Слово Боже ясно і безперечно вчить про Божественне походження та встановлення влади земної – влади царської» [34, с. 425, 432]. Віра в царя і віра в Бога фактично ототожнювалися. Утім настрої катеринославського духовенства не був постійним та однорідним. Все залежало від балансу сил у політиці, міри репресивності режиму, особистої позиції архієрея, його здатності контролювати своїх підопічних.

Ліберальні марення 1905 року

У розпал революції консервативна стилістика єпархіальної публіцистики різко «лівішає», що почасти було пов'язано з відставкою К. П. Победоносцева. Відомості не хотіли навіть згадувати ім'я ненависного обер-прокурора Святійшого Синоду, іронічно називаючи його «відомим церковно-державним діячем». Його боялися і ненавиділи. Коли він пішов у відставку, лишилася лише ненависть. Особливо травматичним і принизливим досвідом правління Победоносцева для кліру було посилення бюрократичного контролю за «благодійністю» дружин священників. З цього зовсім не випливає, ніби катеринославське духовенство підтримувало революцію [17]. Революціонери, як і раніше, порівнювалися з дияволом, який «шукає кого поглинути». Тим не менш, пастирі скористалися ослабленням уряду, щоб уголос покритикувати синодальний устрій і самодержавну владу за гноблення церковної свободи. Духовний стан підхопила хвиля усвідомлення своєї упослідженості в державно-церковній симфонії, відчуття несвободи свого становища, браку керівних повноважень, хоча при цьому зазвичай принципово заперечувалося право свободи для сектантів [12, с. 317-318].

Церковну «фронду» в єпархії засигналізував передрук статті відомого церковного історика ліберального спрямування В. Завитневича «Про відновлення соборності в Руській Церкві». В ній засуджувалося релігійне насильство, стверджувалося, що церква «по можливості повинна триматися осторонь держави», а «проникнення в Церкву державних чинників є смертю для Церкви». Фактично, у «смуті» 1905 року було звинувачено не «бунтівників», а саму владу, що надмірно придушувала «області особистого і громадського». У критиці церковних порядків автор закидав пастирям байдужість до своєї пастви та формалізм у виконанні священницьких обов'язків: «Можна бути еретиком та атеїстом, і водночас "зразковим членом Церкви"». Зрештою, у старообрядництві Завитневич знайшов більше ознак основ соборності та «вірності духу Вселенської Церкви», ніж в офіційній церкві [13, с. 713-723]. Всім читачам було зрозуміло, що головним об'єктом критики був імператор, навіть якщо його ім'я не називалося. Навіть єпископ Симеон у своїх зверненнях до парафіян та кліру використав крамольну метафору «визвольний рух», говорив про те, що настав час «підбити підсумки старого режиму церковного життя» [15, с. 879] і мріяв про той час, коли «засяють нові щасливі дні» [24, с. 849-855].

Політичні симпатії кліриків схилялися до поміркованих ліберальних сил. ЕЕВ переконували паству підтримувати октябристів. Автор публікації «Катеринославська народна партія 17 жовтня» закликав пастирів звернути увагу на цю партію та їх програму, а також ознайомити з нею народ. На його думку, духовенство не може не співчувати таким пунктам програми як рівність усіх перед законом, відсутність станових, національних та віросповідних обмежень, а також цензури, «повна свобода всіх мов та діалектів у суспільному житті», право кожного здобувати початкову освіту своєю рідною мовою, свобода університетів, виїзду за кордон та ін. Під «свободою діалектів», перш за все, малося на увазі вільне використання української мови. Програму підтримали такі відомі у місті люди як М.В. Родзянко, К. Д. фон Гесберг, Д.І. Яворницький, І. В. Способний, свящ. Н. Рубанистий та ін.

«Полівішання» курсу Катеринославської єпархії у розпал революції позначилося й на демонстрації прихильності до українського питання. У своїй масі катеринославське духовенство, включаючи правлячих архієреїв, ставилося до української мови та її часткового «воцерковлення» прихильно. У зв'язку з цим варто звернути увагу на «Відкритого листа» о. С. Капіноса іншому священнику – о. М. Боголюбову. Автор писав про те, що це питання «не з учорашнього дня хвилює найкращу частину малоросійського духовенства та благодійну більшість української інтелігенції» [14, с. 812-820]. На його думку, ідею видати Євангеліє українською мовою підтримує більшість кліриків в Україні. «Російський переклад все-таки російський, не рідний малоросові». Він процитував звіт преосв. Амвросія, вікарія Волинської єпархії, який зазначив, що проповіді українською мовою подобалися місцевому населенню. Для Капіноса українська мова – «найкраща з усіх слов'янських мов», і сумнівів у тому, що український народ заслужив Слова Божого рідною мовою, бути не може, адже навіть колишні

язичницькі народи Сибіру, Уралу та Камчатки користуються цим правом уже багато років [14, с. 819-820]. Капиноса підтримав інший клірик єпархії – о. Віктор Чернявський, який заявив про те, що українською говорить «вся Україна, Волинь, Поділля, закордонна Галичина», тому українське Євангеліє цілком природно має з'явитися на світ. Крім того, він зауважив, що всі катеринославські священники, спілкуючись офіційно російською, у розмовах із селянами завжди переходять на українську. Саме життя змушує говорити про українізацію Церкви [36, с. 834-837.]

Більше ніколи, аж до березня 1917 року, катеринославська духовна корпорація не дозволяла собі подібного вільнодумства. Пастирі та паства Катеринославщини поволі звикали до українського питання як актуального порядку денного, який набрав ваги в передреволюційному суспільстві.

В тенетах «єврейської змови»: церковний антисемітизм

Для пастирів та пересічних парафіян перший значний погром в Катеринославі влітку 1883 року був приголомшливою подією, яка назавжди збурила спокійне, сонне провінційне життя. Загинуло 15 осіб, завдано збитків на суму понад 600 тис. рублів, було затримано 652 погромники, було пограбовано понад 350 квартир та знищено одну синагогу [5]. Тодішній ректор Катеринославської духовної семінарії прот. Михайло Разногорський у своєму зверненні назвав те, що відбулося, «ганебним злочином»: «Немирні люди, які зробили велике громадське лихо, співгромадяни і прибульці, нехай не думають, що вони зробили законну і угодну Богові справу кривдою євреїв. З усього видно, що злі люди, які давно покинули Господа і Господом покинуті, нав'яли простим серцям, що грабувати і кривдити, особливо іновірних, не гріх. Боляче, соромно, що ворог роду людського посміявся над простодушними нашими братами» [29, с. 278-281].

Як і духовенство в цілому, отець Михайло ще не розумів (це впливає з намагань дати моральну оцінку події), що місто та губернія втягувалися у вир нової епохи націоналізму. В межах її логіки традиційні критерії розрізнення добра та зла не працювали, а моральні оцінки були позбавлені абсолютного виміру, вмщуючись у рамки «готентотської моралі».

Після розгрому революції 1905-1907 рр., коли поразка бунтівників стала очевидною і в губернії почалися судові процеси, єпархіальні відомості різко змінили риторичку. Антисемітизм став нормою мислення та самоідентифікації духовних осіб. Ліберальних духовних публіцистів та українофілів було витиснуто з видання, їх змінили не просто консерватори та монархісти, а пастирі, для яких першочерговим завданням всього життя і служіння була боротьба з євреями. Вони почали писати про брехню парламентаризму, який «прогнів підкупом», про демократію як інструмент «всесвітнього панування євреїв над усіма народами», про те, що «ідея самодержавства у свідомості руського народу є не лише державною ідеєю, а й глибоко релігійною, що перебуває у природному непорушному зв'язку з ідеєю православ'я» [1, с. 31, 33]. Демократія оцінювалася як «дитяча іграшка політиканів», оскільки «будь-який єврей» може купити «владу натовпу» [1, с. 35]. Революційні події 1905-1907 рр. вважалися інспірованими «шкідливими» євреями та проплаченими «єврейським золотом».

Антисемітська істерія в духовній публіцистиці була освячена авторитетом відомого о. Іоанна Сергієва (Кронштадтського). Спочатку він в різких висловлюваннях засудив «скверноубивць», що нищили євреїв під час сумнозвісних кривавих подій у Кишиневі 1903 року. Але після спілкування із «союзниками» радикально змінив свою оцінку, інтерпретуючи погроми як наслідок колективної провини євреїв. «З наступних (за першими) газетних звісток про кишинівський погром я достовірно переконався, що євреї самі були причиною того буйства, каліцтв, які ознаменували 6-е та 7-е числа квітня... Тепер я переконаний із листів очевидців, що не можна звинувачувати одних християн, спровокованих на заворушення євреями, і що в погромі винні переважно самі євреї» [25]. Прихильно зреагував на насильство імператор Микола II. «Нахабство соціалістів та революціонерів вивело народ з рівноваги, а беручи до уваги, що дев'ять десятих з них були євреями, вся лють була вихлюпнута на них, і тому відбулися погроми одночасно по всіх містах Росії та Сибіру» [2].

У тому ж дусі та стилі висловлювалися духовні публіцисти Катеринославської єпархії, голоси яких майже до початку світової війни лунали в церковній періодиці найголосніше. Священник Сергій Шалкінський називав євреїв «жадібними паразитами», що «присмокталися» до Росії, «щоб висмоктати кров із усієї її спадщини та всі скарби її підземних надр». Все це випливало з «расового характеру» євреїв, які «ворогами нашими були, є і будуть» [37, с. 184-193]. Відомостями пропагувалася теза, що руські люди «заснували свою велику Державу не для євреїв або інших народностей, а для себе», тому для її захисту вони повинні згуртуватися навколо самодержця і увірувати в «союз Престолу та Вівтаря». Ні про які рівні права народів Росії мови бути не може, розраховувати на це може лише божевільний [1, с. 36]. Євреї ніколи «не отримають жаданої для них рівноправності з господарями Руської землі» [37, с. 184, 191, 192]. На думку кафедрального протоієрея о. Дмитра Страховського, революційні задуми та ідеї – це «явне ідопоклонство, явне зречення Бога Живого» [32, с. 593-595]. Євреї та «руські зрадники опанували майже всі руські журнали і газети», прагнуть звільнити «руських людей і від національності (патріотизму), і від віри, і від моральності, і від Царя, і від Бога», замінивши все це Установчими Зборами [16, с. 668-669]. «Серце Цареве» від цього неподобства невимовно страждає [32, с. 593-595]. Церковні публіцисти нарікали, що Святійший Синод не реагує на зло і, очевидно, не має наміру «рятувати руський народ» [16, с. 669]. Злодійським мріям лібералів і революціонерів вони протиставляли ідеал Святої Русі, який «здавна славився своєю побожністю, благочестям і відданістю Царю» [38, с. 618].

Нагадаємо, що подібна риторика різко контрастувала із засудженням тими самими єпархіальними відомостями першого єврейського погрому в Катеринославі в 1883 році. Але масована патріотична пропаганда зробила свою справу: християнська оцінка була витіснена расистською ксенофобією.

Вищої точки «церковний антисемітизм» в єпархії досяг в 1912 р. Лунали заклики до продовження єврейських погромів. У першому номері ЕЕВ за 1912 рік один преосвященний єпископ запевняв свою паству, що питання про політичну рівноправність євреїв – це «смердючий налив на здоровому тілі Руського народу», євреї – це «комар», який «обліплює тіло руського мужика»; «євреї усіх ненавидить і його всі ненавидять», євреї – провокатор, продавець і покупець краденого, він «знайшов на свою голову вічне прокляття», він «експлуататор», «хижак», що «п'є чужу кров як п'явка». Паства мусила засвоїти, що юдофобія – річ цілком природна, ненависть до єврея – істинно християнське почуття, «жадібність до золота тече в крові іудея», «юдей ненависний тому, що сам себе зробив ненависним», а Талмуд, яким «живе і дихає зла маса єврейства» – пронизаний ненавистю до людства. Євреї небезпечні, бо «майбутнє рабство капіталу буде рабством єврейського капіталу», євреї «опанує всю внутрішню і зовнішню політику країни», євреї «злий геній християнських народів», а боротися з цим генієм необхідно не лише «культурними засобами» [1, с. 36-41]. Порівнюючи благочестя «великоросів» і «південно-росів», священник І. Трієдин висловив переконання в тому, що на півдні Росії набагато менше православних храмів тому, що тут занадто багато «інородців, що понаїхали» («німців, поляків і особливо євреїв»), які не дають руському народові «вільно дихати», позбавляють його культурної ініціативи та свободи. Коли приїжджаєш до Катеринослава, «одразу звертаєш увагу на його зовсім не руську фізіономію..., скоріше це німецьке чи польське, чи скоріше єврейське місто». «Відчуваєш, що приїхав достеменно на чужину. Тут кількість синагог значно перевищує кількість православних храмів» [33, с. 752-760]. Політичні висновки напрошувалися самі собою: часи погромів потрібно повертати, євреї з міста мають зникнути.

«Справа Бейліса», що розглядалася в суді у Києві восени 1913 року, зазвичай сприймається як одна з найганебніших сторінок історії пізньої імперії, свідчення занепаду, варварства та свавілля. Утім ситуацію варто сприймати в контексті антисемітської параної того часу, що охопила всю Європу. Менделя Бейліса, попри тривалу тяганину і фальшування доказів слідством, суд присяжних виправдав, тоді як першим вироком для Альфреда Дрейфуса у Франції було довічне ув'язнення, а Леопольда Хілснера в аналогічній справі про єврейське ритуальне убивство в Богемії (з такими ж сумнівними обставинами), було засуджено до смертної кари (її замінено згодом на довічне ув'язнення).

Як добре відомо, у Києві, навіть під тиском місцевих чорносотенців і «охранки», православні експерти відмовилися давати висновок про схильність євреїв до ритуальних убивств. Тож не дивно, що на «справу Бейліса» катеринославська духовна преса, про всяк випадок, вирішила взагалі ніяк не реагувати: в 1913 році ЕЕВ про євреїв майже не згадують. Це промовляє на користь гіпотези, що церковний антисемітизм мав прагматичний передвиборний характер і був розрахований на конкретний тип виборця. У єпархіальному виданні друкувалися тексти представників «Союза русского народа» (СРН) та «Всероссийского национального союза» (ВНС) із пропагандою чорносотенного націоналізму [7, с. 653-659]. Він підносився як «живильне джерело, здатне оздоровити нашу Батьківщину» [7, с. 664]. Катеринославська єпархіальна влада в 1912 році напередодні виборів у IV Державну Думу відкрито агітувала за СРН і особливо за ВНС: «Національна ідея має бути покладена в основу політичної програми духовенства. Головним виразником цього почуття нині є Всеросійський національний союз», його програма має бути прийнята духовенством «безперечно» [11, с. 862, 864]. «Наш обов'язок, – писали єпархіальні відомості, – підтримати місцеву газету "Русскую Правду" одностаійною підпискою та співпрацею» [26, с. 887].

На знак подяки за подібні пастирські напучування та агітацію чорносотенці публікували у своїй газеті доброзичливу інформацію про церковне життя [9, с. 3; 21, с. 2], здавали в безкоштовне користування місійників приміщення Народного Дому, що їм належав, брали на себе всі фінансові витрати з організації місіонерських співбесід із заблудлими. У відповідь отримували теплі згадки про себе в єпархіальних виданнях, патріотичні проповіді в усному та друкованому вигляді [27, с. 669-670], статті про ворожість християнства та соціалізму, що виглядало як передвиборча агітація за РНС, працевлаштування в єпархіальних структурах [3, с. 481-486], а також ігнорування в церковній періодиці тем і сюжетів, які могли би дискредитувати «союзників». Важливим у зв'язку з цим є не лише проповідь антисемітизму, а й ігнорування фактів погромів та патріотично мотивованого насильства на сторінках місцевої церковної преси. Навіть у номерах відносно «ліберального» періоду функціонування ЕЕВ (в 1905 році) не знаходимо жодного натяку на осуд расово мотивованого насильства проти євреїв на вулицях Катеринослава, якщо не брати до уваги абстрактних закликів єпископа Симеона до умиротворення та спокою у державі.

Як приклад замовчування незручних сторінок діяльності чорносотенців можна навести історію з убивством у Катеринославі О. Л. Караваєва – депутата Державної Думи. Його вчинили активісти місцевого відділення СРН разом з агентурою «охранки», питання тримав на особистому контролі сумнозвісний чорносотенний лідер О. І. Дубровін. Лікар Караваєв, який своєю роботою і промовами дошкуляв монархістам, був смертельно поранений у своєму кабінеті 4 березня 1908 року під час прийому хворих. Одним з «пацієнтів» і був убивця [39, ф. 465, оп. 1, спр. 5, 225 арк.; спр. 6, 147 арк.] Злочин розслідувався мляво і неохоче, місцева влада за вказівками зі столичних кабінетів була вимушена покривати убивць, тривалий час заборонялися навіть згадки про жертву [39, ф. 11, оп. 1, спр. 1070, арк. 115], а убивць було покарано вже після революції 1917 року радянським трибуналом.

Катеринославська духовна корпорація на чолі з єпископом Симеоном відреагувала на цю гучну і безпрецедентну подію повною мовчанкою. Не помітити злочин було неможливо, про це писала вся світська преса – як місцева, так і столична. Мовчання єпархіальної влади пояснюється не лише її співучастю в політичних та партійних інтригах, а й, значною мірою, корпоративною байдужістю до того, що відбувалося за рамками храму, парафії та духовної корпорації.

Втім, прямої кореляції між антисемітською пропагандою на сторінках катеринославської церковної преси та погромами, що охопили губернію в 1905 році, не було. Статті про «всесвітню змову» євреїв почали з'являтися вже після того, як основна хвиля погромів пройшла, а придушення революції та «поправішання» державного курсу стало очевидним. Публікації про євреїв сигналізували про лояльність місцевого духовенства до влади, яка перемогла у «усобиці». Також їх можна розцінювати як спробу загладити провину за антисинадальний і, власне, антимонархічний бунт 1905 року.

Антисемітизм православного духовенства відрізнявся від світського чорносотенного антисемітизму акцентуванням не стільки на вроджених расових, скільки на релігійних чинниках. Церковна влада дуже позитивно оцінювала процес звернення юдеїв до православ'я, звітуючи про свої успіхи в єпархіальному виданні. Більше того, охоче приймала допомогу у наверненні юдеїв від протестантських місіонерів. 19 серпня 1911 року в Катеринославі член «Єврейсько-християнського свідчення про Христа Ізраїлю» англіканський місіонер доктор Ландсман прочитав лекцію «Христос і євреї». Проповідник користувався особистою протекцією архієпископа Волинського Антонія, одного з лідерів чорносотенного руху в Україні, а обер-прокурор Святійшого Синоду В. Саблер просив губернаторів усіляко сприяти Ландсману, який «бажає попрацювати заради проповіді євреям Христа Спасителя» [39, ф.11, оп.1., спр. 1181, арк. 307-309]. Навернений у православ'я юдей ставав повністю «своїм» для церкви, але не для чорносотенців, які не сприймали «вихрестів» з расових міркувань.

Після придушення революції катеринославські чорносотенці стали офіційними виразниками політики антисемітизму. В лавах чорносотенців опинилося чимало священнослужителів єпархії, включаючи архипастиря, який був почесним головою СРН. Голова СРН Олександр Дубровін відвідував Катеринославі і особисто контролював утворення місцевого осередку своєї партії [22, с. 39]. Всього на Катеринославщині відкрилося 13 відділень СРН, куди входило більше 17 тисяч членів. Інші імперсько-патріотичні організації в губернії були малочисельними і не відігравали істотної ролі в суспільному житті.

Відносини катеринославського духовенства з чорносотенними організаціями важко реконструювати через втрати архівних джерел. Очевидно лише, що вони, всупереч стереотипним уявленням, не були ідилічними. Благочестя провінційних чорносотенців було формальним, показним, їхнє розуміння православ'я не виходило за рамки показового виконання ритуалів. «Кожен член відділення зобов'язаний прагнути по можливості в дні богослужіння бути в церкві на молитві», – стверджувалося в інструкції для членів СРН одного із сільських відділень у Катеринославській губернії [39, ф. 11, оп. 1, спр. 1238, арк. 72]. Релігійно-догматичні питання їх мало цікавили.

Участь багатьох священнослужителів у монархічних організаціях не була гарантією взаєморозуміння. Було очевидно, що чорносотенці потребували допомоги церкви більше, ніж церква сприяння чорносотенців. Відносини між катеринославськими священниками і чорносотенцями були затьмарені ще з 1905-1906 рр., коли останні тільки заявили про себе та свої цілі, а перші не виявили до них жодного співчуття, оскільки перебували на «ліберальній хвилі».

1907 року в ЕЕВ вийшла замітка авторитетного священника о. Миколи Боголюбова, у якій дуже різко охарактеризовано лідера СРН О. І. Дубровіна [4, с. 27]. Боголюбов захищав від його нападів Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського). «Союзник» закидав митрополитові політичну крамолу, непатріотизм, симпатії до лібералів тощо [10]. Найбільше Дубровіна обурило заява митрополита про його політичний нейтралітет та звинувачення чорносотенців у тероризмі. «Правим Вашим партіям я не співчуюю і вважаю Вас терористами», – висловився преосв. Антоній [10, с. 5]. Зрозуміло, що Дубровін у словах не стримувався, чим налаштував проти себе духовенство. Микола Боголюбов назвав листа Дубровіна «брудним вчинком», а його автора злісним наклепником, що безпідставно «вважає себе вождем православного руського народу» [4, с. 27]. «Русская Правда», куди спочатку безуспішно відправляв свою замітку Боголюбов, згадана як газета, що не варта уваги порядних людей: «Рекламуючи свою газету серед духовенства єпархії, редакція цієї газети пропонувала духовенству бути не тільки її передплатником, а й співробітником», ми не можемо співпрацювати з тими, хто «обливає помями єпископів Руської Церкви» та «співчуває дубровинській писанині» [4, с. 27].

Подібна полеміка продовжувалася й надалі. 1909 року в ЕЕВ вийшла стаття «Ставлення "Русской Правды" до православ'я та духовенства» [23, с. 14-17]. Приводом для сварки церковного видання з катеринославськими «союзниками» стала позиція останніх щодо анафеми на адресу Л. М. Толстого. Автор звинуватив «Русскую Правду» у захисті

великосвітського еретика, а та, у свою чергу, заявила: «Нашому духовенству краще було би відхрестися від свого озлоблення та нетерпимості стосовно іновірців». За словами священника М. Правдолюбова, чорносотенці не розуміються на догматиці, не усвідомлюють, що Толстой заперечував божественність Христа, «виявляють явне нерозуміння православ'я, толстовства, а точніше – того й іншого». Вони удають із себе друзів церкви, пишуть статті із засудженням духовенства, «б'ють у хворі місця» церковного життя, звинувачують кліриків у пияцтві, а їхніх дітей – у революційності. «Русская Правда» стосовно священнослужителів «упереджена і зла», а «союзники» – люди, які нічого не розуміють у першому пункті свого ж гасла «Православ'я, Самодержавство, Народність» [23, с. 14, 15, 17]. Зрештою, батюшка дійшов до прямих погроз: «Таким є результат впевненості газети, нібито вона стоїть за православ'я. Цим, однак, сумний наслідок фактичної безпрограмотності "Руської Правди" не обмежується. Оскільки газета більше поширена серед селян, то духовенству, з метою самозахисту, доводиться у розмовах із селянами критикувати газету, підривати і без того хиткий авторитет і значення, губити мимоволі ту справу, якій вона служить. Чи того прагнула і прагне газета?» [23, с. 17].

«Русская Правда» відповіла статтею редактора газети Чеботарьова «Шкідлива нетерпимість», в якій автор виступив на захист газети. Вона, за його словами, «не ставила своїм завданням спеціальний захист православ'я», незважаючи на відоме гасло. На думку «союзника», Толстой визнає вчення Христа: «У Толстого ніколи не було особливо різкого, яскраво вираженого невизнання Божественності Христа» [28, с. 93-98].

Такі слова, що заперечували справедливість синодального відлучення Толстого, викликали вкрай емоційну реакцію єпархіального видання. Редакція відповіла заміткою «Плутанина в мізках – перша і найголовніша причина революції» [28, с. 93-98]. Чеботарьов названий «самозакоханим» типом, який живе за кошти октябристів (були тонкі натяки і на всюдисущих євреїв), провокатором революційних настроїв у суспільстві, релігійним невігласом, що «підриває православ'я через божків-ідолів сучасного натовпу». Одним словом, патріоти, що видають «Русскую Правду», не мали уявлення про «церковну самосвідомість» [28, с. 95-98]. Простіше кажучи, вони підозрювалися у грі на користь тих, з ким боролися, а єпархіальна влада виявлялася, таким чином, «правішою» за своїх «правих» друзів.

Катеринославські «союзники» також не були задоволені місцевим православним «відомством». Варто пригадати багаторічне переслідування чорносотенцями о. Помпея Гонтаревського за те, що він переховував єврейські родини від погромників в 1905 році, чим заслужив серед євреїв повагу і авторитет, а також співчував революціонерам і служив за загиблими бунтівниками панахиду. Священника настільки зацькували, що за нього був змушений заступитися Департамент поліції [39, ф. 11, оп. 1, спр. 1070, арк. 85-103]. Діставалося і єпархіальній владі. Імперські патріоти звинуватили її у співчутті євреям на тій підставі, що єпархіальні відомості виходили у світ в єврейській друкарні. «Чому духовне відомство, обираючи виконавця друкарських робіт, допускає до участі в цьому євреїв?» [18, с. 3]. Симпатії були тут ні до чого: видавнича сфера в Катеринославі перебувала майже повністю в руках єврейських підприємців і пошуки «істинно-руського» видавця могли закінчитися нічим. Катеринославська духовна влада, незважаючи на почесне головування єпископа Агапіта в СРН, користувалася послугами єврейського видавництва аж до 1917 року.

Зауважимо, що чорносотенці самі не були цілком послідовними у своєму антисемітизмі, особливо коли справа стосувалася живих грошей. Критикуючи єпархію за брак патріотичних принципів, «Русская Правда» на першій сторінці кожного свого номера друкувала рекламу єврейських підприємців, лікарів, аптекарів та ремісників [31], а на другій сторінці, спокутуючи провину за виявлену слабкість, нагадувала про те, що «головна турбота про руський народ повинна полягати в захисті його від іноземницького засилля» [20, с. 2].

Крім «симпатії до євреїв», чорносотенці критикували духовенство за пияцтво, політичну пасивність, слабкий патріотизм, «лівизну», неправильне виховання дітей тощо. Втім непорозуміння та сварки між катеринославським відділенням СРН (П. Старицький, В. Образцов, П. Маак, П. Булацель та ін.) та єпархіальною владою істотним чином не вплинули на партнерські відносини між ними. Обставини міжреволюційного часу підштовхували їх одне

до одного. Інших союзників церква по суті й не мала, а чорносотенці не могли відмовитися від своєї демонстративної православності, використовуючи її у виборчих кампаніях. У їхній політичній рекламі звучала думка про те, що тільки голосування за «національно налаштованих кандидатів» є богоугодною справою, а голосуючі автоматично опиняються під захистом благодаті – «під покровом пануючої Церкви Православної» [6, с. 2].

Отже, серед духовенства траплялися як захисники єврейства, як наприклад о. Помпей Гонтаревський, що ризикував життям, рятуючи євреїв, так і запеклі противники кшталту о. Дмитрія Страховського, для якого слова «єврей» та «паразит» були синонімами. І перші, і другі могли висловлювати свою точку зору, однак, назагал, катеринославська церковна корпорація реагувала на єврейську тему пасивно. Те, що ми назвали, можливо невдало, церковним антисемітизмом, було ситуативно-приспосованською позицією, яка не мала ознак самостійності, а була цілковито залежною від антиєврейської істерики в урядових кабінетах. «Екатеринославские епархиальные ведомости» використовувалися найбільш впливовою священицькою «партією» на тому чи іншому етапі розвитку політичної ситуації. Під час політичного затишся голоси священників-антисемітів публічно лунали лише зрідка. Попри те, що одностайної підтримки позицій «правих» серед духовної корпорації не спостерігалось, Катеринославська єпархія давала можливість використовувати свій управлінський апарат, пресу, парафіяльні структури та авторитет для проведення виборчих кампаній імперськими антисемітськими партіями. Такими були реалії політичної неволі. Забігаючи наперед, зауважимо, що це різко контрастуватиме з революційною та антимонархічною позицією духовенства єпархії в березні 1917 року.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Архипастырское слово в далекой Сибири. Речь Преосвященного Мефодия, епископа Забайкальского и Нерчинского к епархиальному съезду духовенства и мирян. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №1. С. 19–46.
2. Бердников Л. Николай II и евреи. *Заметки по еврейской истории*. 2022. №5-7 (238). URL: https://z.berkovich-zametki.com/y2022/nomer5_7/berdnikov/
3. Беседы миссионерские в Народом Доме Союза Русского Народа в гор. Екатеринославе. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1913. № 16. С. 481–486.
4. Боголюбов Н., свящ. Письмо в редакцию. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. №1–2. С. 27.
5. Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. *Альманах «Еврейская старина»*. 2015. №2 (85). URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php>
6. Воззвание к русским мещанам. *Русская Правда*. 13 сентября 1912.
7. Вступительное слово Председателя «Всероссийского национального союза» Петра Николаевича Балашева на первом Собрании представителей «Всероссийского национального союза». *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №13. С. 653–659.
8. Деятельность Всероссийского национального союза в 1911 г. и причины его зарождения. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №13. С. 659–664.
9. Деятельность миссии по борьбе с сектантством. *Русская Правда*. 11 марта 1914.
10. Дубровин А. И. Открытое письмо председателя Главного совета Союза русского народа А. И. Дубровина митрополиту С.-Петербургскому Антонию, первенствующему члену Св. Синода. СПб., 1907. 30 с.
11. Духовенству перед выборами в Государственную Думу. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №20. С. 857–864.
12. Духовное единение пастыря с паствою как главнейшее необходимое условие пастырского авторитета в настоящее время. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №14. С. 317–318.

13. Завитневич В. О восстановлении соборности в Русской Церкви. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №25. С. 713–723.
14. К сведению духовенства Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №33–34. С. 879
15. Капинос С., священник. Открытое письмо о Николае Боголюбове. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №28. С. 812–820.
16. Куденков П. А. Об издании листовок для народа. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. № 30. С. 668–669.
17. Мошненко А. В. К вопросу о политической ориентации российского православного духовенства в 1905–1907 гг. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. СПб., 2015. Вып. 2 (63). С. 42–52.
18. Н.А. Почему? *Русская Правда*. 15 февраля 1914 г.
19. Надтока Г. Участь Російської православної церкви в діяльності чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2017. № 1 (4). С. 26–34.
20. Нео-націоналізм. *Русская Правда*. 8 ноября 1912.
21. О патриаршестве. *Русская Правда*. 27 июля 1912.
22. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) К., 2000. 167 с.
23. Отношение «Русской Правды» к православию и духовенству. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1909. № 1. С. 14–17.
24. Пастырское послание ко всем православным христианам Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №31–32. С. 849–855.
25. Письма к возлюбленным братьям, кишиневским христианам. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Joann_Kronshtadtskij/pisma-raznyh-let-1902-1908-tom-2/#note176_return
26. Покровский И., священник. Что выписывать. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1913. № 32. С. 876–887.
27. Поучение, сказанное при закладке здания Союза Русского Народа 8 сентября сего года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1909. №27. С. 669–670.
28. Путаница в мозгах первая и самая главная причина революции (Ответ редактору «Русской Правды» г. Чеботарева). *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1909. № 4. С. 93–98.
29. Разногорский М., прот. Слово, произнесенное в Екатеринославском кафедральном соборе 23 июля – в 7 неделю по Пятидесятнице, по случаю происшедших в городе беспорядков. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1883. № 15. С. 278–281.
30. Рожков В., прот. Церковные вопросы в Государственной Думе. М., 2004. 561 с.
31. *Русская Правда*. 15 июля 1912; 2 июля 1912; 12 сентября 1912.
32. Страховский Д., священник. Поучение в день Тезоименитства Его Императорского Высочества, Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. № 27. С. 593–595.
33. Триодин И. Большой пробел. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №16. С. 752–760.
34. Цариненко И., священник. Беседа о повиновении властям. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1904. № 14. С. 425–433.
35. Цецик Я. П. Відображення діяльності чорносотенців на Волині на початку ХХ століття у документах Державного архіву Рівненської області. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. 2016. Вып. 15. С. 155–161.
36. Чернявский В., священник. По вопросу об издании Святого Евангелия на малорусском языке. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. № 29–30. С. 834–837.
37. Шалкинский С., священник. От кого началась и на чьи деньги велась русская революция? (Письмо крестьянину). *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. № 4. С. 184–193.
38. Щербина П., священник. Речь, произнесенная в Соборной Харлампиевской Церкви г. Мариуполя 17 октября. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. № 28. С. 617–618.
39. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

S. V. SAVCHENKO, Ph.D. (History)

Associate Professor of the Department of Document Studies
and Information Activities

e-mail: serhijs@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

*Institute of Industrial and Business Technologies of the Ukrainian State University of Science and
Technology,*

4, Gagarin, Av., Dnipro, 49600, Ukraine

IDEOLOGICAL AND POLITICAL ATTITUDES IN YEKATERINOSLAV DIOCESES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The purpose. The research intent of the study is to show the specifics of the ideological atmosphere in the Eparchy of Katerynoslav, as well as to highlight certain aspects of the relationship between the church corporation of the eparchy and imperial-patriotic organizations around the «Jewish threat».

Scientific novelty. The evolution of the attitude of the Katerynoslav church community, represented by the diocesan publication, towards anti-Semitic policy is shown: from condemnation of mass violence, favorable attitude towards political and linguistic freedoms, to approval of pogroms and anti-Semitic propaganda. This evolution is connected with the post-revolutionary reaction of tsarism, which reached its apogee in 1912-1913, the church actually synchronized anti-Semitic speeches in its press with the processes of Governmental anti-Semitism.

Conclusions. The anti-Semitic church campaign is directly related to serving the election campaign of extreme right-wing forces to the State Duma in 1912. At the same time, the relations of church leaders with the secular Black Hundreds («chornosotentsi») were not cloudless, positions did not coincide on many issues, in particular, the local church took a more conservative position regarding the conduct of religious freedom in society, and the Black Hundreds accused their church allies of pro-Jewish sympathies. The topic needs further research with the involvement of materials from the regional archives of southern Ukraine.

Key words: Eparchy of Ekaterinoslav, liberalism, Church, Black Hundreds («chornosotentsi»), Jews, anti-Semitism

References

1. Archpastoral word in distant Siberia. Speech of His Grace Methodius, Bishop of Transbaikal and Nerchinsk, to the Diocesan Congress of Clergy and Laity (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1, 19–46. (in Russian)
2. Berdnikov, L. (2022). Nicholas II and the Jews. *Notes on Jewish History*, 5–7 (238). URL: https://z.berkovich-zametki.com/y2022/nomer5_7/berdnikov/ (in Russian)
3. Missionary talks in the People's House of the Union of the Russian People in the Yekaterinoslav (1913). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1913, 16, 481–486. (in Russian)
4. Bogolyubov, N. (1907). Letter to the editor. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1–2, 27. (in Russian)
5. Bystryakov, A. (2015). Chronicle of the life of the Jews of Yekaterinoslav-Dnepropetrovsk. *Almanac «Jewish antiquity»*, 2 (85). URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php> (in Russian)
6. Appeal to the Russian philistines. *Russian Truth*. 13.09.1912. (in Russian)
7. Opening speech by the Chairman of the «All-Russian National Union» Pyotr Nikolaevich Balashev at the first meeting of representatives of the «All-Russian National Union» (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 13, 653–659. (in Russian)
8. The activities of the All-Russian National Union in 1911 and the reasons for its inception (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 13, 659–664. (in Russian)
9. Activities of the mission to combat sectarianism. *Russian Truth*. 11.03.1914. (in Russian)
10. Dubrovin, A. I. (1907). An open letter from the Chairman of the Main Council of the Union of the Russian People A. I. Dubrovin to Metropolitan Anthony of St. Petersburg, a leading member of the Holy Synod. SPb. (in Russian)

11. To the clergy before the elections to the State Duma (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 20, 857–864. (in Russian)
12. Spiritual unity of the pastor with the flock as the main necessary condition for pastoral authority at the present time (1905). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 14, 317–318. (in Russian)
13. Zavitsevich, V. (1905). On the restoration of catholicity in the Russian Church. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 25, 713–723. (in Russian)
14. Kapinos, S. (1905). An open letter to priest Nikolai Bogolyubov. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 28, 812–820. (in Russian)
15. To the attention of the clergy of the Yekaterinoslav diocese (1905). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 33–34, 879–880. (in Russian)
16. Kudenkov, P. A. (1907). On the publication of leaflets for the people. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 30, 668–669. (in Russian)
17. Moshnenko, A. V. (2015). On the question of the political orientation of the Russian Orthodox clergy in 1905–1907. *Bulletin of the Orthodox St. Tikhon Humanitarian University*, 2 (63), 42–52. (in Russian)
18. N.A. Why? *Russian Truth*. 15.02.1914. (in Russian)
19. Nactoka, H. (2017). The participation of the Russian Orthodox Church in the activities of Black Hundred organizations on Ukrainian lands at the beginning of the 20th century. *Kyiv historical studies. Scientific journal*, 1 (4), 26–34. (in Ukrainian)
20. Neo-natsionalizm. *Russian Truth*. 8.11.1912. (in Russian)
21. About the patriarchate. *Russian Truth*. 27.07.1912. (in Russian)
22. Omelyanchuk, I. V. (2000). Black Hundred Movement on the Territory of Ukraine (1904–1914)]. Kyiv (in Russian)
23. The attitude of "Russian Truth" to Orthodoxy and the clergy (1909). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1, 14–17. (in Russian)
24. Pastoral message to all Orthodox Christians of the Yekaterinoslav diocese (1905). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 31–32, 849–855. (in Russian)
25. Letters to Beloved Brothers, Kishinev Christians. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Kronshtadtskij/pisma-raznyh-let-1902-1908-tom-2/#note176_return (in Russian)
26. Pokrovskiy, I. (1913). What to write out. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*. 32, 876–887. (in Russian)
27. The lesson said at the laying of the building of the Union of the Russian People on September 8 of this year (1909). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 27, 669–670. (in Russian)
28. Confusion in the brain is the first and most important cause of the revolution (Reply to the editor of "Russian Truth", Mr. Chebotarev) (1909). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 4, 93–98. (in Russian)
29. Raznogorskiy, M. (1883). Word pronounced in the Yekaterinoslav Cathedral on July 23 - the 7th week after Pentecost, on the occasion of the riots that took place in the city. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 15, 278–281. (in Russian)
30. Rozhkov, V. (2004). Church issues in the State Duma. Moscow (in Russian)
31. *Russian Truth*. 15.07.1912; 02.07.1912; 12.09.1912. (in Russian)
32. Strahovskiy, D. (1907). Teaching on the Name Day of His Imperial Highness, Heir to the Tsesarevich and Grand Duke Alexei Nikolaevich. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 27, 593–595. (in Russian)
33. Triodin, I. (1912). Big gap. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 16, 752–760. (in Russian)
34. Tsarinenko, I. (1904). A discourse on obedience to authority. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 14, 425–433. (in Russian)
35. Tsetsyk Y. P. (2016). Reflection of the activities of the Black Hundreds in Volyn at the beginning of the 20th century in the documents of the State Archive of the Rivne Region. *Bulletin of the Mariupol State University. Series: history, political science*, 15, 155–161. (in Ukrainian)
36. Chernyavskiy, V. (1905). On the issue of publishing the Holy Gospel in the Little Russian language. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 29–30, 834–837. (in Russian)
37. Shalkinskiy, S. (1912). From whom did the Russian revolution begin and with whose money was it waged? (Letter to a peasant) *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 4, 184–193. (in Russian)
38. Scherbina, P. (1907). Speech delivered in the Cathedral of Kharlampievskaya Church in Mariupol on October 17. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*. 28, 617–618. (in Russian)
39. State Archive of Dnipropetrovsk Region (SADR)

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-02>

УДК 94:631.11] (477) «1922/1930» (045)

В.В. КАЛІНІЧЕНКО, доктор іст. наук, доц.,
доцент кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства
e-mail: kalinichenko_viacheslav@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2714-9564>
Харківська державна академія культури
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна

ЗЕМЛЕУСТРІЙ В ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАДАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1922–1930 рр.)

Мета дослідження. Проаналізувати процес землеустрою та землевпорядження в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х роках.

Методологія дослідження. В дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Вивчення історіографії вимагало застосування методів аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Використання методу статистики дозволило отримати узагальнені показники, дослідити динаміку та зміни в процесі землеустрою. Вивчення протоколів загальних зборів земельних громад, листів та скарг до органів влади вимагало використання методів систематизації, типології та класифікації.

Наукова новизна. Обґрунтування концепції організації та діяльності інституту земельної громади Наддніпрянської України, суть якої полягає у тому, що інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. спирався на історичні традиції українського народу; був самоврядною, саморегулюючою організацією; відігравав значну роль в економічному та соціальному житті села. Для збереження селянства, як верстви українського суспільства, можна використати досвід земельної громади. Досвід земельних громад в процесі поділу та впорядкування земельних угідь буде корисним в умовах запровадження ринку землі в сучасній Україні.

Висновки. Під час землеустрою селяни набули можливості виправити недоліки традиційних форм землекористування, що призвело до помітного зменшення черезсмужності та далекоземелля в селянських господарствах. Ліквідація негативних факторів землеустрою створили сприятливі передумови для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств. Були введені поліпшені сівозміни, збільшились площі інтенсивних культур, що мало позитивний вплив на врожайність.

Ключові слова. Наддніпрянська Україна 1922–1930 рр., селяни, земля, земельна громада.

Як цитувати: Калініченко В. В. Землеустрій в земельних громадах Наддніпрянської України (1922 – 1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: *Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С. 17-26. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-02>

In cites: Kalinichenko V. V. (2022). Land ordering in the land communities of Dniper Ukraine in 1922–1930. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (17-26), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-02> (in Ukrainian)

В сучасній Україні процес зникнення селянства як соціальної верстви набув загрозливих розмірів. Для збереження селянства необхідно зберегти селянський двір. Селянський двір

©Калініченко В. В., 2022

може бути конкурентоспроможним в сучасних ринкових умовах, шляхом об'єднання в кооператив вертикального типу (кооператив вертикального типу, форма економічного об'єднання, де селянські двори зберігаються як самостійні виробничі одиниці з використанням переваг великого агропідприємства), що матиме соціально-економічний ефект. Земельна громада – поземельно-господарський і соціальний інститут на селі Наддніпрянської України, що існував в 1922–1930 рр. Земельна громада за своєю суттю наближалась до кооперативу вертикального типу. Під час суцільної колективізації селянських господарств була знищена більшовицьким режимом.

Наукова новизна дослідження полягає у подальшому обґрунтуванні концепції організації та діяльності інституту земгромади в радянському, суть якої полягає у тому, що інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. спирався на історичні традиції українського народу; був самоврядною, саморегулюючою організацією; відіграв значну роль в економічному та соціальному житті села. Для збереження селянства, як верстви українського суспільства, можна використати досвід земельної громади. Досвід земельних громад в процесі поділу та впорядження земельних угідь буде корисним в умовах запровадження ринку землі в сучасній Україні.

На початку ХХІ ст. побачили світ дослідження про діяльність земельної громади в українському радянському селі в 1920-х роках. Так, В.В. Бойко здійснив аналіз діяльності земельних громад Кримської АРСР у 1922–1930 рр., зокрема автор зауважує, що земельні громади мали авторитет в самоорганізації і кооперації селянства [2]. В.М. Мацюцький розглядав проблеми перерозподілу земель, показав соціальне значення зрівняльних переділів землі [14; 15; 16]. Окремі сюжети і факти про самоврядну діяльність земельних громад УСРР ми можемо зустріти в роботах І.Г. Верховцевої [3], Г.Т. Капустян [11], Ю.В. Котляра [13], І.В. Рибак [28]. Як суб'єкт нематеріальної культурної спадщини України розглянув сільську (земельну) громаду В.В. Калініченко [9, 10]. Питання землеустрою в земельних громадах Наддніпрянської України залишається маловивченим.

Джерельну базу класифікуємо на: друковані та архівні. До друкованих джерел відносимо Земельний Кодекс УСРР 1922 р. (та його подальші редакції) [5]. На сторінках періодичної преси 1922–1930 рр. розміщений різноманітний матеріал про селянство і земельну громаду. Особливу увагу викликали замітки і дописи сількорів, нариси і спогади земельних працівників. Архівні джерела, архівні фонди, опрацьовані нами в ЦДАВО України та ЦДАГО України. Основне джерело для вивчення діяльності земельної громади – це її діловодна документація. Нажаль окремі фонди земгромад не склалися, справи земельних громад розпоршені по фондах сільських рад та райвиконкомів. У Вінницькому, Житомирському, Запорізькому, Київському, Одеському, Полтавському, Сумському, Харківському, Чернігівському обласних державних архівах опрацьовано протоколи загальних зборів, протоколи засідань правлінь, акти ревізійних комісій, звіти уповноважених земельних громад. Ґрунтовний аналіз джерельної бази був здійснений автором в окремій статті [6].

У методологічній основі дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності. Використовувались загальнонаукові методи: аналіз, синтез, систематизація, класифікація, метод опису. Вивчення історіографії вимагало застосування методів аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Дозволили відстежити процес здійснення землеустрою аналіз, класифікація, систематизація, типологія протоколів загальних зборів земельних громад. Серед спеціальних історичних методів використовувались: синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, історико-системний метод. Використання методу статистики дозволило отримати узагальнені показники, дослідити динаміку та зміни в процесі землеустрою. Метод соціальної психології, як метод суміжних наук, дозволив «визначити, які елементи свідомості відіграли головну роль у формуванні соціально-психологічних явищ, притаманних селянам у громаді, що детермінували форми їх поведінки, реакції на радянську аграрну політику» [7].

Мета дослідження – дослідити процес землеустрою та землевпорядження в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х роках.

Матеріальна основа існування селянського господарства – земля. Ефективність та рівень сільськогосподарського виробництва значною мірою залежать від рівня та якості забезпеченості сільськогосподарських виробників земельними угіддями. Земельна громада (далі – земгромада) регулювала земельні відносини між селянськими господарствами (дворами), що входили до її складу, мала виняткові права в галузі регулювання селянського землекористування [5, ст. 10, 48, 52, 61, 62, 87, 102–106, 129, 130, 132]. Своє право на землю селянин міг реалізувати тільки у складі земгромади із дотриманням, встановленої земгромадою, форми (порядку) землекористування [5, ст. 10]. У досліджуваній період на Наддніпрянщині існувало кілька форм селянського землекористування: общинна, подвірна (дільнична), колективна, змішана. Основними формами землекористування були подвірна (дільнична) й общинна.

Кожне господарство, при общинній чи подвірньо-черезсмужній формах землекористування отримувало в кожному полі (кращому, гіршому, дальшому, ближньому) по смужці землі. Таким чином, наділ господарства складався з багатьох дрібних смужок, черезсмужно розміщених у полях громади. Це зв'язувало господарство селянина, змушувало його дотримувати прийнятої в громаді сівозміни (зазвичай, це була трипільна система). Брак пасовиськ, вигонів для худоби змушував селян пасти худобу на орних землях: на толоці (до посіву озимини), по стерні (після жнив). Відтак постала необхідність, для всіх селян, дотримувати встановленого в громаді порядку, зокрема одночасно: виконувати обробіток поля, збирати врожай, сіяти одні культури, дотримуватися трипільної сівозміни. За таких умов одному двору було неможливо поліпшити своє господарство (восени виорати поле на зяб, завести чорний пар у толочному кліні, посіяти багатолітні трави тощо). Це призводило до застою, відсталості і падіння рівня виробництва. Отже, головними недоліками подвірної та общинної форм землекористування були: черезсмужність, дрібносмужність, далекоземелля, трипільна система. Для усунення недоліків селянського землекористування потрібно було провести землеустрій (землевпорядження). Землеустрій (землевпорядження) – це комплекс соціально-технічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та доцільну організацію сільськогосподарської території з метою її раціонального використання.

На базі анкетування земгромад, проведеного Земельними органами УСРР, нами підраховано, що найкращою формою селяни вважали подвірньо-черезсмужну з поліпшеною громадською сівозміною – 25,21% показань загалом по Наддніпрянській Україні з коливанням по регіонах від 13,13% на Поліссі до 27,6% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя). Друге місце – подвірньо-черезсмужна форма – 22,57% у цілому по Україні, з коливанням від 12,68% у Степу до 25,71% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя). Третє місце – відруби – 20,49% по Наддніпрянській Україні з коливанням від 17,2% у Степу до 22,68% на Поліссі. Четверте місце – хутори – 11,75% показань загалом по Наддніпрянщині з коливанням по регіонах від 8,38% у Степу до 36,61% на Поліссі. В показаннях селян Наддніпрянської України общинна форма землекористування посідала передостаннє місце: общинна форма з поліпшеною громадською сівозміною – 10,12%; тільки 5,62% – общинна форма. Колективна форма землекористування була останньою – 4,24% по всій Наддніпрянській Україні з коливанням від 2,22% на Поліссі до 4,37% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя) [21].

На початку 1921 р. Народний комісаріат земельних справ (далі – Наркомзем) УСРР розробив план суцільного землеустрою всіх земель у республіці [35, ф. 27, оп. 2, спр. 199. арк. 63]. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад у резолюції «Про землеустрій» передбачив завершення в першу чергу волосних земельних відводів, закріплення земельних ділянок для радянських господарств та державних установ, а в останню чергу – проведення землеустрою земгромад [5, ст. 95]. Але із запровадженням непу необхідно було внести суттєві уточнення в план землеустрою, передусім звернути увагу на сталість селянського землекористування, як запоруки відбудови та розвитку радянського сільського господарства.

Після прийняття 27 травня 1922 р. ВУЦВК «Основного закону про трудове землекористування», усі попередні постанови та розпорядження радянської влади в галузі землеустрою були скасовані. Норми закону пізніше будуть повністю повторені в Земельному

Кодексі Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 р. (далі ЗК УСРР) [5, ст. 144]. У січні 1924 р. на VIII Всеукраїнському з'їзді рад зазначалось, що «завдання господарського облаштування селянських земель і кращої організації селянського господарства, тобто завдання осередселищного землеустрою, стають нині черговим і найважливішим питанням нашої земельної роботи» [22, с. 13]. Водночас, держава відмовилась від безоплатного обов'язкового суцільного землеустрою. За ЗК УСРР землеустрій мав проводитися за бажанням зацікавленого населення й за його кошти [5, ст. 144].

За цих обставин зросла роль земгромади в проведенні землеустрою. Передусім, за земгромадою залишалось її головне завдання – доцільна організація земельної території, що, в свою чергу, неможливо без землеустрою [12]. Саме за ухвалою (постановою) сходу (загальних зборів) земгромади селяни ініціювали перед відповідними земельними органами питання про землеустрій [30, ф. Р-126, оп. 1, спр. 179, арк. 1–2; 32, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 18, арк. 2–4; 31, ф. Р-673, оп. 1, спр. 912, арк. 12–13; 33, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1605, арк. 4; ф. Р-608, оп. 1, спр. 10, арк. 42; ф. Р-1526, оп. 1, спр. 19, арк. 6; 34, ф. Р-1700, оп. 1, спр. 53, арк. 117–120].

Землеустрій здійснювали місцеві земельні органи через уповноважених землемірів при обов'язковій присутності представників земгромади [5, ст. 170, 175]. Перед землеустроєм на сході земгромади селяни з'ясовували, які земельні ділянки повинні підлягати землевпорядженню, в якій послідовності, очікувані наслідки та інші питання землеустрою [30, ф. Р-126, оп. 1, спр. 179, арк. 1–2; 32, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 18, арк. 2–4; 31, ф. Р-673, оп. 1, спр. 912, арк. 12–13; 33, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 162–165; 34, ф. Р-1700, оп. 1, спр. 53, арк. 117–120].

Процес землеустрою у земгромадах відбувався в умовах впертої боротьби його прибічників і противників. У радянській історіографії завжди підкреслювалося, що противниками землеустрою були так звані куркулі [17]. Але документи з землеустрою доводять, зворотне. Наприклад, у листі землеміра, який проводив землеустрій у Липецькій земельній громаді, до Харківського окружного земельного відділу за 1923 р. зазначається, що хуторяни і відрубники, користуючись ближньою землею, до землеустрою відносяться або пасивно, або категорично проти [33, ф. Р-850, оп. 1, спр. 4, арк. 5]. Серед таких господарств чисельно переважали міцні середняки, які обробляли свою землю власними силами, без використання найманої праці [4, с. 83]. Такі господарства, маючи цілком стабільний рівень життя, не бажали ризикувати своїм становищем, тому в питанні землеустрою були консервативними.

Під час аграрної революції в Лісостеповій зоні у селян існувало дві категорії земель – «батьківська», яка краще обробляється та угноюється і колишня поміщицька, яку часто переділяють, вона забур'янена і розміщена далеко від садиб. Однією з причин такого становища було розповсюдження на більшій частині цієї території подвірної форми землекористування і відсутність, характерних для общинної форми, переділів землі. Що, у свою чергу створило передумови до появи тут поняття про «батьківщину», тобто «батьківську землю», котра передавалася із роду в рід у спадщину і яку селян особливо ретельно обробляв і старанно угноював. Селяни, які мали так звану «батьківську землю», не мали бажання її втрачати, тому виступали проти землеустрою. Співробітники Наркомзему УСРР у 1925 р. зазначали, що у Лісостепу проведення землеустрою значно складніше ніж у Степу [18, с. 26].

Міцні господарства, зазвичай, були об'єктом заздрощів серед своїх односельців – менш успішних і працьовитих. Більшовики навмисно розпалювали ці заздрощі, ототожнювали їх з класовою боротьбою бідноти з куркулями. Більшовики намагалися розколоти селянство, з цією метою всіляко підтримували комітети незаможних селян (далі комнезам). Саме серед членів комнезамів більшовики знаходили собі підтримку й прихильників, збуджуючи їхню заздрість та вороже ставлення до своїх хазяйновитих, заможніших сусідів. Землеустрій, для членів комнезамів, – це шанс, через перерозподіл земель, поліпшити власне становище, шляхом отримання кращих земель (оброблених, угноєних, ближчих до села).

Цікаво, що перевірка землекористування заможних господарств, проведена більшовиками напередодні колективізації, не дала очікуваних результатів. Як зазначається у Довідці НКЗС УСРР від 17 жовтня 1929 р., по 34 округах Наддніпрянської України земельні органи разом з комнезамами виявили і конфіскували в 1927/28 господарському році лише 34658 дес. землі [35, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 2]. Дані свідчать, що великих надлишків землі в так званих куркулів станом на 1927 р. вже практично не було. Вони були конфісковані ще під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. або відібрані за рішеннями судово-земельних комісій у 1924–1927 рр.

За даними НКЗС УСРР в ході землеустрою землекористування сільської бідноти збільшилося загалом по республіці на 18% [20, с. 49]. На нашу думку, збільшення площі земель малоземельних селян під час землеустрою відбувалося не стільки через вилучення прихованих земельних лишків, скільки у наслідок ліквідації черезсмужжя і багатомужжя, та так званих «міжників». За практикою землеустрою саме такі землі розподілялися поміж безземельних та малоземельних дворів земгромади.

Члени комнезамів землеустрій використовували для задоволення власних потреб. Наприклад, у доповіді комісії Волинського губкому КП(б)У за 1924 р. описана ситуація в с. Святці Теофіпільського району. У земгромаді налічувалося 1 тис. дворів. Комнезам с. Святець вирішив провести землеустрій у своєму селі. За планом землеустрою громади незаможники повинні отримати землю біля села, середняки – далі, а заможні – найвіддаленіші від села угіддя. Середняки і заможні були проти, вимагали, щоб під час землеустрою їм залишили хоча б «батьківську» землю. Але комнезамівці наполягали на повному переділі землі. Селяни, захищаючи свої господарства, вбили ініціатора переділу [30, ф. Р-28, оп. 6, спр. 58, арк. 4–5].

Земельна громада на своїх сходах шукала ту золоту середину, зокрема і в питанні землеустрою, яка б забезпечила існування всім членам земгромади і водночас відкрила б шлях до такого необхідного для всіх поступу в сільському господарстві.

Нами підраховано (на основі даних НКЗС УСРР), що на 1 січня 1929 р. було землевпоряджено 24,8% селянських дворів із коливанням по регіонах від 14,4%, на Поліссі – до 37,8% у Степу [35, ф. 27, оп. 9, спр. 693, арк. 4]. Із усіх землевпоряджених господарств, у 4/5 цей процес проведений до двору, решта – до полів сівозміни або гонів [35, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 136]. Станом на 1 січня 1928 р. землеустрій було завершено в 11448 земгромад. Крім того 3606 земгромад провели міжселищне землевпорядження. Отже, загалом землевпорядженням охоплено 14754 земгромад, або 46,4% їхньої загальної кількості в Наддніпрянській Україні [29, с. XI].

Одне з головних завдань селянського землеустрою полягало в ліквідації черезсмужності та далекоземелля, як факторів перешкоджаючим розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Землевпорядження вплинуло на зменшення черезсмужності в земгромадах з подвірньо-черезсмужною і общинною формами землекористування. Зокрема, виходячи з даних НКЗС УСРР за 1926 р., нами підраховано, що всіх регіонах спостерігаємо зменшення кількості господарств, які мали більше 7 смуг землі на двір. До землеустрою таких господарств було 16,7% в земгромадах із подвірньо-черезсмужною формою землекористування, а в громадах з общинною формою – 18%. Після землевпорядження відповідно 5,9% і 7% [21, с. 136–138, 144, 145, 152, 153, 160, 161]. Коли один двір мав до 4 смуг землі це було оптимальною нормою з точки зору агрономії. Дані НКЗС УСРР свідчать про зменшення на 17,6% черезсмужності в земгромадах з проведеним землеустроєм. У процесі землеустрою на двір нарізали до 4–5 смуг землі [20, с. 45].

Проведення землеустрою призвело до помітного зменшення далекоземелля в селянських господарствах. Виходячи з даних обстеження селянських господарств навесні 1926 р., автором підраховано, що питома вага в земельних громадах з подвірньо-черезсмужною формою землекористування, які мали орну землю на відстані понад 3 версти від двору, скоротилася з 62% до 49,2%. У громадах з общинною формою цей показник відповідно становив 80,6% і 70,7%. Питома вага дворів, що мали польові землі на відстані до 3 верст, збільшилася в громадах з подвірньо-черезсмужною формою землекористування з 38% до 50,8%. У громадах з общинною формою цей

показник становив відповідно 19,4% і 29,3% [21, с. 137, 138, 145, 146, 153, 154, 161, 162]. Для оптимального господарювання максимальна відстань до земельного наділу мала становити три версти (1 верста = 1,0668 км – прим. авт.). У наслідок землевпорядження далекоземелля було зменшене в цілому по УСРР на 19,7%. Відстань польової землі від садиби зменшилася в середньому з 5–6 верст до 4–5 верст [1].

Для остаточної ліквідації далекоземелля необхідно було розселити великі земгромади, шляхом створення виселків. На Правобережжі потрібно розселити 50% сіл, на Лівобережжі – 33%, а у Степу – 20% [19, с. 24]. Так, земгромада Йовсуг Біловодського району Старобільської округи до землеустрою мала 961 двір та 12171 дес. землі (1 дес. дорівнює 1,0925 га – прим. авт.). Під час землеустрою громада була розділена на 10 нових земгромад [35, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 1–11].

В цілому по УСРР, станом на 1 січня 1928 р., було утворено 1829 виселків (до яких входило 68 тис. дворів) на площі 600 тис. дес. землі [23, с. 210]. Переважна більшість таких виселків були оформлені як самостійні земгромади з оптимальними розмірами для землекористування.

Ліквідація черезсмужності та далекоземелля створювала сприятливі передумови для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств. Це проявилось, насамперед, у заміні відсталих сівозмін (трипільля, рябопільля) багатопільними.

Багатопільна система мала різновиди: на Правобережжі та Лівобережжі переважало чотирипільля (з коливанням від 45,6% на Лівобережжі до 59,3% на Правобережжі і 52,4% на Поліссі всієї землевпорядкованої орної землі в земельних громадах); в Степу переважало шестипільля (55,7%) всієї землевпорядкованої орної землі в земгромадах [20, с. 41].

Разом із запровадженням поліпшених сівозмін у земгромадах відбувалося збільшення площі інтенсивних культур. Так, у правобережній Шепетівській окрузі спостерігалось збільшення площі просапних культур – цукрового буряку та картоплі, у лівобережній Харківській окрузі – кукурудзи, соняшнику, цукрового буряку, в поліській Чернігівській окрузі – картоплі, в степовій Одеській окрузі – озимої пшениці [20, с. 47].

Усунення організаційних дефектів землекористування позитивно впливало на врожайність. За даними НКЗС УСРР за 1928 р., серед землевпоряджених земгромад врожайність збільшилася порівняно з невпорядкованими громадами на 12–13% [20, с. 48].

Наприклад, Москалівська земгромада Куп'янської округи мала 255 дворів і 2000 дес. землі. Землі були розміщені в 26 окремих ділячках, черезсмужно з іншими земгромадами Білоколодязівського району Харківської округи. Селяни страждали від далекоземелля і черезсмужності. За такого розташування земель селяни не мали змоги дотримувати навіть трипільля (найчастіше сіяли де доведеться й що доведеться). Врожаї були низькими. У 1925 р. у Москалівській земельній громаді було проведено землеустрій. У наслідок усунуто черезсмужність; земгромада отримала один великий масив землі площею 2017 дес.; скоротилася відстань від садиб до польової землі (найбільше віддалення польових наділів 4–4,5 верст); було усунуто черезсмужжя; запроваджена шестипільна сівозміна [27, с. 35]. Подібні приклади діяльності землевпоряджених громад були й по інших регіонах Наддніпрянської України [24, с. 52–53; 25, с. 41; 26, с. 9–10].

В 1929 р., напередодні суцільної колективізації, землеустрій проведено на 39,7% земельних площ республіки [35, ф. 27, оп. 10, спр. 674, арк. 41], але, станом на 1 січня 1930 р., планових показників НКЗС УСРР не було досягнуто [1, с. 3, 5]. Серед основних факторів, що гальмували хід землеустрою, слід назвати: складність процесуального проходження землевпорядних справ; судово-земельна тяганина; боротьба прихильників та противників землеустрою в земгромадах; недостатня кількість кадрів з землевпорядження та недоліки в організації їх роботи.

Таким чином, дослідивши питання землеустрою в земельних громадах Наддніпрянської України в 1922–1930 рр., можна зробити наступні висновки. Під час землеустрою селяни отримали можливість виправити недоліки традиційних форм землекористування; землеустрій призвів до ліквідації черезсмужності та зменшення далекоземелля; були створені сприятливі

передумови для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств, сприяв запровадженню поліпшених сівозмін; призвів до збільшення площі інтенсивних культур; усунення організаційних дефектів землекористування позитивно вплинуло на врожайність.

У перспективі, на нашу думку, слід дослідити діяльність земельних громад Наддніпрянської України 1920-х років у соціально-побутовій сфері та у сфері селянської взаємодопомоги.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Белонін М., Ганжа М. Характеристика землевпорядження на Україні // *Український землевпорядник*. Харків, 1928. № 8. С. 11
2. Бойко В. В. Земельні громади Кримської АРСР (1922–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 2003.
3. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX - початок XX ст.): автореф. дис ... д-ра іст. наук. Черкаси. 40 с.
4. Вісник Народного комісаріату земельних справ Української соціалістичної радянської республіки (Вісник НКЗС УСРР). Харків. 1925. №1–2.
5. Земельний Кодекс УСРР. Харків: Видання НКЗС УСРР, 1922. 90 с.
6. Калініченко В. В. Джерела про земельну громаду в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури*: зб. наук. пр. Харків: ХДАК, 2009. Вип. 28. С. 28–35.
7. Калініченко В. В. Методологія і методи дослідження земельної громади в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.). *Методичний вісник історичного факультету*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. № 9. С. 46–50.
8. Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) : моногр. Харків : ХДАК ; Видавець Савчук О. О., 2013. 656 с.
9. Калініченко В. В. Організація взаємодопомоги сільською (земельною) громадою в українському радянському селі за звичаєвим правом (1922–1930 рр.). *Культура України*. Збірник наук. праць. Харків. 2022. Вип. 76. С. 50–56.
10. Калініченко В. В. Сільська (земельна) громада як елемент нематеріальної культурної спадщини: історична ретроспекція. *Культура України*. Збірник наук. праць. Харків. 2022. Вип. 71. С. 17–23.
11. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. Дніпропетровськ. 2004. 35 с.
12. Комуніст: Орган ЦК КП(Б)У і Харківського окружного комітету КП(б)У. Харків. 1926. 5 вересня.
13. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса, 2004. 354 с.
14. Мацюцький В. В. Визначення кількості земельних громад на Лівобережній Україні. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця*. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 травня 2019 р.). Харків. 2019. С. 362–363.
15. Мацюцький В. В. Генеза земельної громади УСРР. *Актуальные научные исследования в современном мире. XXIV Международная научная конференция, 26–27 апреля 2017 г.:* сборник научных трудов. Переяслав-Хмельницкий. 2017. Вып. 4. Ч. 8. С. 54–59.
16. Мацюцький В. М. Земельно-передільна діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.). *Матеріали IV Міжнар. наук. конф. «Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії»* : зб. ст. Харків, 2014. С. 185–196.
17. Мигаль Б. К. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921–1925 рр.). *Вісник Харківського університету*. Харків. 1969. №35. С. 20–27.

18. НКЗ УССР. Перспективний план по сільському господарству Лесостепи и Полесья України. Харьков: Радянський селянин, 1925. 252 с.
19. НКЗС УСРР. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків : Радянський селянин, 1927. 148 с.
20. НКЗС УСРР. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928/29 – 1932/33) : Ч. 2. Організація земельної території. Харків : Радянський селянин, 1929. 99 с.
21. НКЗС УСРР. Землевпоряджені та неземлевпоряджені селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. Харків : Радянський селянин, 1928. 179 с.
22. НКЗС УСРР. Револуція та землеустрій. Харків : Видання Наркомзему УСРР, 1924. 23 с.
23. НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. Харків: ЦСУ УСРР, 1923. 210 с.
24. Радянський селянин. Харків. 1925. №13–14.
25. Радянський селянин. Харків. 1926. №7.
26. Радянський селянин. Харків. 1926. №19.
27. Радянський селянин. Харків. 1928. №4.
28. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський, 2008. 244 с.
29. Статистика України: Серія VI. Статистика фінансів. Харків : ЦСУ УСРР, 1928. Т. 5. Вип. 5. №157. 37 с.
30. Державний архів Житомирської області.
31. Державний архів Запорізької області
32. Державний архів Київської області.
33. Державний архів Харківської області.
34. Державний архів Чернігівської області.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

V.V. KALINICHENKO, doctor of historical sciences

Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Monument Studies
 e-mail: kalinichenko_viacheslav@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2714-9564>
Kharkiv State Academy of Culture,
 Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine

LAND ORDERING IN THE LAND COMMUNITIES OF DNIPER UKRAINE IN 1922–1930

Research aim. To analyze the process of land management and land management in the land communities of Dnieper Ukraine in the 1920s.

Methodology of the research. The research used general scientific and special historical methods. The study of historiography required the use of methods of analysis, synthesis, generalization, and classification. The use of the statistical method made it possible to obtain generalized indicators, to study the dynamics and changes in the process of land management. The study of minutes of general meetings of land communities, letters and complaints to authorities required the use of methods of systematization, typology and classification.

The scientific novelty. Justification of the concept of the organization and activities of the Institute of the Land Community of the Dnieper Ukraine, the essence of which is that the Institute of the Land Community of the Dnieper Ukraine in 1917–1930 was based on the historical traditions of the Ukrainian people; was a self-governing, self-regulating organization; played a significant role in the economic and social life of the village. The experience of the land community can be used to preserve the peasantry as a stratum of Ukrainian society. The experience of land communities in the process of dividing and organizing land will be useful in the conditions of the introduction of the land market in modern Ukraine.

Conclusions. During the land management, the peasants gained the opportunity to correct the shortcomings of traditional forms of land use, which led to a noticeable decrease in cross-strip and

distant land in peasant farms. The elimination of negative factors of land management created favorable conditions for the reorganization and intensification of peasant farms. Improved crop rotations were introduced, the areas of intensive crops increased, which had a positive effect on productivity

Key words. Ukrainian SSR, Dnieper Ukraine 1922 – 1930, peasants, land, land community.

References

1. Belonin M., Hanzha M. (1928). Characteristics of land management in Ukraine. Ukrainian land manager. Kharkiv. № 8. P. 11. (in Ukrainian)
2. Bojko V. V. (2003). Land communities of the Crimean ASSR (1922–1930). Abstract for the degree candidate of historical sciences. Zaporizhzhia. (in Ukrainian)
3. Verkhovtseva I.H. (2019). Peasant self-government in the nineteenth and early twenties centuries: Abstract for the degree of Doctor of History. Cherkasy. (in Ukrainian)
4. Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic. (1925). Kharkiv. 1925. №1–2. (in Ukrainian)
5. Land Code Ukrainian SRR. (1922). Kharkiv: Publication of the People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (in Ukrainian)
6. Kalinichenko V.V. (2009). Sources about the land community in the pre-collective farm village of Dnieper Ukraine (1917–1930). *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture: a collection of scientific papers*. Kharkiv: KhDAK. Issue 28. P. 28–35. (in Ukrainian)
7. Kalinichenko V.V. (2011). Methodology and methods of resech of the land community in Dnieper Ukraine (in Ukrainian). *Methodical Bulletin of the Faculty of History*. Kharkiv: Kharkiv National University named after V.N. Karazin. № 9. P. 46–50.
8. Kalinichenko V. V. (2013). At the turn of the epochs: a land community in Dnieper Ukraine (1917–1930): monograph. Kharkiv : KhDAK ; Publisher Savchuk O. O. (in Ukrainian)
9. Kalinichenko V. V. (2022). Organization of mutual aid by a rural (land) community in a Ukrainian Soviet village under customary law (1922–1930). *Culture of Ukraine: Collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue 76. P. 50–56. (in Ukrainian)
10. Kalinichenko V. V. (2022). Rural (land) community as an element of intangible cultural heritage: historical retrospection. *Culture of Ukraine: Collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue 71. P. 17–23. (in Ukrainian)
11. Kapustian H.T. (2004). The Ukrainian Village in the Conditions of the Soviet Political Regime of the 1920s: Abstract for the degree of Doctor of History. Dnipropetrovsk. (in Ukrainian)
12. Communist. (1926). September 5. (in Ukrainian)
13. Kotliar Yu.V. (2004). The peasantry of southern Ukraine: the new economic policy (1921–1929). Odesa: TOV ViD. (in Ukrainian)
14. Matsyutskiy V. V. (2019). Determining the number of land communities in the Left Bank Ukraine. *Economic development and the legacy of Semyon Kuznets: abstracts of the reports of the International Scientific and Practical Conference on May 30-31, 2019*. P. 362–363. (in Ukrainian)
15. Matsyutskiy V. V. (2017). Genesis of the land community of the USSR. *Actual scientific research in the modern world. XXIV International Scientific Conference, April 26–27, 2017: collection of scientific papers*. Pereyaslav-Khmelnytsky. Issue 4. Part 8. P. 54–59. (in Ukrainian)
16. Matsyutskiy V. M. (2014). Land-redistribution activities of the land community of the Left Bank Ukraine (1922–1930) *Materials of the IV International Scientific Conference "Modern Ukrainian Studies: Scientific Paradigms of Language, History, Philosophy: Collection of Articles*. Kharkiv. P. 185–196. (in Ukrainian)
17. Myhal B. K. (1969) Class struggle in a Ukrainian village over issues of land management (1921–1925). *Bulletin of Kharkiv University*. №35. P. 20–27. (in Ukrainian)
18. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (1925). Prospective plan for the agriculture of Lesostepa and Polesia of Ukraine. Kharkov: Soviet peasant. (in Russian)
19. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (1927). Aid of the Soviet authorities to agriculture in recent years. Kharkiv: Soviet peasant. (in Ukrainian)

20. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. Materials for the five-year perspective plan for the development of agriculture in Ukraine (1928/29–1932/33): Part 2. Organization of the land area. (1929). Kharkiv: Soviet peasant. (in Ukrainian)
21. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. Landed and non-landed peasant farms according to the survey in the spring of 1926. (1928). Kharkiv: Soviet peasant. (in Ukrainian)
22. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. Revolution and land management. (1924). Kharkiv: Publication of the People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (in Ukrainian)
23. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. The farmer adviser. (1923). Kharkiv: Central Statistical Office of the Ukrainian SRR. (in Ukrainian)
24. Soviet peasant. (1925). Kharkiv. №13–14. (in Ukrainian)
25. Soviet peasant. (1926). Kharkiv. №7. (in Ukrainian)
26. Soviet peasant. (1926). Kharkiv. №19. (in Ukrainian)
27. Soviet peasant. (1928). Kharkiv. №4. (in Ukrainian)
28. Rybak I.V. (2008). Individual peasant economy of the Podillya in the era of new economic policy. Kamianets-Podilskyi: Sylyn O. V. (in Ukrainian)
29. Statistics of Ukraine: Series VI. Finance statistics. (1928). Kharkiv: Central Statistical Office of the Ukrainian SRR. Volume 5. Issue 5. №157. (in Ukrainian)
30. State Archives of Zhytomyr Region.
31. State archive of the Zaporizhzhia region.
32. State archive of Kyiv region.
33. State archive of Kharkiv region.
34. State archive of Chernihiv region.
35. Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-03>

УДК 94(100):620.2

Ю.В. БІЛАС

Аспірантка кафедри українознавства,
культурології та історії науки

e-mail: Julia.bilas95@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5718-1098>

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61000, Україна*

**СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО – «СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ»
РОКИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА
В УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА**

Мета. Спираючись на джерела особового походження, архівні документи та історіографічний здобуток, дослідити студентські роки навчання в Університеті Святого Володимира українського письменника та громадського діяча Сергія Володимировича Пилипенка.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та системності уможливила розгляд процесів розвитку вищої освіти в Україні на початку ХХ століття. Спираючись на дедуктивний метод та встановлення причинно-наслідкових зв'язків вдалося проаналізувати вплив науково-освітнього процесу на становлення особистості Сергія Пилипенка, як представника української національної еліти 1920-х –1930-х рр.

Наукова новизна. Уперше в історіографії комплексно проаналізовано студентські роки однієї з ключових постатей українського культурного життя першої третини ХХ ст. – Сергія Пилипенка, як етап становлення його особистості та творчого таланту. Крізь конкретний антропометричний вимір було прослідковано вплив вищої освіти в революційні роки на формування плеяди української національної еліти.

Актуальність випливає із завдань комплексного визначення ролі і місця представників «Розстріляного відродження» на розвиток українського культурного життя першої третини минулого століття під час складних революційних та державотворчих процесів. Становлення і розвиток особистісного та творчого потенціалу української національної еліти припадає на початок ХХ ст. і вимагає ретельного дослідження синтезу освітнього впливу та революційних подій на конструювання творчого про шарку, який згодом став рушійною силою Українського Національного Відродження.

Висновки. Джерела особового походження, «Особова справа студента Університету Святого Володимира Сергія Пилипенка» та інші документи якомога детально висвітлили особливості студентського життя та навчальний процес в одному з найпотужніших навчальних закладів Київщини на початку ХХ ст. Аналіз дозволив виокремити як загальні риси років «революційного студентства» в 1910-ті рр., що відіграли важливу роль у питанні формування української національної еліти в цілому, так і визначити їхній вплив на формування особистості «плугатаря» української літератури Сергія Пилипенка.

Ключові слова: Сергій Пилипенко, Університет Святого Володимира, історико-філологічна освіта, становлення особистості, «революційне студентство»

Як цитувати: Білас Ю.В. Сергій Пилипенко – «студент революції». Роки навчання українського письменника в Університеті Святого Володимира. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С.27-35. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-03>

In cites: Bilas Yu. V. (2022). Serhii Pylypenko is a "student of the revolution". The Ukrainian writer's years of study at St. Volodymyr University. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (27-35), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-03> (in Ukrainian)

Історія української освіти є одним із важливих та найперспективніших напрямків наукової роботи для вітчизняних та зарубіжних дослідників. Освітній процес завжди є одним з інструментів конструювання соціального портрету суспільства, але, як правило, він і одним із перших рефлексує при виникненні будь-яких соціально-політичних явищ. Вища українська школа на різних історичних етапах завжди відігравала одну з ключових ролей у формуванні кола української національної та політичної еліти, розвитку науки та культурного життя, виступала справжнім осередком розвитку української самоідентифікації серед молодих людей.

Університетське життя у великих українських містах, таких як Київ, Харків, Львів та ін., на зламі XIX–XX ст. розвивалося в руслі суперечливих політичних та державотворчих процесів. В ці складні роки саме студенти виступали однією з рушійних сил революційних перетворень та були активними членами вже чинних та новоутворених політичних партій. Відповідно, це впливало і на загальну університетську атмосферу, і на зміни в освітньому процесі, і на успішність, і на навчання самих студентів. Це багатомірне явище окрім загального історичного дослідження цікаво спостерігати крізь антропометричний вимір, спираючись на різноманітні історичні джерела на прикладі як професорсько-викладацького колективу університетів, так і на прикладі студентів, серед яких в той час навчалося чимало майбутніх талановитих діячів української науки, культури, політики.

Однією з найцікавіших постатей, яка пережила роки революційного студентства на початку XX ст., є український письменник та громадський діяч, засновник Спілки селянських письменників «Плуг» Сергій Володимирович Пилипенко. Літературний хист, неординарність філософської думки та очільна редакторська діяльність у найвпливовіших українських видавництвах та періодичних виданнях 1920–30-х рр. уможливають припущення, що його творчий геній знаходився у вирії історичних подій, найцікавіші деталі яких простежуються в його різноманітній літературній та редакторській спадщині. До того ж незмінною є домінантна роль особистості літератора у формуванні культурного про шарку української інтелігенції, що мешкала на Харківщині в зазначений період [1, с. 152].

Постать літератора залишається однією з найцікавіших при дослідженні культурного життя першої третини XX ст. На сьогоднішній день в сучасній українській історіографії наявні наукові праці, присвячені життю та діяльності письменника, серед яких праці відомого літературознавця Ростислава Мельникова [11, 256 с.], наукові статті директорки Меморіального музею С.В. Пилипенка при ХНУМГ ім. О.М. Бекетова Тетяни Єлісеєвої [6, с. 111–119], достатньо часто фігурує постать письменника і в працях, присвячених українському літературному життю на тлі більшовицьких репресій дослідниці Я. Цимбал [18].

Окремої уваги для біографічного дослідження особистості заслуговують опубліковані спогади Тетяни Кардиналовської [8, 173 с.] – дружини репресованого байкаря, редактора, організатора, та спомини його сучасників, серед яких письменник П. Панч [13, 146 с.], письменниця Д. Гуменна [4, 520 с.] та багато інших діячів культури доби Українського національного відродження. Більшість статей, нарисів і публікацій присвячені загальному освітленню постаті письменника, а не окремим сторінкам його насиченої біографії. Студентські роки, як час становлення особистості під впливом науково-освітнього процесу, оточення, та багатьох інших факторів на сьогодні жодним чином не висвітлені в історіографії.

Комплексне біографічне дослідження життєвого шляху письменника вимагало дослідження таких аспектів, як родинне коло, умови зростання, освітній процес та педагогічне оточення юного Сергія [2, с. 326]. Це дозволило виявити основні фактори розвитку його

особистості, що передували вступу до вищого навчального закладу. Так, початкову освіту майбутній «плугатар» української літератури отримав у Першій Київській гімназії, яку через фінансову неспроможність родини відвідував безкоштовно [6, с. 111]. Такі винятки інколи мали місце бути, коли батьки не мали змогу оплатити навчання дітей, але ті, в свою чергу, повинні були добре навчатися, бути старанними і дисциплінованими учнями. Гімназію Сергій Пилипенко закінчив в 1910 році, і вже наступного року, коли навчальний заклад святкував свій сторічний ювілей, його прізвище було внесене до списку випускників гімназії, де він пригадувався як студент історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира [15, с. 366]. Про навчання в університеті письменник і сам пригадував у своїй автобіографії, де і пояснював, що навчальний заклад не закінчив, оскільки був відрахований за участь в Українській партії соціал-революціонерів [17, ф. 897, оп. 2, спр. 13, Пилипенко С.В. Автобіографія, арк. 1].

Але ж і причетність до політичної партії, і вибір освітнього шляху на лаві Університету Святого Володимира коріннями походили з Першої Київської гімназії. Слід зазначити, що ці два навчальних заклади подарували суспільству плеяду талановитих діячів найрізноманітніших галузей науки і культури. Певною особливістю цього періоду є те, що Сергій Пилипенко був не єдиним гімназистом, і не єдиним студентом, хто завзято симпатизував різним політичним течіям, прагнув до участі в революційних подіях, які розгорталися не лише на вулицях чисельних міст, а вирували і просто коридорами як університетів, так і гімназій. Про це залишив детальні спогади сучасник Сергія Пилипенка Олександр Шульгін – відомий український політичний діяч.

Саме під впливом батька О. Шульгіна – гімназійного педагога Першої Київської гімназії Якова Миколайовича Шульгіна формувалася політична та громадянська позиція Сергія Пилипенка. Про це письменник писав наступне: «Початкові соціалістичні знання одержав від свого батька, а в партію ус-р увійшов через гурток Я. Шульгіна батька відомого Ол.[ександра] Шульгіна, міністра Центральної Ради...» [17, ф. X, спр. №6003 «Пилипенко С. [автобіографія]. 25/VII-1921 р. арк.1]. Сам Яків Миколайович був випускником Університету Святого Володимира [15, с. 214–215], як і Михайло Драгоманов, якого Шульгін вважав своїм вчителем, а себе – його послідовником. В гуртку педагога, завдяки його сприянню учні гімназії знайомилися із забороненою в імперії, тобто нелегальною спадщиною Драгоманова. Саме захопленість його літературою та його ідеями юний Сергій Пилипенко и прийняв рішення щодо свого подальшого життєвого шляху: «Найбільший ідеологічний вплив у часи юнацтва зробили на мене твори Драгоманова. Вирішив іти його шляхом, пішов на історичний факультет Київського університету по відділу славістики...» [7, ф. X, спр. №6003 «Пилипенко С. [автобіографія]. 25/VII –1921 р., арк.1].

Вступивши до університету в 1910 році Сергій спеціалізувався на кафедрі слов'янської філології, яка була утворена на Історико-філологічному факультеті в 1863 році, згідно з новим уставом університету. Сама ж історико-філологічна освіта з вивченням іноземних мов та дослідженням класичної спадщини світової літератури існувала від самого утворення університету ще в першій половині XIX сторіччя [21, с. 2]. Але саме на зламі XIX – XX ст. професорсько-викладацький склад значно сповнився новими прізвищами талановитих науковців, професорів і приват-доцентів, які згодом стали справжніми метрами української філологічної і історичної освіти в бурхливі революційні часи.

Найбільш інформативним джерелом, з якого можна дізнатися як саме навчався майбутній письменник, які вивчав дисципліни, яким було його викладацьке оточення є «Особова справа студента Університету Святого Володимира С. Пилипенка» [5, ф. 16, оп. 465, спр. 3716, 25 Арк]. Цей документ є абсолютно унікальним, оскільки повною мірою сприяє розкриттю процесу навчання майбутнього письменника в університеті. Зміст документу наочно демонструє, що із запланованих 8 семестрів студент Пилипенко прослухав лише

половину – два повних курси (4 семестри). Про що свідчать так звані «записні листи», де вказувався рік, семестр, перелік дисциплін із прізвищами викладачів, та «Прохання» студента до декана факультету. «Проханням» студент підтверджував, що не має освітніх або фінансових заборгованостей перед університетом, і отримував дозвіл здати певний іспит. Детальне дослідження переліку документів в «Особовій справі студента С. Пилипенка» доводить, що студента було відраховано з осіннього семестру третього курсу навчання. Це сталося через те, що і у вищій школі Сергій Володимирович продовжував свою політичну діяльність. «В університеті Пилипенко вступив до студентської організації соціалістів-революціонерів. Йому доручили розповсюдження нелегальної літератури, і коли це розкрилося, його виключили з третього курсу і вислали з Києва» [8, с. 117] – так описувала студентські роки свого чоловіка Тетяна Кардиналовська у книзі своїх спогадів «Невідступне минуле».

Студентство на різних історичних етапах вищої освіти залишається окремим середовищем, яке постійно еволюціонує, чинники і критерії якого корегуються зовнішніми і внутрішніми змінами в суспільстві. Студентство на перетині ХІХ – ХХ ст. продовжувало своє існування в умовах складних революційних і державотворчих процесів. Однак, студентське життя завжди підлягало чіткому регламентуванню з боку панівної на той час імперської влади та міністерства народної освіти. Останнє доволі часто випускало маніфести і розпорядження щодо регулювання норм і правил студентського життя. Ще в 1906 році, незадовго до вступу С. Пилипенка в університет, за рішенням міністра освіти графа І. Толстого університетський статут підлягав достатній лібералізації, і відтоді університети були визначені як установи, керовані професорською колегією [9, с. 118]. Тим же часом українознавча освіта і наука продовжували зазнавати свідомого та цілеспрямованого імперського утиску. Українознавчі лекції, розпочаті професором М. Сумцовим у Харківському університеті та О. Грушевським в Одеському університеті, адміністрація із часом заборонила. В Київському університеті в 1908-1909 рр. українською мовою професор А. Лобода викладав курс «Історія малоруської літератури». Рух за українознавчі кафедри став своєрідною національною маніфестацією українських сил не тільки на території України, але і в Росії [9, с. 118]. Освітня програма тодішніх університетів так і не отримала впровадження українознавчих курсів аж до розвалу Російської імперії у 1917 році.

За два повноцінних роки навчання Сергій Пилипенко прослухав чимало цікавих курсів. На першому курсі студент вивчав грецьку мову; історію стародавньої і середньовічної філософії, а також філософію нового часу, історію Риму, логіку, слов'янознавство, церковно-слов'янську мову, чеську мову та її діалекти, чеську літературу [5, ф. 16, оп. 465, спр. 3716, арк. 5.]

Викладали дисципліни як ті професори, що працювали в університеті майже все своє життя і були засновниками історико-філологічної науки, так і ті, хто прийшов до Київського університету на початку ХХ століття. Дійсний член Київського відділення товариства класичної філології та педагогіки А. Поспішил був представником групи високоосвічених чехів-фахівців з класичних мов, які були запрошені до вищих шкіл Російської імперії у другій половині ХІХ ст. Талановитий науковець працював в ряді київських гімназій, а згодом і в Київському університеті Святого Володимира викладав латину та давньогрецьку мову [12, с. 319], в тому числі і у Сергія Пилипенка. Історію філософії викладав справжній метр свого часу професор О.М. Гіляров. коли Сергій Пилипенко вступив до навчального закладу О.М. Гіляров був уже заслуженим професором університету, в якому почав працювати приват-доцентом ще у далекому 1887 році [16, с.8]. Екстраординарний професор О.І. Покровський викладав студентам історичні дисципліни в університеті лише з 1905 року за сприянням талановитого науковця Т. Д. Флоринського [3, с. 109], який так само був одним з викладачів С. Пилипенка. Він був талановитим візантиністом і славістом, до того ж, вважався фундатором викладання історичної славістики в університеті [20, с. 526].

Упродовж багаторічної роботи в Університеті Святого Володимира В.М. Перетц читав як загальні, так і спеціальні курси. Зокрема, з мовознавства він викладав такі предмети як: церковно-слов'янська мова, давня церковнослов'янська мова [19, с. 76] тощо.

У другому семестрі другого курсу навчання навесні 1912 року студенти за спеціальністю «слов'янська філологія» вивчали Історію нової філософії; слухали другу частину таких дисциплін, як Історія грецької літератури, Історичної поетики, Санскриту. Додавалися Вступ в історію російської літератури, Історія нової російської літератури, Історія Західно-європейської літератури, Польська мова, Історія польської літератури, Історія південних слов'ян та проводилися практичні заняття зі слов'янської філології [5, ф. 16, оп. 465, спр. 3716, арк. 7].

В осінньому семестрі 1912 року третього курсу Сергій Пилипенко вивчав наступні предмети: Вступ до філософії, Грецький автор Ксенофонт, Історія Росії монгольської доби, Історія західно-європейської літератури, Історія Римської літератури, Історія болгарської мови та літератури, Практичні заняття зі слов'янської філології, Історія чеського народу [5, ф. 16, оп. 465, спр. 3716, арк. 8].

Незважаючи на достатньо значне навантаження під час освітнього процесу у студентів залишався час для дозвілля. Про те, як проводив свій вільний час студент Пилипенко пригадувала зі слів чоловіка Т.М. Кардиналовська: «Хоч у Сергія, як і в багатьох студентів було обмаль грошей, йому ніколи не спадало на думку гендлювати. Та одного разу товариші зтягли його на іподром подивитися на кінські перегони. Почали намовляти поставити на якогось коня...Сергій для жарту поставив одного карбованця на найнепоказнішу конячину. Почалися перегони, і раптом усі зі здивуванням побачили, що його конячка починає всіх переганяти. Вона прибїгла до фінішу першою і – впала на землю мертва... Сергій був єдиний, хто поставив гроші на неї і виграв велику суму, не пригадую, скільки. На ці гроші він винайняв яхту й поїхав с товаришами Дніпром – з оркестром, випивкою та смачною їжею» [8, с. 120]. Цей фрагмент з приватного життя молодого студента Пилипенка добре демонструє, що студентське дозвілля студентів на початку ХХ ст. було різним, але більшість молодих людей прагнула веселощів і розваги.

Одним з найцікавіших джерел є студентський портрет С.В Пилипенка 1912 року [17, ф. 897, оп. 1, од. зб. 7, арк. 2], який яскраво демонструє зовнішність майбутнього письменника і громадського діяча. Сергієві на фото 21 рік, він зображений як статний молодий чоловік із чорним кучерявим волоссям, яке зачесано назад, в окулярах із підкрученими чорними вусами. Одягнений у білий кафтан із блискучими гудзиками, підперезаний чорним поясом. Зокрема, Тетяна Кардиналовська завжди підкреслювала, що статність чоловіка обумовлена його любов'ю до різних фізичних справ і спортивних змагань як під час студентства, так і далі у житті [8, с. 120].

І хоча дружина Сергія Пилипенка описувала студентське дозвілля свого чоловіка в компанії товаришів, про те, з ким саме товаришував студент нічого не відомо. Прізвища друзів не пригадуються ніде, ані в спогадах Кардиналовської, ані в автобіографіях самого Пилипенка. Дослідження студентських років літератора дозволило дізнатися, що в той же 1910 рік до відділення славістики на історико-філологічний факультет вступило чимало талановитих юнаків, серед яких і редактор газет багатьох українських газет М.М. Ваврисевич [22], і видатний український поет М.О Драй-Хмара [14], і відомий український театрознавець П.І. Рулін [10, с. 28], і багато інших. Певна частина студентів того часу змогла завершити навчання в університеті та отримати вищу освіту, частина була відрахована за «участь в революційній діяльності», як і Сергій Пилипенко. Це були молоді і талановиті письменники, літератори, редактори, філософи, історики, які усе своє життя зазнавали спочатку імперських, а згодом і більшовицьких репресій. Деякі з них були неодноразово заарештовані, деякі з них були просто фізично знищені в Соловках, Сандармосі, або в інших катівнях для так званих «ворогів народу».

Коли саме відрахували студента з університету, достеменно не відомо, але відомо, що іспити взимку з перерахованих дисциплін студент Пилипенко вже не здавав і був вимушений

покинути Київ про що свідчать і відсутність «прохання» до декану факультету на здачу іспитів, і наведені вище спогади Т.М. Кардиналовської.

До курсових іспитів випускників входили наступні 14 навчальних дисципліни: богослов'я, французька або німецька мова, грецька мова, латинська мова, порівняльна граматики індоєвропейських мов, історія російської мови, давньо-руська література, малоруська література XV-XVIII ст., малоруська література XIX ст., народна словесність, слов'язнознавство, історія слов'ян та історія філософії [5, ф. 16, оп. 465, спр. 3716, арк. 4]. Оскільки Сергія Пилипенка було відраховано в 1912 році, листок з курсовими іспитами в його «особовій справі студента» не заповнений і здати іспити йому не судилося. Так закінчилося «революційне» студентство однієї з найвпливовіших постатей українського літературного життя 1920-х–1930-х рр.

Таким чином, на базі дослідження різноманітних історичних джерел можна зробити висновок, що студентські роки українського письменника та громадського діяча Сергія Володимировича Пилипенка прийшлися на один із найскладніших етапів в історії вищої освіти в Україні. Прихильність студентства до участі в політичних партіях під час складних внутрішньополітичних процесів на тлі боротьби українства за свою незалежність задалегідь ставила під загрозу ймовірність закінчення університетів та отримання освіти. Молоді роки письменника проходили у високоосвіченому оточенні професорсько-викладацького колективу Університету Святого Володимира. Метри історико-філологічних дисциплін прищеплювали молодому талановитому поколінню студентів гарний літературний смак, професійні навички, письменницькі, редакторські, подекуди журналістичні здібності. Становлення особистості Сергія Пилипенка відбувалося під впливом незалежного образу мислення в середовищі, в якому він навчався. Серед однолітків Сергія було чимало талановитих юнаків з України, Польщі, Росії, Кавказу, які так само як і Пилипенко прагнули отримання якісної освіти і умов, де може існувати свобода професійної думки, але всі вони, як здібні і розумні люди, що здатні мислити і доносити свої думки до інших людей являли собою потенційну загрозу для панівних політичних режимів. Але навіть відрахування з університету, вислання з рідного міста не стали на заваді для Сергія Пилипенка продовжувати свій професійний шлях.

Конфлікт інтересів:

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувалася етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Білас Ю. В. «Odvertyj lyst do vsix» Сергія Пилипенка. Латинізація української писемності в добу Національного відродження. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Том 31. (№2). Дніпро: Дніпровський національний університет імені О. Гончара, 2022. С.152–157.
2. Білас Ю. В. Роль педагога Я. М. Шульгіна у вихованні та становленні особистості українського письменника С.В. Пилипенка. *Теоретичні та практичні дослідження молодих вчених*. Збірник тез доповідей. Харків: НТУ «ХПІ», 2022. С. 326–327.
3. Гордієнко Д. Μέμνησθαι αλιστεῖν – наукове кредо професора Олексія Покровського. *Ніжинська старовина*. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 6(9). Ніжин. 2008. С. 107–118.
4. Гуменна Д. К. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Балтимор – Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. 520 с.
5. Державний архів м. Києва. Ф. 16, Оп. 465, Спр. 3716. Особова справа студента Університету Святого Володимира Сергія Пилипенка 25 Арк.
6. Єлісеєва, Т. Український літератор [С. В. Пилипенко] на тлі радянської доби. Реабілітовані історією. Харківська область. Харків: Оригінал, 2008. Кн. 1, ч. 2. 672 с.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. Х, од. зб. №6003, «Пилипенко С. [автобіографія]. 25/VII –1921 р. Арк.1.
8. Кардиналовська Т.М. Невідступне минуле. Харків: Майдан, 2005. 173 с.
9. Колесник В.Ф. Казакевич Г.М., Нариси з історії Університету святого Володимира. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2009. 224 с.
10. Коржова А. Петро Рулін – учень Володимира Перетца: Методологічний аспект. *Художня культура. Актуальні проблеми*. Київ: ПСМ України, 2018. Вип. 14.С. 28–36.
11. Мельників Р. В. Літературні 1920-ті. Постаті (Нариси, образки, етюди). Харків: Майдан, 2013. 256 с.
12. Місечко О., Матис, М. *Чеський слід в іншомовній освіті в Україні. Матеріали VII симпозиуму україністики*. Оломоуц: Видавництво Університету Палацького, 2014. С. 319–325.
13. Панч П. Біля колиски «Плуга». Про Сергія Пилипенка: спогади сучасників. Київ: Мартиролог України, 1992. 146 с.
14. Рудзицкий А. Учитель и его ученики. Памяти В.Н. Перетца. URL: www.ju.org.ua/en/publicism.html Дата звернення: 19.12.2022.
15. Столетие Киевской первой гимназии. (1809–1811–1911 г.г.) Том 1. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. Киев: Типография С.В. Кульженко, Пушкинская ул., собст. Дом №4. 1911. 542 с.
16. Ткачук М. Л. Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. Київ: Український Центр духовної культури, 1997. 184 с.
17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 897, Оп. 2, од. зб. 13, Пилипенко С.В. Автобіографія. Авт. 1923 р. 2 арк.
18. Цимбал Я. Літературна дискусія в шаржах і пародіях. 2017. URL: <https://tyzhden.ua/literaturna-dyskusiia-v-sharzhakh-i-parodiakh/> Дата звернення: 19.12.2022.
19. Шаповал А. І. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел. Київ: НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 2020. 596 с.
20. Шевчук Т. Флоринський Тимофій Дмитрович *Шевченківська енциклопедія*: Т. 6: Т–Я. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. 1120 с.
21. Шульгин В. Я. История университета Святого Владимира. Санкт-Петербург: Типография Рюмина и Компании, 1860. 230 с.
22. Янович Б. Микола Ваврисевич. Педагог, краєзнавець, літератор. URL: <http://volodymyrmuseum.com/publications/29-publications/regional-studies/114-krayeznavchi-poshuky-mykoly-vavrysevycha> Дата звернення: 19.12. 2022.

YU. V. BILAS

Graduate student of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science

e-mail: Julia.bilas95@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5718-1098>

*National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
2, Kirpychova Str., Kharkiv, 61000, Ukraine*

**SERHIY PYLYPENKO – "STUDENT OF THE REVOLUTION"
YEARS OF EDUCATION OF THE UKRAINIAN WRITER
AT THE UNIVERSITY OF SAINT VOLODYMYR**

Purpose: based on sources of personal origin, archival documents and historiographical achievements, to investigate the student years of study at the University of St. Volodymyr of the Ukrainian writer and public figure Serhii Volodymyrovych Pylypenko.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity, which made it possible to consider the processes of development of Ukrainian higher education at the beginning of the 20th century. Relying on the deductive method and establishing

cause-and-effect relationships, it was possible to analyze the impact of the scientific and educational process on the development of the personality of Serhiy Pylypenko as a representative of the Ukrainian national elite in the 1920s–1930s.

Scientific novelty. For the first time in historiography, comprehensively analyzed the student years of one of the key figures of the Ukrainian cultural life of the first third of the 20th century. – Serhiy Pylypenko, as a stage in the formation of his personality and creative genius. The influence of higher education in the revolutionary years on the formation of the constellation of the Ukrainian national elite was traced through a specific anthropometric measurement.

The relevance stems from the task of comprehensively defining the role and place of the representatives of the "Shooteed Revival" in the development of Ukrainian cultural life in the first third of the last century during complex revolutionary and state-building processes. The formation and development of the personal and creative potential of the Ukrainian national elite dates back to the beginning of the 20th century, and requires a careful study of the synthesis of educational influence and revolutionary events on the construction of the creative layer, which later became the driving force of the Ukrainian National Renaissance.

Conclusions. Sources of personal origin, "Personal file of a student of the University of St. Volodymyr Serhiy Pylypenko" and other documents covered in as much detail as possible the peculiarities of student life and the educational process in one of the most powerful educational institutions of the Kyiv region at the beginning of the 20th century. The analysis made it possible to single out both the general features of the years of "revolutionary studentship" in the 1910s, which played their role in the formation of the Ukrainian national elite as a whole, and to determine their influence on the formation of the personality of the "ploughman" of Ukrainian literature Serhiy Pylypenko.

Key words: Serhiy Pylypenko, St. Volodymyr University, historical and philological education, personality formation, "revolutionary studentship"

References

1. Bilas Yu. V. (2022) «Odvertyj lyst do vsix» by Serhij Pylypenko. Latinization of the Ukrainian script during the period of the National Revival. *Doslidjenya z istorii i filosofii nauky s tehniky*, 31(2), Dnipro. pp. 152–157. (In Ukrainian).
2. Bilas Yu. V. (2022) The role of the teacher Y. M. Shulgin in the education and formation of the personality of the Ukrainian writer S.V. Pylypenka. *Teoretychni ta praktychni doslidjenya molodyh vchenyh. Zbirnyk tez dopovidej*, Kharkiv. pp. 326–327. (In Ukrainian).
3. Gordienko D. (2008) Μέμνησθαι ἀπιστεῖν – the scientific creed of Professor Oleksiy Pokrovsky. *Nizhyns'ka starovyna* 6(9) Nizhyn. pp. 107–118. (In Ukrainian).
4. Hymenna D. (1990) Gift of Eudothea. Memory test. Baltymor – Toronto. 520 p. (In Ukrainian).
5. State Archive of Kyiv.
6. Yeliseyeva T. (2008) Ukrainian writer [S. V. Pylypenko] against the background of the Soviet era. *Reabilitovani istorijeju. Kharkivs'ka oblast*. Kharkiv. 672 p. (In Ukrainian).
7. Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi.
8. Kardynalovska T. M. (2005) The irrevocable past. Kharkiv. 173 p. (In Ukrainian).
9. Kolesnyk V. F., Kazakevych H. M., (2009) Essays on the history of St. Volodymyr University. Kyiv. 224 p. (In Ukrainian).
10. Korjova A. (2018) Petro Rulin is a student of Volodymyr Peretz: Methodological aspect. *Khudojnya kul'tura. Aktual'ni problem* (14), Kyiv. Pp. 28–36. (In Ukrainian).
11. Mel'nykiv R. V. (2013) Literary 1920s. Figures (Essays, pictures, sketches). Kharkiv. 256 p. (In Ukrainian).
12. Mischechko O., Matys M. (2014) The Czech mark in foreign language education in Ukraine. *Materialy VII sympoziumy ukrajinyistyky*. Olomouc. pp. 319–325. (In Ukrainian).
13. Panch P. (1992) Near the "Plough" cradle. About Serhiy Pylypenko: memories of contemporaries. Kyiv. 146 p. (In Ukrainian).

14. Rudzyc'kyj A. The teacher and his students. In memory of V.N. Peretca. URL: www.ju.org.ua/en/publicism.html Application date: 19.12. 2022. (In Russian).
15. (1911) Centenary of Kyiv first gymnasium. (1809–1811–1911) Volume 1. Name lists and biographies of officials and pupils of the gymnasium. Kyiv. 542 p. (In Russian).
16. Tkachuk M. L. (1997) Philosophy of light and joy: Oleksiy Gilyarov. Kyiv. 184 p. (In Ukrainian).
17. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine.
18. Cymbal Ya. (2017) Literary discussion in cartoons and parodies. URL: <https://tyzhden.ua/literaturna-dyskusiia-v-sharzhakh-i-parodiakh/> Application date: 19.12. 2022. (In Ukrainian).
19. Shapoval A. I. (2020) Volodymyr Mykolayovych Perets as a Ukrainian scientist, a researcher of manuscript and book heritage in the light of epistolary sources. Kyiv. 596 p. (In Ukrainian).
20. Shevchuk T. (2015) Florinsky Tymofiy Dmytrovych. Shevchenkivska encyklopedia: T.6: T- Ya. Kyiv. 1120 p. (In Ukrainian).
21. Shulgin V. Ya. (1860) History of St. Vladimir University. Sankt-Peterburg. 230 p. (In Ukrainian).
22. Yanovych B. Mykola Vavrysevych. Educator, local historian, writer. URL: <http://volodymyrmuseum.com/publications/29-publications/regional-studies/114-krayeznavchi-poshuky-mykoly-vavrysevycha> Application date: 19.12. 2022. (In Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-04>

УДК 930.1:94(477+437)

О. Є. ЗУБКО, канд. іст. наук,
старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології
e-mail: zubkoolga5@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>
Донецький національний університет ім. В. Стуса (Вінниця),
вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, 21050, Україна

ЦІКАВІ ФАКТИ З ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 рр.)

Мета статті. Подання інформації про цікаві факти з життя українських емігрантів, які опинилися у міжвоєнній Чехословаччині на початку 1920-х років. Українські емігранти виїхали за кордон внаслідок поразки національно-визвольної боротьби 1917-1921 років. Серед них: колишні військові УНР, ЗУНР, Кубанської Народної Республіки (КНР); урядовці УНР, ЗУНР, КНР; працівники закордонних представництв останніх - дипломатичних, політичних, економічних, санітарних місій; цивільні особи.

Серед діячів УНР подано цікаві факти з життя Дмитра Чижевського, Андрія Макаренка, Сергія Шелухіна, Дмитра Антоновича, Трохима Пасічника, Олександра Олеса, Федора Слюсаренка. Серед діячів ЗУНР представлені цікаві факти з життя Степана Рудницького та Нестора Нижанківського. Серед діячів Кубанської Народної Республіки представлений Григорій Омельченко.

Методологія дослідження передбачає застосування принципів критичного аналізу та зіставлення.

Наукова новизна дослідження – показ світобачення та поведінки людини в центрі історичного аналізу.

Висновки. Наукове дослідження важливе з трьох причин. По-перше, матеріал актуальний не як суха біографічна довідка. По-друге, подана інформація допомагає вимальовувати цікаві закономірності епохи 1920-1930-х років, які дозволяють краще зрозуміти саму епоху (науково-технічні інновації, модні, харчові, музичні та книжкові уподобання тощо). По-третє, історія української еміграції у міжвоєнній ЧСР містить конкретні перевірені життєві рецепти виживання у важкі часи.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, повсякденна історія, цікаві факти з життя емігрантів.

Як цитувати: Зубко О. Є. Цікаві факти з повсякденного життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2022. Вип. 35. С. 36 – 44. DOI <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-04>

In cites: Zubko O. E. Interesting facts from the everyday life of Ukrainian emigrants in interwar Czechoslovakia (1921–1939). *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series "History of Ukraine. Ukrainian studies: historical and philosophical sciences"*. 2022. Issue. 35, (36 – 44). DOI <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-04>(in Ukrainian)

У сучасній історичній науці популярним напрямком досліджень залишається тема повсякденності в різні епохи. Історики все частіше звертають увагу на

«звичайних», «маленьких» людей. Адже історія української політичної еміграції у міжвоєнній Чехословаччині детально досліджена на макрорівні, тоді як інтерес до того, як буденно (мікрорівнево) проходило життя емігрантів у 1920–1930-ті в Першій республіці чехів і словаків тільки набирає обертів.

Українські вихідці опинилися у міжвоєнній Чехословаччині не так через початок Першої світової війни, як через революційні події на теренах колишніх Російської й Австро-Угорської імперій, а також через встановлення радянської та польської влади на українських й західноукраїнських землях. За кордон вийшли: колишні військовослужбовці Української Народної Республіки (УНР), Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), Кубанської Народної Республіки (КНР); урядовці УНР, ЗУНР, КНР; працівники закордонних представництв останніх – дипломатичних, політичних, економічних, санітарних місій; цивільні особи. За підрахунками українських дослідників приблизно 20 000 осіб [8, с. 41].

Політичні та військові емігранти полишили після себе чимало спогадів та мемуарів. Ці спогади та мемуари, як пояснення політичних кроків емігрантів і їх морального виправдання перебування за кордоном, з одного боку, допомагають сучасним дослідникам знайти відповіді на багато хвилюючих питань, а з другого, несуть в собі глибоку життєву мудрість. Та найголовніше: вони відкривають не тільки секрети й таємниці тієї або іншої людини, але й певним чином її справжню суть. За основу нами взято спогади Н. Наріжної [5], Н. Суровцевої [8], В. Сім'янцева [7], щоденники й мемуари С. Русової [6]. А вестимемо ми мову про тих українських вихідців-антибільшовиків, хто прибув до Чехословаччини на початку 1920-х р. А саме: Д. Чижевського, А. Макаренка, С. Шелухина, Д. Антоновича, Т. Пасічника, Г. Омельченка, Ф. Слюсаренка, О. Олесья, Н. Нижанківського, В. Щербаківського.

Урядовці й працівники закордонних представництв Української Народної Республіки (наддніпрянці).

Дмитро Іванович Чижевський (1894–1977) – надзвичайно плідний філософ й історик, визнаний світилом європейської й світової науки. У 1917 р. Дмитро Чижевський, попри свою належність до російської меншовицької партії, був обраний до складу Української Центральної Ради (УЦР). Коли в ніч на 25 січня 1918 р. Мала Рада УЦР голосувала за прийняття Четвертого Універсалу та проголошення самостійності УНР, Чижевський подав свій голос проти. Та рішення було ухвалене більшістю. Переживши багаторазові зміни політичних режимів у Києві протягом 1917–1920 рр., Чижевський розчарувався в кожному з них. А під час «червоного терору» він узагалі ледве уникнув загибелі. Тому влітку 1921 р., незважаючи на можливість залишитися для викладання в Київському інституті народної освіти (так більшовики перейменували Київський університет Святого Володимира), він емігрує спершу до Німеччини, а згодом переїздить до ЧСР. Його «празький період» – 1924–1945 рр. – тісна співпраця з різними українськими еміграційними організаціями. Так, з 1924 р. по 1933 р. Дмитро Іванович – професор й завідувач кафедри філософії Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, а з 1929 р. по 1945 р. – професор філософії Українського вільного університету (УВУ).

У празький період Чижевський досліджує вплив німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля на слов'янську науку та вплив німецької філософії на російську літературу. В цей же час Чижевський, вивчаючи німецьку містику, знаходить у архівах рукописи чеського філософа й педагога Яна Коменського та сам зацікавлюється містицизмом в творах М. Гоголя, Г. Сковороди, Ф. Достоєвського. Отож, з містицизмом, а ще й з епатажем Чижевського у цей час довелось познайомилася більшості українських емігрантів.

Перші прояви дивацтва Дмитра Івановича стали помітними ще в 1919–1920 рр. Надія Віталіївна Суровцева (1896–1985) – співробітниця секретаріату Міністерства закордонних справ у часи Української Держави гетьмана П. Скоропадського, член Української делегації в роботі Паризької мирної конференції часів Директорії – згадувала, як ще у Берні (Швейцарія), під час зупинки делегації «цей колишній міністр, здається, фінансів поліз знічев'я у ставок біля острова Руссо у самих трусах випробувувати винайдені ним якісь крильця для плавання» [8, с. 95].

А ось у Празі він дивувався своєю феноменальною пам'яттю, любов'ю до котів, «буршівськими вечірками», вірою в чортів та несприйняттям зеленого кольору як такого. Дмитро Іванович легко запам'ятовував номери усіх проїзних трамвайних квитків і часто-густо цим вигравав суперечки на гроші. Обоженював котів, котрих вважав кращими й вищими істотами, а також чудовими співрозмовниками. А під час неодноразово влаштованих «буршівських вечірок» («бурш» – член студентського союзу або товариської корпорації, який дотримувався певних правил життя) Дмитро Іванович частував гостей їжею власного приготування. Найцікавіше було з чортівнею та зеленим кольором, бо Чижевський був твердо переконаним, що і власне чорти зеленого кольору. Зрозуміло, що студентам та колегам приходити на його пари у одязі зеленої гами було заборонено. Кульмінаційним моментом дивацтва Чижевського стала п'ятниця 13 березня 1925 р. Того дня Дмитро Іванович запрацював у бібліотеці УВП ім. М. Драгоманова. Отож, аби визволитися з бібліотечного полону він змушений був скористатися телефоном. Слухавку телефону того дня «пощастило» взяти проректору інституту Василю Івановичу Сімовичу (1880–1944) – мовознавцю, культурному діячу. Однак замість подяки, проректор почув лише претензії: мовляв, чому бібліотекою вештаються чорти та переставляють потрібні Чижевському книжки [3, с. 342].

Та за усією епатажністю (нестерпним характером, різкістю) й містицизмом (забобонністю) філософа насправді крилася самотність. Він не вірив людям, а власних дітей, на жаль, не мав. Самотність під кінець життя Чижевського стала справжньою його трагедією.

Андрій Гаврилович Макаренко (1885–1963) – в часи Центральної Ради організатор залізничників та голова їх спілки, в добу Гетьманату – директор одного із департаментів Міністерства шляхів сполучення, а в часи Директорії – один із директорів – потрапив до ЧСР у 1923 р. У 1928 р. захистив докторську дисертацію в УВП ім. М. Драгоманова. Ще за часів Директорії, разом із політичним соратником Федором Петровичем Швецем (1882–1940) критикував С. В. Петлюру, тому вже у Празі створив альтернативний політичний центр Екзильному уряду УНР – Українську національну раду за кордоном.

Попри усі намагання бути корисним українській національній справі, Андрій Гаврилович вирізнявся неймовірним честолюбством (марнославною) та улесливістю, про що, зокрема, відзначали відомі педагог Софія Федорівна Русова (1856–1940) й поет Олександр Іванович Кандиба (Олександр Олесь) (1878–1944). Софія Федорівна писала про марнославною Макаренка надзвичайно делікатно, звертаючи увагу на те, що «вочевидь, колишнє кріпацтво Макаренкових батьків дає про себе знати» (батьки Андрія Гавриловича були кріпаками родини Драгоманових) [6, с. 241]. А ось Олександр Олесь, як колишній дипломат, навпаки, у своїй збірці «Перезва» (1921 р.) відкрито висміював Макаренка: - Голубчику, голубчику, / Вам борщику, чи супчику, / Чи юшечки, чи кашечки, / Чи з маслечком, чи такечки [10, с. 124].

Тобто, природні прагнення Андрія Гавриловича заслужити визнання реальними справами, стати кращим у своїй сфері і бути достойно оціненим, переключалося притаманною йому улесливістю, що зводила нанівець і спілкування, і справи.

Сергія Павловича Шелухина (1864–1938) «українська Прага» йменувала виключно «прокуратором» через принциповість у відстоюванні політичних та національних позицій, а ще через надмірну увагу до посадових регалій та звань. Юрист за фахом, Сергій Павлович був членом Центральної Ради, генеральним суддею УНР, учасником Української делегації на Паризькій мирній конференції. У Празі – він професор карного права УВП ім. М. Драгоманова в 1924–1925 рр., а з 1925 р. по 1938 р. декан факультету права та суспільних наук УВУ, тоді як з 1929 р. проректор УВУ. Одночасно – член Українського правничого товариства в ЧСР та Українського товариства прихильників Ліги Націй. Обстоював незалежність Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ).

Надія Віталіївна Суровцева засвідчувала, що Сергій Павлович Шелухин до переїзду в Прагу жив у неї на квартирі у Відні близько чотирьох місяців, що був він «стариком жвавим, енергійним і недурним, котрий не знав іноземних мов і дуже тужив за Україною; Директорію не любив і весь час лаявся з українцями-емігрантами» [8, с. 111]. Тоді як львівське видання

«Назустріч» 15 січня 1934 р. опублікувало один із епізодів участі Шелухина в роботі Паризької мирної конференції в 1919 р. Видання писало про те, що Шелухин замовив собі візитівку з титулом *senator* та наполягав на тому, щоб титул цей був надрукований на візитівці саме в правому верхньому кутку. Усі спроби пояснити Сергію Павловичу, що його посада сенатора Вищого суду в Одесі має перекладатися французькою мовою інакше і що в правому верхньому кутку візитівки пишуть зазвичай місто та адресу, Сергієм Павловичем відкидалися. Він страшенно дратувався через це. Тому одному із секретарів делегації не лишалося нічого, як зіронізувати: «А я гадаю, що титул сенатор і то саме в тому місці на білеті зовсім підходить, значить той, що мешкає над Сеною» [1, с. 10].

У грудні 1938 р. над могилою Сергія Павловича «празькі українці» із сумом констатували, що його безкомпромісність й принциповість, увага до дрібниць мали й зворотній бік і завадили прожити довше життя.

В українському еміграційному осередку міжвоєнної Чехословаччини значну увагу привертав і *Дмитро Володимирович Антонович (1877–1945)* – в еміграційну добу – ректор Українського вільного університету в 1928–1930 рр. та 1937–1938 рр., голова Українського історико-філологічного товариства й директор Музею визвольної боротьби України в 1925–1945 рр. Його зусиллями у Празі постала також Українська студія пластичного мистецтва. Найуживаніші епітети щодо Дмитра Володимировича серед українських вихідців: «літня людина з претензіями на молодість» [8, с. 112] й «Адріатичне море» [5, с. 51].

Дмитро Володимирович, попри «претензії на молодість» й блакить своїх очей, був дуже працьовитим. Однак, коли робив комусь зауваження з того або іншого питання, то міг перейти й на «високе сопрано». Зокрема, «високе сопрано» досить часто звучало в розмовах Дмитра Володимировича з його онуком Юрієм, котрий в 1922 р. разом із дідом переїхав до Праги. (Юрієм Володимировичем Вовком (1899–1961) майбутнім художником-графіком, портретистом, карикатуристом й книжковим ілюстратором). 23-річний вайлуватий юнак цілісніськими днями тільки й те і робив, що малював дотепні карикатури, заробляючи ними дуже мало, тоді як зароблені гроші витрачав швидко й нерозважливо, чим страшенно сердив дідуся.

В цілому, серед українських вихідців в міжвоєнній ЧСР Антонович мав авторитет і пошану. За визначенням Василя Олексійовича Біднова (1874–1935) – відомого дослідника церковної історії, – Дмитру Антоновичу було притаманне «систематичне уникання всього того, що викликало сварки й дезорганізацію, та непохитна принциповість у поведінці». Він міг примирити здавалось би непримиримих опонентів.

Найтаємничішою постаттю серед українських вигнанців, але такою, що дбала про здоров'я емігрантів у міжвоєнній ЧСР, був *Трохим Іванович Пасічник (1896–1968)*. У поле зору автора цієї публікації Трохим Іванович потрапив як емігрант, родом з Вінницької області. Проте пошуки в архівах Вінницької, Хмельницької областей, в Державному історичному архіві м. Львову і в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в м. Києві засвідчили, що біографія Трохима Івановича з якихось причин є достовірною лише з 1922 р., часу коли він переїхав з Польщі до ЧСР. У міжвоєнних Празі та «припразьких» Ржевницях Пасічник – викладач української мови Матуральних курсів при УВПІ ім. Драгоманова та Української реформованої гімназії, що з часом переїхала з Ржевниць до Модржан.

Українській еміграційній спільноті Трохим Іванович запам'ятався скрипкою, яку волочив крізь за собою та на якій грав постійно мелодію однієї і тої самої пісні «Віють вітри, віють буйні»; любов'ю до поезій Тичини та прози Стефаніка й лекціями-нотаціями про шкоду тютюнопаління. І якщо, за згадками Валентина Івановича Сім'янцева (1899–1992) – сотника Армії УНР, студента-подебрадця, інженера – «лекції Пасічника відкривали нові світи, через які можна було побачити, під'їжджаючи потягом до Праги, Київ насправді, як підняли брови його собори, розбіглися його квартали...» [7, с. 61], то лекції-нотації щодо шкоди тютюнопаління були реально дошкульними. На думку Трохима Івановича витрачати 100–200 крон щомісяця на якійсь дурниці було дуже нерозумним.

Тютюнопаління у міжвоєнній ЧСР, особливо в 1920-х, підживлювалося рекламою. В той час палити вважалося модним й престижним. Про це на кожному кроці нагадували різноманітні газети та часописи, що рекламували, насамперед, продукцію підприємства Škoda: автівки, мотоцикли, зброю й літаки. В позитиві тютюнопаління переконували також лікарі, спортсмени, актори і, навіть, науковці. Доходило до того, що одні тютюнові кампанії сповіщали про здатність тютюну впливати на обмінні процеси в організмі, отож в сприянні тютюну відносно скинення зайвої ваги; а інші просто зображали представників середнього класу з цигарками в звичній домашній обстановці (з дітьми, дружинами, песиками та котиками). Однак, якщо чехи «полюбляли» американські Marlboro, Camel, Winston (відомі марки на території Чехії з 1904 р., 1916 р.), то українські вихідці могли дозволити собі тільки дешеву Vlasta.

На нашу думку ще однією об'єктивною причиною популярності тютюнопаління в міжвоєнну добу серед українських емігрантів був, «уклад і триб життя» власне самих емігрантів. Мова йде про те, що українська антибільшовицька еміграція була чи не найбільш культурною або статусною еміграцією, котра мала в своєму складі, як зазначено вище, політиків, вчених, поетів, художників, акторів, письменників, винахідників й інших, тих, для кого цигарки виступали одним із органічних елементів їх життя та діяльності. Наприклад, той же відомий поет Олександр Олесь не міг творити без пива та 40-50 цигарок у день.

До суб'єктивних причин популярності тютюну серед української еміграційної спільноти в міжвоєнній ЧСР варто додати юнацький максималізм її молодших представників, їх бажання спробувати все. Про це влучно відзначала у своїх спогадах Наталя Симонівна Наріжна (1922–2008) – майбутній журналіст, членкиня ОУН(б). Наталі Наріжній у 1938 р. дісталось «на горіхи» за цигарки від Трохима Івановича Пасічника, як шкільного куратора (класного керівника). Вона згадувала той випадок так: «Давай підемо у ліс, – сказала одного сонячного пообіддя Килина, (Килина (Катерина) Білецька (Ольжич; Лазор) (1919–1996) – молодша донька професора Леоніда Тимофійовича Білецького (1882–1955)) – відомого літературознавця, дружина О. Ольжича, журналіст), додаючи з поважною міною, що має аж дві цигарки. Почувалися ми дорослими – мені було майже шістнадцять, а Килина була дещо старшою. Ми пішли у ліс, у сторону тієї частини Модржан, де жила Килина разом з родиною. Ліс був досить ріденький, але ми знайшли прозору гущавину, посідали на траву і почали, загикуючись, смоктати «Власти». Тільки-но наші творчі душі, з допомогою реальної нудоти, почали підноситись під небеса, коли нам над головами громом загуркотіли слова професора Пасічника: «Білецька, Наріжна, що ти ви тут робите?» Що за дурне питання, подумала я. Та ж він бачить, що ми стараємося навчитися курити. Що в ту хвилину подумала Килина, не знаю, пригадую тільки її блакитні очі, мов ранішнє небо, і не менше розумну від запиту відповідь: «Вибачте, пане професоре, ми не знали, що тут вас зустрінемо». Пасічник оторопів, а тоді подивився на мене: «І, ви, Наріжна, також не знали?» Мені захотілося сміятися, так що я тільки кивнула головою на знак згоди. Як видно, професор також хотів сміятися. Відвернувшись від нас, він буркнув, щоб ми забиралися геть з лісу і щоб він більше ніколи не бачив нас і близько тютюну в будь-якій формі. Ми подякували і пообіцяли, що більше не будемо ходити в ліс вчитися курити» [5, с. 72].

Окрім тютюну, пиво, а з ним і рибальство було двома великими пристрастями згадуваного вкотре поета *Олександра Олесь*. Віктор Кіндратович Приходько (1886–1922) – громадсько-політичний діяч, член УЦР і товариш Олесь по пиву рефлексував: «Самотній Олесь в куточку маленької пиварні... Так Олесь міг просидіти на одному місці три й п'ять годин. Перо бігало по папері, папіроски викурювалися одна по одній, а «hostinsky», шинкар, дбав щоби «pan spisovatel» без пива не сидів... Ось загально взявши образ Олесєвої п'ятики. Він не раз казав мені – «виправдовувався», що пиво дуже гарно на нього впливає, підносить його настрій і він тоді має охоту писати. Це знали його Дружина й Син і вдома ніколи з цього приводу не було жодних розмов. В пивярнях Олесь дуже любив господарі – «гостінські» і постійні гості. Любили за привітність, простоту і лагідність вдачі. Всі знали, що це – «ukrainski spisovatel a basnik» і ставилися з великою пошаною. Коли-б Олесь помер у нормальні часи, то

– я певен – за його гробом сліdkували-б сотні ось цих його знайомих і приятелів-чехів, а в пиварнях, де він засідав, з'явилися-би на стінах, європейським звичаєм, почесні дошки з надписом «zde sedaval ukrainski basnik Oles» [4, с. 246]. Тоді як про рибальство сам Олександрович казав, «що воно гірше пиятики і гірше куріння, бо від куріння й пиятики можна відучитися, а від рибальства – ні; рибалка за рибальство може й на кару піти».

Для історика античності *Федора Павловича Слюсаренка (1886–1958)* – громадського діяча, доцента й професора УВПІ ім. М. Драгоманова й УВУ найбажанішими в житті були тиша та спокій, що при балакучій дружині, котру ніхто ніколи не міг переговорити, було, зрозуміло, неможливим. Проте, вихід знайшовся. Волинський кооператор Федір Олександрович Сумневич (1885–після 1929) – голова Української Селянської спілки в ЧСР – відкрив у Празі Автотракторні курси, аналог сучасних курсів з підготовки водіїв автівок. мотоциклів й тракторів. Їх відкриття було викликане тим, що в міжвоєнний час в Першій Республіці чехів і словаків активно розвивався й автопром, котрий випускав стійкі, елегантні, надійні та економні «шкодовки» з бензиновими моторами. Починаючи з 1923 р. і закінчуючи 1936 р. найбільш популярними моделями серед «шкодовок» були 4R, 6R, 422, 645, 860 (усі перераховані моделі – кабриолети) та Škoda Popular (різновид гоночних болідів, карет швидкої допомоги та автівок комунальних служб). Проте, українська еміграційна спільнота в цій країні автівки використовувала виключно з прагматичних мотивів. Вміння керувати автівкою дозволяло швидше й успішніше офіційно працевлаштуватися.

За кермо автівок сідало й еміграційне українське жіноцтво. Кажучи «сучасною мовою» в українському еміграційному осередку міжвоєнної ЧСР певним чином дотримувалися «гендерного принципу». Отож за кермо автівки «Бляшаної Ліззі» або Форду, Федір Павлович посадив свою дружину, балакучу Одарку Слюсаренко (?), котра була фаховою кравчиною. Так вона не тільки кермувала, а й їздила по клієнтам, а сам Федір Павлович мав тишу й спокій [5, с. 26].

А ось відомий історик й археолог, професор Українського університету в Полтаві (1918–1922), а згодом Українського вільного університету в Празі *Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957)* був нудистом [5, с. 85].

Урядовці й працівники закордонних представництв Західноукраїнської Народної Республіки (галичани).

Степан Львович Рудницький (1877–1937) – географ, картограф та етнограф, основоположник української фізичної, політичної і військової географії; в часи еміграції професор кафедри географії УВПІ ім. М. Драгоманова – дуже любляв спати. Про це відзначав чоловік молодшої сестри Рудницького, відомий правник й автор першої Конституції ЗУНР Станіслав Северинович Дністрянській (1870–1935): «Кутва (сімейна кличка Степана Рудницького – О. З.) не встає з ліжка – та взагалі так нудить ся тут, що більшу половину часу взагалі пересипляє. По полудне спить щонаймеше 2-3 години, а вночі, як покладе ся о 11. то перед 9. не хоче вставати...» [2, с. 245].

А ось *Нестор Остапович Нижанківський (1893–1940)* – композитор, піаніст і музичний критик, у 1923–1929 рр. – завідувач й доцент кафедри теорії музики й композиції УВПІ ім. М. Драгоманова – постійно удосконалював вміння фотокореспондента. У 1920–1930-х в ЧСР була популярною стереоскопічна фотокамера «Comrig» німецької фірми «F. Deckel» (1912–1952). Таку й придбав Нестор Остапович і вже в 1930-х разом із нею змагався за авторське право із журналістами ряду чеських та львівських видань, обґрунтовуючи свої дії тим, «що на музичних його творах підпису може й не бути, бо коли музичний твір виконують, всі розуміють чий він; а ось, коли друкують знімки, то потрібно вказувати, що знімка зроблена Нижанківським» [1, с. 66].

Урядовці й працівники закордонних представництв Кубанської Народної Республіки (кубанці).

Григорій Микитович Омельченко (1884 – після 1945) – суспільно-політичний діяч, доцент кафедри історії слов'янських народів УВПІ ім. М. Драгоманова, директор Української реформованої гімназії в Ржевничах-Модржанах (1922–1945). «Заслужений діяч, партійний

чоловік із запорозькими вусами і проповідницьким виглядом. Книжечку написав і з неї читав. Отже, вганяло у сон. Безконечний потік імен і дат» [7, с. 66].

Серед «родзинок» Григорія Микитовича – пошуки скарбів (десь глибоко в душі чоловік прагнув багатства) та проведення екскурсій. Найбільше його вабив замок Карлштейн (готичний замок імператора Карла IV на 72-метровій вапняковій скелі над річкою Бороунка в 28 км від Праги). Карлштейн був примітний двома історичними моментами: «газовою атакою» гуситів, в ході якої, власне, замок ледь не був захоплений в 1427 р., і наявністю колодязя – старовинної пам'ятки XIII ст. глибиною 80 м. Омельченко був чомусь впевненим у тому, що колодязь – це вхід в таку собі «печеру Алі-Баби», оскільки із замку в 1436 р. імператор Сигізмунд, другий син Карла IV, не встиг вивезти величезну частину скарбів. Улюблений Омельченком незвичний старовинний механізм виїмки води в колодязі, як вхід в «передбачувану печеру», не раз змушував здригатися і хреститися екскурсантів.

Отже, історія «маленького емігранта» в міжвоєнній Чехословаччині цікава декількома аспектами. По-перше, завдяки споминам та мемуарам, вона вабить не сухою біографічною довідкою, як такою, а власне об'єктом (емігрантом), з яким може ідентифікувати себе кожна людина. Бо ж багато хто теж полюбає спати, говорити з котами, влаштовувати вечірки, шукати скарби, фотографувати та інше. По-друге, завдяки повсякденним еміграційним нотаткам вимальовуються цікаві візерунки епохи 1920–1930-х рр., котрі дозволяють краще її розуміти (науково-технічні новинки, мода, їжа, музичні й книжкові уподобання тощо). По-третє, історія української еміграції в міжвоєнній ЧСР містить конкретні, випробувані життям, рецепти виживання в непрості часи про що й свідчать цікаві факти повсякденних еміграційних реалій

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Габор В. А. (упоряд.). Летіло 40 сорок. Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20 - 30-х рр. ХХ ст. В-во «Піраміда», Львів. 2015, 170 с.
2. Карась Г. В., Обух Л. В. Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті: монографія. В-во «Фоліант», Івано-Франківськ. 2018. 350 с.
3. Ковалевский П. Е. Зарубежная Россия: история и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920–1970). Paris, [без издательства], 1971. 347 с.
4. Кравчук Л., Козельчук Л. Спогади Віктора Приходька про Олександра Олеся. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24–25 вересня 2020 р., присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України*. Вінниця: Нілан-ЛТД. № 21. 2020. С. 241–254.
5. Наріжна Н. С. Дитячими очима. (Спомини). Sdružení Ukrajinek v České Republice. Praha, 2010. 99 с.
6. Русова С. Ф. Мемуари. Щоденники. «Поліграфкнига», Київ. 2004. 544 с.
7. Сім'янец В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словацьчина. Роки 1923–1929. Вашингтон. Д. К. 1973. 91 с.
8. Суровцева Н. В. Спогади. В-во ім. Олени Теліги, Київ. 1996. 342 с.
9. Шаповал М. Ю. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. В-во: Нова Україна. Прага–Берлін. 1923. 70 с.
10. Шляхтиченко М. Ю. До біографії Д-ра Олега Кандиби-Ольжича. *Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства*. Українське історичне товариство. Нью Йорк–Торонто–Мюнхен. 1976. № 1-3 (57-59). Ч. 15. С. 119-128.

O. Y. ZUBKO (PhD History)

Secretary of the Department of World History and Archaeology

e-mail: zubkoolga5@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>*Donetsk National University named after V. Stusa (Vinnytsia)*

St. 2 Hrushevsky, Vinnytsia, 21050, Ukraine

INTERESTING FACTS FROM THE DAILY LIFE OF UKRAINIAN EMIGRANTS IN INTERWAR CZECHOSLOVACHCHYNA (1921–1939)

The purpose of the article. This article contains information about interesting facts from the lives of Ukrainian emigrants who ended up in interwar Czechoslovachcyna in the early 1920s. Ukrainian emigrants went abroad as a result of the defeat of the national-liberation struggle of 1917-1921. The following went abroad: former military personnel of the Ukrainian People's Republic (UPR), the West Ukrainian People's Republic (ZUPR), the Kuban People's Republic (KPR); government officials of the UPR, ZUPR, KPR; employees of foreign representative offices of the latter - diplomatic, political, economic, sanitary missions; civilians. The publication is based on the memories and memoirs of emigrants.

Interesting facts from the lives of Dmytro Chyzhevsky, Andriy Makarenko, Serhii Shelukhin, Dmytro Antonovych, Trokhym Pasichnyk, Oleksandr Oles, Fedir Slyusarenko are presented among the figures of the Ukrainian People's Republic. Interesting facts from the life of Stepan Rudnytskyi and Nestor Nyzhankivskyi are presented among ZUPR figures. Hryhoriy Omelchenko is represented among the figures of the Kuban People's Republic.

The research methodology involves the application of the principles of critical analysis and comparison.

The scientific novelty of the research is the display of worldview and human behavior in the center of historical analysis

Conclusions. This scientific research is important for three reasons. First, it is relevant not as a dry biographical reference, but as an object with which every person can identify himself. Secondly, interesting patterns of the era of the 1920s and 1930s emerge, which allow a better understanding of the era itself (scientific and technical innovations, fashion, food, music and book preferences, etc.). Thirdly, the history of Ukrainian emigration in the interwar Czechoslovak SSR contains specific life-tested recipes for survival in difficult times.

Key words: Ukrainian emigration, interwar Czechoslovachchyna, everyday history, interesting facts from the life of emigrants.

References

1. Gabor V. A. (ed.). 40 magpies flew. Literary anecdotes about famous Ukrainian writers, artists, politicians and artistic and socio-political events of the 20s and 30s of the 20th century. «Pyramid» building, Lviv. 2015, 170 p. (in Ukrainian)
2. Karas G. V., Obukh L. V. Sofia and Stanislav Dnistrianski. Letters. Memoirs. Articles: monograph. In «Foliant», Ivano Frankivsk. 2018. 350 p. (in Ukrainian)
3. Kovalevsky P. E. Russia Abroad: History and Cultural and Educational Work of the Russian Abroad for Half a Century (1920–1970). Paris, [no publisher,], 1971. 347 p. (in Russian)
4. Kravchuk L., Kozelchuk L. Memories of Viktor Prykhodyk about Oleksandr Oles. *Vinnytsia: past and present. Local studies. Materials of the 21st Vinnytsia All-Ukrainian scientific historical and local history conference on September 24-25, 2020, dedicated to the 30th anniversary of the Declaration on State Sovereignty of Ukraine*. Vinnytsia: Nilan-LTD. No. 21. 2020. P. 241–254. (in Ukrainian)
5. Narizhna N. S. Children's eyes. (Memories). Association of Ukraine in the Czech Republic. Praha, 2010. 99 p. (in Ukrainian)
6. Rusova S. F. Memoirs. Diaries. «Polygraphbook», Kyiv. 2004. 544 p. (in Ukrainian)

7. Sim'yantsev V. Student times. (Memoirs). Czechoslovakia. The years 1923–1929. Washington. D. K. 1973. 91 p. (in Ukrainian)
8. Surovtseva N. V. Memories. In the name of Olena Teliga, Kyiv. 1996. 342 p. (in Ukrainian).
9. Shapoval, M. Yu. The path of liberation. Socio-political essays. In: New Ukraine. Prague–Berlin. 1923. 70 p. (in Ukrainian)
10. Shlyakhtychenko M. Yu. To the biography of Dr. Oleg Kandyba-Olzhych. *Ukrainian historian. Journal of the Ukrainian Historical Society*. Ukrainian Historical Society. New York–Toronto–Munich. 1976. No. 1 3 (57 59). Part 15. P. 119 128. (in Ukrainian)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯDOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-05>

УДК 929:378.4(477-54)

Г. О. ХІРІНА, канд. істор. наук, доц.,
доцент кафедри філософії та соціології
e-mail: kilyasha@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>

*Національний фармацевтичний університет,
вул. О. Невського, 18, м. Харків, 61140, Україна*

А. О. САВЧЕНКО, викладач кафедри філософії та соціології
e-mail: ay01031986@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4362-6997>

*Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова,
вул. Університетська, 5, м. Харків, 61003, Україна*

ІСТОРІЯ ТРЬОХ ЛИСТІВ.**ДУХОВНА ЕСТАФЕТА ПОКОЛІНЬ****В.Н.КАРАЗІН – Є.І.КОЛТУНОВСЬКИЙ – М.Ф.СУМЦОВ***Стаття присвячується 250-річчю з дня народження В. Н. Каразіна*

Мета: на основі приватних листів В. Н. Каразіна до Є. І. Колтуновського, опублікованих М. Ф. Сумцовим, доповнити біографію М.Ф. Сумцова, дослідити його походження, вплив на становлення його наукових поглядів Є. І. Колтуновського, доповнити біографію В. Н. Каразіна мало відомими фактами останнього року його життя у Харкові, познайомити читача з постаттю колись відомого у Харкові талановитого художника Є. І. Колтуновського, автора єдиного портрета В. Н. Каразіна у похилому віці.

Методологія дослідження: принципи історизму та об'єктивності, втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів – хронологічного та ретроспективного.

Наукова новизна. Вперше публікується інформація про родину матері М. Ф. Сумцова, досліджені родинні та наукові зв'язки М. Ф. Сумцова з Є. І. Колтуновським, доповнений життєпис В. Н. Каразіна фактами останнього року його перебування у Харкові, наведена коротка інформація про талановитого іконописця Є. І. Колтуновського та його внесок у створення культурного обличчя Харкова, простежена духовна естафета поколінь культурних діячів, що були тісно пов'язані з Харківським університетом.

Актуальність. Створення та доповнення наукової біографії видатних діячів культури, науки та мистецтва завжди є важливою темою історичного дослідження. У 2023 році Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна та українська наукова громадськість відзначають 250-річчя з дня народження засновника університету Василя Назаровича Каразіна. Тому доповнення новими фактами наукової біографії вченого є цікавою та актуальною темою. Цікавим є простеження духовної естафети між представниками трьох поколінь культурних діячів Харкова.

Висновки. Досліджено маловідомі сторінки біографій засновника Харківського університету В. Н. Каразіна, академіка, професора Харківського університету, засновника та першого директора Харківського історичного музею М. Ф. Сумцова та відомого в Україні художника-іконописця Є. І. Колтуновського. Авторами вивчено питання про наукові та особисті зв'язки між Каразіним та Колтуновським та між Колтуновським та Сумцовим, що дало можливість простежити духовну естафету різних поколінь цих діячів української культури та науки. На основі трьох листів Каразіна до Колтуновського, які ввів у науковий

обіг М. Ф. Сумцов, вдалося відтворити деякі факти останнього року життя засновника Харківського університету, також був досліджений мало відомий портрет Каразіна у похилому віці, написаний Колтуновським під час подій, про які йшла мова у листах. В результаті дослідження були встановлені факти походження Сумцова, його приналежність до старовинного дворянського роду Колтуновських. Продовження пошуку та опрацювання нових матеріалів, що стосуються біографії М. Ф. Сумцова ще більш повно розкриє науковий потенціал цієї особистості, доповнить його внесок в культурний розвиток Слобожанщини.

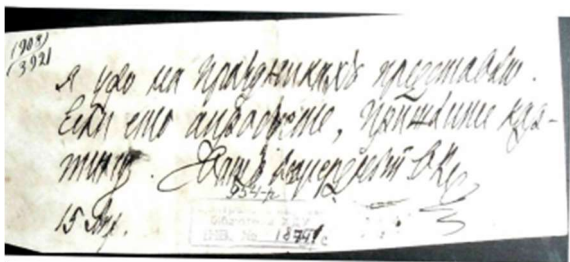
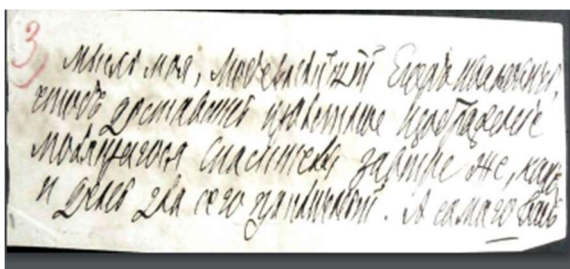
Ключові слова: Каразін, Колтуновський, Сумцов, університет, вчений, громадський діяч, листи, портрет.

Як цитувати: Хіріна Г. О., Савченко А. О. Історія трьох листів. Духовна естафета поколінь В. Н. Каразін – Є. І. Колтуновський – М. Ф. Сумцов. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2022. Вип. 35. С. 45-50. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-05>

In cites: Khirina G. O., Savchenko A. O. (2022). History of three letters. Spiritual relay of generations V. N. Karazin - Y. I. Koltunovsky - M. F. Sumtsov. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 35, (45-40) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-05> (in Ukrainian).

В історії української культури XIX ст. та історії Харкова було багато видатних особистостей, серед яких добре відомі імена засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна (30 січня 1773 р. – 4 листопада 1842 р.) та професора Харківського університету, академіка Української Академії наук, видатного історика літератури, мовознавця, етнографа та мистецтвознавця, талановитого педагога, громадського діяча, організатора та першого директора Харківського історичного музею Миколи Федоровича Сумцова (18 квітня 1854 р. – 15 вересня 1922 р.). Значно менше відомостей дійшло до нашого часу про харківського художника – іконописця, портретиста, мистецтвознавця, автора мало відомого портрета В. Н. Каразіна у похилому віці Єгора Івановича Колтуновського (1818 – 1888 рр.).

Цікавою є проблема дослідження контактів між цими трьома видатними діячами культури та науки. Хоча В. Н. Каразін та М. Ф. Сумцов жили в різні часи та ніколи не зустрічалися, але між ними був певний зв'язок, життя цих видатних особистостей було тісно пов'язано з історією Харківського університету. В долі двох науковців була людина, яка стала сполучною ланкою між різними поколіннями науковців університету – це Єгор Іванович Колтуновський, ім'я якого незаслужено сьогодні забуто та майже не згадується в історії Харкова.

Джерелом для нашого дослідження стало оприлюднення професором М. Ф. Сумцовим листування В. Н. Каразіна та Є. І. Колтуновського в 40-х роках XIX ст. Вперше ці листи М. Ф. Сумцов надрукував у 1880 році газеті «Харківські відомості» №34, але незабаром ця публікація була втрачена і забута. Але М. Ф. Сумцов вважав листи В. Н. Каразіна до Є. І. Колтуновського важливими для відтворення образу засновника університету, тому знову надрукував їх в 1891 році у збірнику Харківського історико-філологічного товариства. Є. І. Колтуновський сам віддав М. Ф. Сумцову оригінали чотирьох листів В. Н. Каразіна, три з яких були надруковані [5, с. 338-341]. Публікуємо

фото одного з цих листів, сьогодні цей документ зберігається в Центральній науковій бібліотеки ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Також метою нашої роботи стало дослідження постаті самого Є. І. Колтуновського, встановлення його зв'язків з В. Н. Каразіним та М. Ф. Сумцовим.

На жаль, відомостей про самого Є. І. Колтуновського небагато, поки що не вдалося знайти жодного його зображення. Єгор Іванович Колтуновський народився в 1818 році в Петербурзі. Батько Іван Якович Колтуновський, незаможний дворянин Харківської губернії, колезький радник, старший радник по винному, соляному та тютюновому відділенням Харківської казенної палати у 1840-1842 роках, кавалер орденів Св. Володимира 4-го ступеня, Св. Анни 3-го ступеня, Св. Станіслава 2-го ступеня, за 25 та 30 років досконалої служби. Родина Колтуновських мала вісім дітей – Єгора, Івана, Олександра, Олексія, Василя, Анну, Євдокію та Мар'ю [7].

Анна Іванівна Колтуновська (1822-1910) стала дружиною Федіра Івановича Сумцова, з яким її батько був добре знайомий по службі в столиці, та матір'ю Миколи Федоровича Сумцова, який, відповідно, приходився Єгору Івановичу Колтуновському племінником. Так як сам М. Ф. Сумцов намагався приховати від сторонніх своє особисте життя, він ніколи не згадував про своїх родичів, та, на жаль, не залишив жодної інформації про своє родинне коло. Тому логічним є передача у спадок незадовго до своєї смерті Є. І. Колтуновським дуже цінних для нього листів В. Н. Каразіна своєму найближчому небожу – М. Ф. Сумцову.

Єгор Іванович Колтуновський здобував освіту в Петербурзькій Академії мистецтв, але у січні 1841 року через хворобу він був змушений (за словами Сумцова) перервати навчання в Академії мистецтв і повернутися в Харків, де у власній майстерні продовжив малювати портрети та картини на релігійну тематику. В Харкові Є. І. Колтуновського добре знали як талановитого художника та майстерного іконописця, який приймав участь у розписах церков, у багатьох харківських храмах були ікони пензля Є. І. Колтуновського, про що знаходимо згадку у М. Ф. Сумцова. Нам вдалося встановити, що Є. І. Колтуновський був автором значної кількості ікон в іконостасі Троїцького храму Харкова, що зазнав значної реставрації у 1860-1861 роках [1, с. 866].

Спілкування М. Ф. Сумцова з Є. І. Колтуновським було досить близьким і тривалим (Сумцов у ранньому віці залишився без батька, тому спілкуванням з рідним дядьком, було для нього важливим). М. Ф. Сумцов регулярно відвідував майстерню художника, і під його впливом захопився іконописом та отримав глибокі та різнобічні знання в галузі образотворчого мистецтва, саме Є. І. Колтуновський ввів небожа в світ церковного мистецтва, що пояснює професіоналізм М. Ф. Сумцова в цієї галузі мистецтва. В пам'ять про свого наставника М. Ф. Сумцов втілює у життя його нездійснену мрію та неодноразово відвідав Італію, де досліджував пам'ятки церковного мистецтва. Про свої мандри Західною Європою, в тому числі в Італію, М. Ф. Сумцов детально виклав у 1910 році в роботі «На Западе и дома. Этюды путешественника», в якій описує відвідини Італії та дослідження італійських пам'яток культури та мистецтва [4]. Достовірно відомо, що М. Ф. Сумцов збирав в музеях та бібліотеках Італії матеріали для свого дослідження про Леонардо да Вінчі, також відпочивав та мандрував в цієї країні разом зі своїми трьома синами – Дмитром, Сергієм і Петром, показував їм красу Італії та історичні пам'ятники [8, с. 3 -10].

Тепла та тривала дружба пов'язувала Івана Яковича Колтуновського та його родину з В. Н. Каразіним. Дружні стосунки не зникли і після опали Каразіна, Колтуновські підтримували його в останній період його життя в Харкові. В. Н. Каразін був частим гостем в домі діда М. Ф. Сумцова. Невипадково, що В. Н. Каразін був добре знайомий зі старшим сином І. Я. Колтуновського Єгором, який тривалий час не мешкав у Харкові, а жив та навчався в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Каразіна завжди цікавили художні роботи Єгора Колтуновського, тому після його повернення додому в Харків, Каразін регулярно ходив до його майстерні годинами розглядав прекрасні картини молодого художника: особливо сильне враження справляли на нього картини релігійного змісту. Ці картини, вірогідно, відповідали душевному стану Каразіна, який переживав складний етап свого життя, як пізніше виявилось

останній. Траплялося, Каразін, сидячи перед цими картинами плакав. Єгор Іванович розповідав М. Ф. Сумцову, що сльози Каразіна – це добрі сльози були свідченням його чистих релігійних почуттів. М. Ф. Сумцов, розповідаючи про спогади Колтуновського, відзначав, що Каразін кілька разів висловлював свої почуття зі сльозами: «Крім цього тільки думка про успіхи вітчизняної науки та про суспільне благо викликала у Каразіна «видимі світу» сльози; відомо, що умовляючи харківських дворян прийняти діяльну участь у влаштуванні в Харкові університету, Каразін ставав перед ними на коліна та плакав» [5, с.338].

В. Н. Каразін розпитував Єгора Івановича про новини в митецькому житті Петербургу, пропонував художнику теми для нових робіт. Але цим спілкування В. Н. Каразіна з Є. І. Колтуновським не обмежувалося. Довідавшись про бажання молодого художника продовжити художню освіту в Італії, «щоб його естетичний смак і художнє чуття могли розвинутися на спогляданні природної краси італійської країни і великих творів італійського мистецтва» [5, с.339], В. Н. Каразін взявся допомагати Єгору Колтуновському втілювати мрію в життя. Але у батьків Є. І. Колтуновського не було фінансової можливості відправити сина вчитися за кордон, крім того Іван Якович Колтуновський був сильно прив'язаний до сина, хвилювався за його безпеку, тому неоднозначно ставився до ідеї поїздки в Італію, яку так активно підтримував В. Н. Каразін. І. Я. Колтуновський сильно вагався, погоджуватися на цю поїздку чи ні. Відкрито відмовити та образити свого друга В. Н. Каразіна він теж не хотів, тому спочатку схвалив ідею подорожі сина. Єгор Іванович загорівся ідеєю відвідати Італію, а В. Н. Каразін почав йому активно допомогти. На початку 40-х років сам Каразін знаходився у скрутному матеріальному становищі, тому допомогти своїми коштами був не в змозі. Але він знайшов спосіб і звернувся до громадської благодійності. В. Н. Каразін щиро просив харківське дворянство допомогти молодому художнику коштами та відправити його в Італію. До почину Каразіна поставилися зі співчуттям та розумінням. Архієпископ Інокентій, відомий духовний оратор, граф Орлов-Денисов, княгиня Голіцина, багатий комерції радник Козьма Микитович Кузін та інші представники харківської громади зібрали 400 рублів для Єгора Колтуновського на проїзд. Також Каразін домовився через відомого у Харкові багатія-мецената, директора Харківського театру Миколу Дмитровича Алферакі, що молодий художник може жити та харчуватися в Римі у старшого брата відомого художника Ахиллеса Дмитриевича Алферакі (1810-1864), автора відомих картин «Портрет Суворовкіна» (1839), «Італійський натурщик» (1842), «Автопортрет» (1851) [2]. Але цих коштів було недостатньо, тому щоб привернути увагу багатого і впливового графа Василя Васильовича Орлова-Денисова, який після виходу у відставку мешкав в Мерчику під Харковом. В. Н. Каразін порадив Є. І. Колтуновському написати картину Христа-Спасителя, що молиться, та відправити картину в подарунок в графський маєток у Нове Село (Мерчик). [5, с. 338-339]

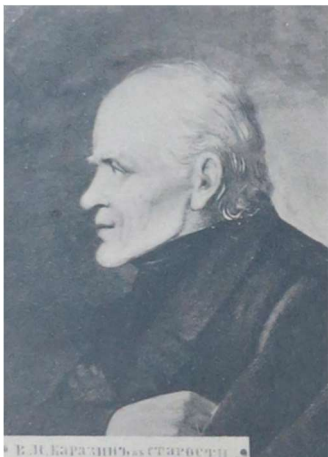
У листі, датованому 15 квітня 1842 року, В. Н. Каразін писав про план закінчити картину до Великодня та доставити її графу в страсну п'ятницю. З наступного листа від 28 квітня 1842 р. дізнаємося, що Є. І. Колтуновський не встиг закінчити роботу над картиною до свята, тому Каразін пише: «що закінчуйте з Богом вашу картину. Представимо її разом. Авось, ще додадуть що-небудь на дорогу до чотирьох сотен? Але чи знаєте, що мені прийшло на думку? Вельми б не зле, щоб ви окремо написали головку вмираючого на хресті, для того щоб її взяти з собою і на перший випадок показати пану Алферакі. Якщо будете мати час, то зробіть це; якщо ні, так і бути. Сподіваюся, що коли буде приходити до кінця робота ваша, ви мене передуватимете. Призначте, коли саме представите. А я і архієрея запрошу до графа на цей раз. До речі посилаю вам журнал Міністерства Народної Просвіти той №, де про Гайвазовський [Айвазовському - авт.] знайдете, до кінця книжки загнутий лист. Ось як пішли наші! Чи не відстанете і ви, милий Єгор Іванович! Сподіваюся безсумнівно! Покажіть цю статтю батьку. А про Рим пришлю після». [5, с. 340]

В. Н. Каразін неодноразово приходив до майстерні художника, розпитував про хід роботи і годинами просиджував перед зображенням Спасителя, який молився. У третьому з листів, які ми досліджуємо, на жаль, на ньому немає дати, В. Н. Каразін звертався до Є. І. Колтуновського: «Не забудьте, що завтра нам треба бути у Кузіна, а після завтра з

картиною у графа, в п'ятницю ж або в суботу не зле б і з Архієреєм попрощатися. Графа я попередив сьогодні». Картина нарешті була закінчена і презентована за призначенням, грошей, що були зібрані пожертв благодійників, вистачало на подорож, закордонний паспорт на ім'я Є. І. Колтуновського був виписаний, про що знаходимо повідомлення в газеті «Харківські Губернські Відомості» №20 за 1842 р.: «син колезького радника Івана Колтуновського, – Єгор, що навчався в Імператорській Санкт-Петербурзькій Академії Мистецтв, відправляється для удосконалення в живопису в Італію, терміном на один рік»[3].

На жаль, самовіддані зусилля В. Н. Каразіна не увінчалися успіхом через категоричну відмову І. Я. Колтуновського відправити сина до Італії. Якщо спочатку цієї історії Іван Якович Колтуновський давав згоду на від'їзд сина, то в останній момент, коли все було готово, завжди м'який і добродушний батько Єгора Івановича категорично став проти, що не могли подолати навіть наполегливість і енергія В. Н. Каразіна. Хоча офіційно М. Ф. Сумцов пояснив спротив Івана Яковича надмірною любов'ю до сина, ми вважаємо, що Єгор Іванович був головним годувальником в сім'ї, і з його відсутністю вдома матеріальне становище родини різко погіршилося б, тому йому не вдалося здійснити свою мрію поїхати вчитися в Італію.

Спілкування В. Н. Каразіна та Є. І. Колтуновського залишило не тільки листування, але й один із небагатьох портретів засновника Харківського університету, що належить пензлю Є. І. Колтуновського. Портрет був написаний масляними фарбами, ймовірно за нарисами, зробленими під час відвідування Каразіним майстерні художника в 1841-1842 роках. Портрет був напівовальної форми, висотою 26,5 см, з лівого боку була монограма Колтуновського. На портреті В. Н. Каразін був зображений у профіль зморщеним старим з рідким волоссям на голові і навислими бровами, зовсім не таким, як на портретах у молоді роки. Але портрет був написаний вже після смерті В. Н. Каразіна. Фотографію цього портрету М. Ф. Сумцов надрукував 4 листопада 1892 р. у №4066 газети «Южный Край» [6]. А у 1905 році цей портрет знову побачив світ на сторінках фотоальбому до 100-річчя Харківського університету відомих у Харкові осіб фотографа О. М. Іваницького та професора Харківського університету Д. І. Багалія. Відомо, що довгий час цей портрет належав М. Ф. Сумцову, але потім сліди портрету загубилися.

Всі описані вище події відбувались в останні місяці життя В. Н. Каразіна, незабаром він залишив Харків та помер 4 листопада 1842 року у Миколаєві. А його підопічний Є. І. Колтуновський все своє подальше життя присвятив церковному мистецтву та Харкову. Є. І. Колтуновський помер у 1888 році на 70-му році життя у Харкові, що стало значною втратою для М. Ф. Сумцова.

До нас дійшли три невеличких листа двох талановитих та видатних діячів нашої вітчизняної культури – Василя Назаровича Каразіна та Єгора Івановича Колтуновського, які зберіг, надрукував та залишив нащадкам ще один видатний вчений та громадський діяч – Микола Федорович Сумцов. Що об'єднує цих трьох великих людей? Любов до людей, мистецтва та освіти і Харків, наше улюблене нескорене місто. У цих записках до молодого художника засновник Харківського університету постає перед нами як знавець живопису, поціновувач мистецтва, просвітник, який до останніх днів свого життя піклувався про розповсюдження культури та мистецтва, художньої освіти по рідній землі. У цих листах ми бачимо у Каразіна незгасний дух підприємництва, діяльну та суспільну натуру засновника університету. В останні місяці свого життя В. Н. Каразін з юнацькою бадьорістю дивиться на життя, любить людей і вірить у них, захоплюється мистецтвом, жваво цікавиться новинами культурного життя, щосили займається благодійністю,

спілкується з багатьма впливовими людьми у Харкові, щоб допомогти молодому художнику.

Досліджений нами невеликий епізод з життя засновника Харківського університету В. Н. Каразіна та харківського художника Є. І. Колтуновського дає нам уявлення про культурне життя Харкова початку 40-х років XIX ст., перетворення нашого міста в центр освіти, мистецтва та культури. Листування, що було опубліковане професором М. Ф. Сумцовим, також дозволило дослідити походження та родинні зв'язки самого Миколи Федоровича Сумцова, його приналежність по лінії матері до відомого дворянського роду Колтуновських, члени якого приймали активну участь у культурному житті Харкова та сприяли формуванню його захоплення іконописом та релігійними сюжетами, широту мистецьких знань. Хоча описані нами події відбувалися задовго до народження самого М. Ф. Сумцова, але пам'ять про дружбу його сім'ї з В. Н. Каразіним передавалася з покоління в покоління та заздалегідь визначила вибір Сумцовим Харківського університету, з історією якого була пов'язана історія його сім'ї.

Духовна естафета поколінь – В. Н. Каразін – Є. І. Колтуновський – М. Ф. Сумцов – видатні діячі української культури, освіти та мистецтва.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): ист. монография. Харьков: Тип. и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. 973 с.
2. Парамонов А. Алфераки Николай Дмитриевич. Откуда родом. Харківська губернія. URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/alferaki-nikolay-dmitrievich-0>
3. Повідомлення про надання паспорту Є. І. Колтуновському. Харьковские Губернские Ведомости. 1842. № 20.
4. Сумцов Н.Ф. На Западе и дома. Этюды путешественника. Печатня А.И.Снигеревой. Москва, 1910. 160 с.
5. Сумцов Н.Ф. Три письма В. Н. Каразина. Сборник ХИФО. 1891. Т.3. С.338-341. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4139>
6. Тихий Н. Василий Назарович Каразин (Его жизнь и общественная деятельность). Киевская Старина. 1905. №9. С. 333-385.
7. Харьков и Харьковская губерния в лицах. Землевладельцы Российской империи и их владельцы (1870-1918 гг.). Дополнительный (3) список дворян, в том числе чиновников, домовладельцев, помещиков и иностранцев (конец 18 в. – 1920). URL: <http://genealogia.baltwillinfo.com/ukr/addition3.pdf>
8. Хіріна Г. О. Внесок М.Ф. Сумцова у духовний розвиток Слобідської України: погляд із XXI століття. Двадцять перші Сумцовські читання. *Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»*, присвяченої 95-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. 17 квітня 2015 р. С. 3-10.

G.O. KHIRINA,

Ph.D. in History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Sociology
Email: kilyasha@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>
National Pharmaceutical University,
18 Nevskogo Street, Kharkiv, 61140, Ukraine

A.O. SAVCHENKO,

Lecturer of the Department of Philosophy and Sociology
Email: ay01031986@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4362-6997>
M.F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum,
5 Universytetska Street, Kharkiv, 61003, Ukraine

**THE STORY OF THREE LETTERS.
SPIRITUAL RELAY OF THE GENERATIONS
V.N.Karazin – E.I.KOLTUNOVSKY – M.F.SUMTSOV**

Goal: based on private letters of V.N.Karazin to E.I. Koltunovsky, published by M.F. Sumtsov, supplement the biography of M.F. Sumtsov, investigate his origin, influence on the formation of his scientific views E.I. Koltunovsky, supplement the biography of V.N. Karazin with little-known facts of the latter year of his life in Kharkov, to introduce the reader to the figure of the talented artist E. I. Koltunovsky, once famous in Kharkov, the author of the only portrait of V. N. Karazin in his old age.

Research methodology: the principles of historicism and objectivity, embodied by the application of special historical methods - chronological and retrospective.

Scientific novelty. For the first time, information about the family of M. F. Sumtsov's mother is published, the family and scientific connections of M. F. Sumtsov with E. I. Koltunovsky are investigated, the biography of V. N. Karazin is supplemented with the facts of the last year of his stay in Kharkov, brief information about of the talented icon painter E. I. Koltunovskiy and his contribution to the creation of the cultural face of Kharkiv, traced the spiritual relay of generations of cultural figures who were closely associated with Kharkiv University.

Topicality. Creating and supplementing the scientific biography of outstanding figures of culture, science and art is always an important topic of historical research. In 2023, V.N. Karazin Kharkiv National University and the Ukrainian scientific community will celebrate the 250th anniversary of the birth of the university's founder Vasyl Nazarovych Karazin. Therefore, supplementing the scientific biography of a scientist with new facts is an interesting and relevant topic. It is interesting to trace the spiritual relay between representatives of three generations of Kharkiv cultural figures.

Conclusions. The little-known pages of the biographies of the founder of Kharkiv University V. N. Karazin, academician, professor of Kharkiv University, founder and first director of the Kharkiv Historical Museum M. F. Sumtsov and famous Ukrainian icon painter E. I. Koltunovskiy were studied. The authors studied the issue of scientific and personal connections between Karazin and Koltunovsky and between Koltunovsky and Sumtsov, which made it possible to trace the spiritual relay of different generations of these figures of Ukrainian culture and science. On the basis of three letters from Karazin to Koltunovsky, which were introduced into scientific circulation by M. F. Sumtsov, it was possible to reproduce some facts of the last year of the life of the founder of Kharkiv University, and a little-known portrait of Karazin in his old age, painted by Koltunovsky during the events in question, was also researched language in letters. As a result of the research, new facts were established about Sumtsov's origin, his belonging to the ancient noble family of the Koltunovskys. The continuation of the search and processing of new materials related to the biography of M.F. Sumtsov will reveal the scientific potential of this person even more fully, and will complement his contribution to the cultural development of Slobozhanshchyna.

Keywords: Karazin, Koltunovsky, Sumtsov, university, scientist, public figure, letters, portrait.

References

1. Bagaley D.I., Miller, D.P. (1912). History of the City of Kharkov for 250 Years of Its Existence (From 1655 to 1905): Historical Monograph. Kharkov: Printing House and Lithography of M. Zilberberg and S-vo. (973 pages). (in Ukrainian)
2. Paramonov A. (n.d.). Alferaki, Nikolai Dmitrievich. Where He Came From. Kharkiv Province. Retrieved from: [insert updated URL]. (in Ukrainian)
3. Notification of Issuing a Passport to E.I. Koltunovsky. (1842). Kharkov Provincial Gazette, (20). (in Ukrainian)
4. Sumtsov N.F. (1910). Abroad and at Home: Traveler's Studies. Snigireva Printing House. Moscow. (160 p.). (in Ukrainian)
5. Sumtsov N.F. (1891). Three Letters from V.N. Karazin. Collection of the Kharkov Imperial Free Economic Society, Vol. 3, 338-341. Retrieved from: [insert updated URL]. (in Ukrainian)
6. Tikhii N. (1905). Vasily Nazarovich Karazin (His Life and Public Activities). Kievskaya Starina, (9), 333-385. (in Ukrainian)
7. Kharkov and Kharkov Province in Faces. Landowners of the Russian Empire and Their Owners (1870-1918). Additional (3rd) List of Nobles, including Officials, House Owners, Landowners, and Foreigners (Late 18th Century - 1920). Retrieved from: [insert updated URL]. (in Ukrainian)
8. Khirina G.O. (2015). Contribution of M.F. Sumtsov to the Spiritual Development of Sloboda Ukraine: a 21st-century Perspective. In Twenty-First Sumtsov Readings. Collection of Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference "Museum in the Global World: Innovations and Preservation of Traditions," dedicated to the 95th anniversary of the foundation of the Kharkiv Historical Museum. 3-10. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06>

УДК 930.1-029:2]:929Максимович

П. В. ЄРЕМЕЄВ¹, канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри українознавства, доцент кафедри історії Східної Європи
e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

РЕЛІГІЙНІ ОБРАЗИ У НАУКОВИХ РОБОТАХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

Мета. Схарактеризувати релігійні образи у творчості Михайла Максимовича – видатного українського ботаніка, фольклориста, мовознавця та історика, першого ректора Київського університету.

Методи. В основі методології роботи – підходи, сформульовані представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії, принципи дослідження культурної пам'яті, методи кількісного контент-аналізу, реалізованого за допомогою програми MAXQDA-2022. Дослідження ґрунтується на опублікованих наукових працях вченого, його спогадах та листах, а також неопублікованих особистих документах і нотатках Михайла Максимовича, що зберігаються у Інституті рукопису Центральної державної наукової бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ).

Результати. Особиста релігійність Михайла Максимовича, поєднана із його захопленням ідеями Фрідріха Шеллінга, зумовлювали ставлення вченого до проблеми співвідношення релігії та науки. Михайло Максимович сприймав Біблію, в тому числі, як достовірний опис «фактичного» боку історії людства. Вчений був одним з представників «філософії серця», характерної для української філософської думки того часу.

Висновки. Особиста релігійність Михайла Максимовича, поєднана із характерними для романтизму світоглядними рисами, зумовили його ставлення до проблеми української окремішності.

Ключові слова: Михайло Максимович, історіографія, релігія, романтизм, філософія серця, контент-аналіз

Як цитувати: Єремєєв П. В. Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2022. Вип. 35. С. 51-66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06>

In cites: Yeremieiev P.V. (2022). Religious images in the scientific works by Mykhailo Maksymovych. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (51-66) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06> (in Ukrainian).

Метою даної роботи є виявлення та характеристика тих релігійних образів, що присутні у роботах Михайла Максимовича (1804 – 1873) – видатного українського ботаніка, фольклориста, мовознавця та історика, першого ректора Київського університету імені святого Володимира. Варто зазначити, що біографія вченого, його роботи у галузі ботаніки, історії, літератури та народознавства вже неодноразово ставали об'єктом досліджень з боку

¹ Дослідження здійснене за фінансової підтримки дослідницького гранту Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців.

вчених у Російській імперії, Радянському Союзі, в середовищі української діаспори та серед сучасних дослідників як в Україні, так і за її межами. У той же час, роль релігії у житті та науковій творчості Михайла Максимовича залишається недостатньо вивченою. Нерідко навіть філософські ідеї науковця вивчалися у певному відриві від питання стосовно його особистої релігійності.

У даній роботі здійснена спроба з'ясувати, у який спосіб на конструювання релігійних образів Михайлом Максимовичем впливали його особисті погляди на релігію та церкву, суспільні, політичні та культурні процеси досліджуваного періоду, а також зміни у методологічних підходах першої половини та середини XIX ст., загальний контекст тих дискусій та суперечок, в яких брав участь науковець. При цьому, ставиться питання щодо взаємозв'язку релігійних образів у роботах Михайла Максимовича із його загальними уявленнями щодо історії, народу, мови тощо.

Наше дослідження базується на опублікованих наукових працях Михайла Максимовича [21-24; 26], його опублікованій автобіографії [19], спогадах про родичів Тимківських [27] та листах [25]. Крім того, нами були досліджені неопубліковані листи, нотатки до лекцій та інші записи Михайла Максимовича, що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ) [52, ф. 2, оп. 1, спр. 2481; ф. 32, оп. 1, спр. 1-66, 389, 392-393, 401, 402, 406, 502-503].

В методологічному сенсі ми спиралися на принципи Кембріджської школи інтелектуальної історії, представники якої (Квентін Скіннер, Джон Поккок) звертали особливу увагу на необхідність реконструкції локальних та історично змінюваних лінгвістичних практик, розуміння контексту інтелектуальних процесів [10]. В контексті дослідження релігійних образів у творчості Михайла Максимовича подібний підхід зумовлює особливу увагу до рухливості значення тих термінів, що використовувалися в XIX ст. для опису суспільних, політичних, релігійних ідей (віра, релігія, народ тощо). Нерідко ці терміни використовувалися не в якості чітко визначених за родом та видовою відмінністю понять, а, скоріше, за логікою «мовної гри», описаної Людвігом Вітгенштейном [4].

Враховуючи засадничу метафоричність людської мови та мислення [3; 15], ми спробуємо виявити ті метафори, що використовувалися Михайлом Максимовичем для характеристики релігії та її зв'язку з іншими сферами людського життя.

При цьому, досліджуючи історичні погляди Михайла Максимовича та їхній зв'язок з його релігійними уявленнями, ми спиралися на обґрунтовану Морісом Альббаксом ідею про те, що образ минулого соціально конструється. Як зазначав Жак Ле Гофф, «оскільки історичний час виражено у формі оповідання, воно містить у собі постійне посилення на сьогодні, фокусування на ньому і відповідно більша частина спільнот розглядає минуле як модель для сьогодні» [16, с. 24-27]. При цьому, використовуючи термінологію Аллейди Ассман, варто розрізняти функціональну пам'ять, характерною рисою якої є прив'язування Вчора до Сьогодні, та пам'ять накопичувальну – простір невикористаних, неамальгованих спогадів, що оточує функціональну пам'ять [1, с. 141-151].

Немає сумніву, що релігія грала надзвичайно важливу роль в житті Михайла Максимовича. Будучи народженим в родині представника дворянського стану – нащадка козацької старшини, в дитинстві він виховувався у монастирі. Сам Михайло Максимович у своїй автобіографії зазначав: «Пятый год жизни моей прошел в Тимковщине. Оттуда я отдан был в Благовещенский женский монастырь, бывший в Золотоноше, в котором училась грамоте и мать моя, и все дяди мои Тимковские. Там у черницы Варсонофии, сестры генерала Голенки, прошел я Граматику, Часловец и Псалтырь (монастырский курс наук, установленный еще св. Кирилом-философом первоучителем славянским)» [19, с. 389].

З наведеного уривку видно, наскільки тісними та традиційними були зв'язки родини Максимовича з клерикальними колами. Характерно, що згадані у наведеному уривку дядьки Тимковські – також представники старшинського роду, який поріднився з Максимовичами через шлюб матері Михайла Максимовича Глікерії і його батька Олександра. Ілля Тимковський (1772 – 1853) був професором Харківського університету й директором

Новгород-Сіверської гімназії, Роман Тимковський (1785 – 1820) – професором Московського університету; Георгій (1790 – 1875) – синологом, дипломатом та мандрівником [39]. У «Спогадах про Тимковських», що були написані у 1854 р. Михайло Максимович, також згадується про тісний зв'язок роду з церковними діячами [27, с. 255-272].

Подібний зв'язок дворянської родини козацького походження із православними кліриками був достатньо типовим для українських земель початку ХІХ ст. Якщо у великоросійських губерніях дворянство сприймало представників духовенства як стан, що знаходиться значно нижче у соціальній ієрархії, ставилося до духовенства зверхньо, то на території України існував більш тісний зв'язок між шляхетством та духовенством [17, с. 152–165]. Достатньо тісним у цей час був і зв'язок університетських викладачів із представниками православного кліру [36, с. 176–212]. Таким чином, Михайло Максимович з дитинства був залучений до традиційних серед людей його кола практик релігійного виховання та взаємодії із представниками духовенства.

При цьому, якщо багато хто із представників інтелектуальної еліти Російської імперії, отримавши релігійне виховання, згодом переживав духовні кризи, нерідко відходив від віри [9, с. 101-124], для Михайла Максимовича православна віра залишалася важливим елементом життя і в подальшому. Про це, зокрема, свідчать його листування з дружиною. Наприклад, у листі дружині від 1858 р. він пише: «Привет тебе, моя милейшая Марусенько, из дому Елагиных, куда я приехал вчера в полдень, слушав обедню в благочестивом городе Болхове... А я отправляюсь завтра в дальний путь, на Оптину пустынь и в Калугу» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. В листі від 1867 р. до дружини Михайло Максимович зазначав: «С наступлением весны надо будет непременно мне полечиться здесь минеральной водой, в мае или июне. Надо будет и тебе здесь полечиться тогда же неделки три, а вместе и помолиться в святых местах, чего не удалось тебе в последний приезд в Киев. Но об этом будем говорить еще весной, когда я приеду к вам на страстной неделе к Великодню» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 43, арк. 1]. Вже незадовго до смерті, у 1870 р. Михайло Максимович пише: «Все, что имеет ближайшее отношение к Алексею [сын М. Максимовича], что имеет влияние на его характер, нрав, ум и здоровье, все то у меня в уме и на сердце занимает главное место, после Господа Бога» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 46, арк. 2].

Михайло Максимович підтримував активні наукові та особисті контакти з херсонським архієпископом Інокентієм (Борисовим) та митрополитом київським Євгенієм (Болохвітиновим) [28, арк. 24-25]. Вчений, серед іншого, відомий своїми перекладами псалмів українською мовою [5, с. 55-62]. При цьому, окрім прагнення до емансипації української мови як мови високої культури та духовності, цей переклад мав на меті і чисто релігійні завдання. Сам Михайло Максимович у листі до князя Вяземського писав: «Я желал бы напечатать особою книжкою псалмов двадцать, которые переведены удачнее прочих, и посвятить эту книжку Острожскому братству, чтобы там, в Остроге, своенародная, местная речь слышалась не в одних простых и часто недобрых песнопениях, но и в посвященных хвалению Господа-Бога» [33, с. 203]. Прагнення сприяти хвалінню Господа селянами, як бачимо, було важливим мотивом вченого.

В цілому, Михайло Максимович предстає перед нами як переконаний православний християнин. Постає питання, у який спосіб він підходив до проблеми поєднання віри та знання, в якій мірі релігійні погляди вченого впливали на його наукову творчість. Варто відзначити, що ставлення Максимовича до проблеми демаркації знання та віри було результатом його намагань гармонізувати філософію Фрідріха Шеллінга з традиційним православним світоглядом. Шеллінгіанство було надзвичайно популярно в Московському університеті у той час, коли Максимович та навчався, а згодом – викладав ботаніку. При цьому, вплив шеллінгіанства на погляди Михайла Максимовича не викликає сумнівів [47, с. 51–63]. Навіть коли вчений дещо відійшов від тієї умоглядної натурфілософії, яку репрезентували Данило Веланський (Кавунник) та Михайло Попов, і почав наголошувати на більшому значенні експерименту у дослідницькій діяльності [31, с. 41], в цілому він залишався в рамках тих парадигм, що були закладені шеллінгіанством [46, с. 154-161].

Для розуміння Максимовичем взаємозв'язку релігії та науки ключовим був концепт «єдності», базовий для філософії Фрідріха Шеллінга. Зокрема, в роботі «Ідеї для філософії природи як вступ до вивчення цієї науки» (1797 р.) Фрідріх Шеллінг приходив до висновку, що «єдиною кінцевою метою всякого розгляду природи та науки про неї може бути тільки пізнання абсолютної єдності, яка обіймає ціле і яка в природі дає себе пізнати тільки з одного свого боку... В природі пізнаємо весь абсолют» [44, с. 483]. В праці «Система трансцендентального ідеалізму» (1800 р.) Шеллінг характеризував історію в цілому як одкровення, що розвивається, як процес прояву Абсолюту [43, с. 465].

В цьому контексті стає зрозумілою переконаність Михайла Максимовича у тому, що віра та знання можуть бути інтегровані в цілісну систему. У праці «Лист про філософію», що була опублікована в журналі «Телескоп» в 1833 р., вчений стверджував, що філософом може називатися той, хто зміг звести до єдиного та загального начала найголовніші сфери знання, після чого розвинути з цього начала знання у стрункій системі. З цього Михайло Максимович робить висновок, що вся наука має бути філософічною [24, с. 397-401].

В опублікованій 1833 р. та перевиданій у 1847 р. праці «Размышления о природе» Михайло Максимович пише: «Природа представляет собою храм, полный неизреченными выражениями мыслей Художника Всевышнего, книгу, где каждое слово есть изреченная мысль Творца, отголосок всемогущего «ДА БУДЕТ» [26, с. 2].

Більш докладно питання про співвідношення віри та науки Михайло Максимович розглядає у своїх неопублікованих записках «Зауваги щодо людини, богопізнання» (1860-і рр.). У цих матеріалах містяться наступні міркування: «По самой сущности вещей должна существовать связь между религиозным уклонением богоискания и религиозным направлением наук» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 8зв.]. При цьому Михайло Максимович зазначає: «Познание, которое человек имеет о Боге, редко, и почти никогда, не бывает в совершенном согласии с его остальными убеждениями, хотя человек сам и не замечает этого. Иногда мысли человека о Боге можно бы назвать христианскими, но в том же человеке понятия о религии и о изящных искусствах, если бы мы взяли их отдельно, оказались бы часто языческие, понятия его о науке были бы совсем безбожные» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 10]. При цьому, подібне розділення вчений явно критикує, зазначаючи: «Люди, которые выше других по природным способностям, ближе других достигают внутренней целостности» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 10зв.].

Постає питання, у який спосіб віра та знання узгоджувалися Михайлом Максимовичем. Тут варто відзначити, що в уявленнях Максимовича без сумніву простежується певний вплив біблійного буквалізму. Так, наприклад, у призначеній для народного читання популярній праці «Книга Наума о великом Божию Мире» вказується: «От сотворения мира до Рождества Христова прошло 5508 лет, от Рождества Христова теперь идет 1833-й год, стало от сотворения мира теперь 7341-й год» [20, с. 10]. Радянський вчений Данило Острянин в роботі «Світогляд М. О. Максимовича» з цього приводу зазначає: «Правда, поряд з науковим, матеріалістичним викладом основних питань всесвіту, в цій книзі має місце і релігійний міф про створення Землі богом, що явно суперечить всьому змісту книги. Можливо, це пояснюється жорсткими цензурними умовами» [31, с. 74]. Втім, немає жодних доказів на користь того, що самі лише цензурні обмеження змушували Михайла Максимовича звертатися до біблійної версії творення світу. Взагалі, радянські вчені, зарахувавши Михайла Максимовича до в цілому прогресивних вчених, хоча й писали, що вчений «не звільнився повністю від ідеалістичних поглядів» [31, с. 58], були схильні підкреслювати саме ті аспекти його поглядів, що могли бути потрактовані як «прогресивні» [Див., напр.: 28, с. 4-7].

Рукописи Михайла Максимовича дають змогу зробити висновок, що вчений сприймав Біблію як достовірне джерело, в тому числі, і стосовно фактичного боку ранньої історії людства. Так, наприклад, у записках для лекцій зі словесності (1834 р.) вчений зазначає: «Был един язык и после падения. Расселение людей по лицу всей земли и смешение языков их – вот два роковых события в человеческом роде, непосредственным действием Божьей воли

произведенные. Это расселение и смешение продолжается и поныне...» [52, ф. 32, оп. 1, спр.389, арк. 28зв.].

Крайній пієтет Михайла Максимовича до змісту біблійних текстів видно із його «Нотаток про єврейську словесність» (1830-ті рр.), в яких вчений коротко характеризує книги Старого заповіту [52, ф. 32, оп. 1, спр. 401]. Дуже важливим джерелом для розуміння ставлення Михайла Максимовича до біблійних текстів є його виписки з Біблії, що стосуються питання про контексти та сенси вживання у Писанні слів «плем'я», «коліно», «народ» тощо. Відповідні слова у виписаних фрагментах підкреслені олівцем та супроводжуються коментарями Михайла Максимовича типу «Колено = Говор, Племя = Речь, Народ = Язык» (52, ф.2, оп. 1, спр. 2481, арк. 1). Складається враження, що вчений не просто намагається зрозуміти, в яких контекстах вживаються у Біблії відповідні слова, але й використовує Біблію для розуміння того, чим є народ «по своїй суті». Це й не дивно, адже народ Михайло Максимович розумів у примордiальному сенсі, романтичний концепт «народного духу» був дуже важливим у його працях. Народ описувався як організм, причому для Михайла Максимовича, як і для інших представників романтизму, це була не просто антропоморфна метафора, але й опис того, чим, власне, народ і є [46, с. 147-185]. І в цьому сенсі християнин Максимович мав всі підстави звертатися до Біблії задля розуміння сенсу народного життя. Народи ж він сприймав у тому ж сенсі, що і Йоган Фрідріх Гердер – як «думки Бога» [51, р. 407-417].

Навіть походження русів та слов'ян Михайло Максимович намагався пов'язати із біблійним контекстом. У статті «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским», в якій вчений полемізує з Михайлом Погодіним та критикує норманську теорію, Михайло Максимович, серед іншого, зазначає: «*Руссы или Россы (т. е. красные) составляют первый отдел особого, коренного древнеазиатского Иафетова племени Нарцы (т. е. нарицатели, именователи). Об них упоминается в Библии под именем Роса; говорится и в Коране, как об одном из славнейших Азийских народов, по имени Рос или Рас. Другой отдел сего племени составляет народ Словенский*» [21, с. 75].

В цьому сенсі стосовно світогляду Михайла Максимовича цілком можна застосувати фразу, яку Натан Ейдельман використав, характеризуючи історичні погляди Ніколая Карамзіна: «Не гріх нагадати, що вся історія людства представлялася Карамзіну і його сучасникам завдовжки кілька тисяч років: 4-5 тисяч від перших пірамід, "потопу"; можливо, ще кілька тисячоліть допотопної історії» [45, с. 62]. Звісно, у XVIII – на початку XIX ст. вже розвивалася традиція біблійної критики, проте, судячи з доступних джерел, Михайло Максимович сприймав біблійний текст, серед іншого, як достовірну розповідь щодо «фактичного» боку історії людства, і, це, без сумніву, зумовлювало ту оптику, з якою вчений підходив до розуміння минулого в цілому.

Михайло Максимович був представником «філософії серця», яке він описував як центр емоційної та духовної натури людини. В нотатках 1834 р. до лекцій з історії словесності вчений зазначав: «Средоточие и источник внутренней жизни нашей есть сердце. В сем внутреннем таинственном святилище души починают начатки духа, составляющего лучшую часть или сторону души нашей, кою обращены они к Божеству и жизни вечной. В сердце живет любовь – чувство беспредельное, вечное всеобщее – коим душа объемлет все, которое всему дает жизнь. Любовь есть союз совершенства, союз истины, блага и красоты; характер её, гармония жизни» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 389, арк. 32зв.].

Варто зазначити, що подібні ідеї були достатньо поширені в українському інтелектуальному житті XVIII – XIX ст. [42, с. 43-204]. Григорій Сковорода та Памфіл Юркевич є одними з найбільш відомих представників подібної філософії. При цьому, ідеї Михайла Максимовича видаються значно ближчими до концепцій Памфіла Юркевича, адже Сковорода, хоча й був християнином, проте критикував деякі православні ідеї та традиції [35, с. 91-103; 41, с. 239-255], в той час як Памфіл Юркевич, як і Михайло Максимович, розвивав «філософію серця» в рамках християнської ортодоксії [42, с. 177-204].

Релігійність Михайла Максимовича та теоретично сформульовані ідеї вченого щодо співвідношення знання та віри дають змогу краще зрозуміти витоки та характер його ідей щодо «руського світу», які поєднувалися з акцентом на українській етнічній та історичній специфіці.

В характерних для романтизму категоріях Михайло Максимович описував народ як організм, надзвичайно важливим у його текстах є концепт «народного духу». При цьому, порівнюючи «народний дух» українців та великоросів, Михайло Максимович підкреслює відмінності. Зокрема, у своїх нотатках до лекцій у Київському університеті вчений пише про особливості України (терміни «Україна», «Малоросія», «Південна Росія» він використовує як синоніми): «В сношениях детей с родителями более было открытости, равенства, искренности, равно и в отношениях полов, любви молодой... От того более полное и стройное развитие душевных сил, от того чувство достигало до развития непосредственного, до страсти, и самая вера (религиозное чувство) теплее... Жизнь практическая, внешняя более развита у великороссиян, у украинцев – внутренняя жизнь духа. Жизнь первых – довольство, вторых – недовольство» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 393, арк. 10].

В той же час, він захищав ідею єдності «Руського світу». Наприклад, у «Листі про Богдана Хмельницького», який був адресований професору Московського університету Михайлу Погодіну та вперше опублікований у 1857 р., Михайло Максимович зазначає: «Я думаю, что мой Киевский взгляд на Богдана сойдется с твоим Московским в одно Русское воззрение, также, как Московская и Киевская Русь – две стороны одного Русского мира, надолго разрозненные и даже противостоявшие друг другу, сошлись воедино – усилиями Богдана» [21, с. 397].

Девід Сондерс зазначає, що Михайло Максимович був твердим прихильником єдності імперії, він звертався до образів минулого, прагнучи дати відчуття спільного культурного коріння України та Росії [50, р. 154]. Як переконливо показав Олексій Толочко, у знаменитій дискусії Михайла Максимовича та Михайла Погодіна стосовно спадщини Київської Русі саме Максимович був захисником ідей загальноруської єдності, в той час як Погодін, заперечуючи історичний зв'язок України із Київською Руссю, наголошував на особливості, окремості її історичної долі [38, с. 205-235].

Сучасний український історіограф Олексій Ясь зазначає: «М. Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття, порівняно з російською минулиною... Але М. Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули: «дві народності» чи «три національні типи». Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею у його історичному письмі все ж таки сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося б, усуває чи нівелює історичну самотність українців та великоросів!» [46, с.182-184].

Дійсно, з середини XIX ст. український рух поступово сепарувався від російської ідентичності, «українськість» починала розглядатися як щось самостійне по відношенню як до загальноімперської лояльності, так і до уявлення про «російськість». Проте Михайло Максимович, хоча й дожив до 1873 р., ментально залишався у парадигмі, що була характерна для 1830-х – 1840-х рр., коли українське культурне відродження з ентузіазмом сприймалося як вияв «російськості» представниками російської консервативної думки (зокрема, його вітали Михайло Погодін та Степан Шевирьов), а нерідко й самими українськими діячами [48, р. 188-190]. Як зазначає Зенон Когут, на початку XIX ст. українські історики, досліджуючи історію України, сприймали це як збагачення загальноросійської історіографії [12, с. 188].

На нашу думку, саме глибока православна релігійність Михайла Максимовича, що поєднувалася з теоретично осмисленим та ґрунтованим на шеллінґіанстві уявленням про нерозривний зв'язок віри та розуму, зумовили збереження Максимовичем ідей першої половини XIX ст. Олексій Толочко справедливо зазначає, що уявлення Максимовича так і залишилися домодерними, етнічність, мова та історія все ще існували для нього окремо, зовсім не обов'язково складаючись у ту нерозривну єдність, що була характерною для ідеологій пізнішого націоналізму [38, с. 231]. Видається, що традиційна православна релігійність

Максимовича ставала бар'єром для прийняття тієї модерної національної свідомості, що, як зазначає Володимир Кравченко, є результатом модернізації, секуляризації та вестернізації [14, с. 364]. Подібна свідомість може включати релігійні маркери, проте лише як одну з ознак національного буття. Проте для Михайла Максимовича релігія залишалася надто важливою. Тому, навіть визнаючи та всіляко підкреслюючи українську етнічну та історичну специфіку, він залишався на ґрунті уявлень про загальноросійську єдність, осмислену, перш за все, в релігійних категоріях. Це було актуалізацією ранньомодерної концепції, розробленої у Київському Синописі кінця XVII ст. Звісно, Синопис теж утверджував зв'язок українських земель із Московією не лише через релігію, але й через династію, вищу культуру і навіть етнос [12, с. 194]. Проте, у порівнянні з модерними національними проєктами, більша роль релігії в Синописі є очевидною.

Як зазначає Ольга Андрієвські, при всій рухливості інтелектуальних процесів на Сході Європи, можна виділити дві відмінні культурні парадигми у сприйнятті «російськості». Одна з них, базована на ідеї окремішності українських земель, сформувалася у боротьбі за права та вольності в рамках Речі Посполитої, була легітимізована в ході Хмельниччини, стверджена в творах козацької еліти XVIII ст. та набула характерної для просвітництва форми в «Історії русів». Центральною ідеєю у подібній концепції була теза про те, що Україна-Русь добровільно поєдналася з польською, а пізніше – російською монархією на базі угод, що гарантували особливі корпоративні права. Інша парадигма, започаткована Синописом, передбачала, що українці та росіяни розділяють спільну руську ідентичність, базовану на спільній православній спадщині, зв'язку із Давньою Руссю та спільною спадковою династією [48, р. 196-197]. Як бачимо, саме друга концепція передбачала особливе звернення до ідей релігійного зв'язку, таким чином приваблюючи вкрай релігійного Михайла Максимовича навіть попри ним же стверджуванні особливості України та помітні вже в середині XIX ст. тенденції формування модерної української національної свідомості.

Схоже сприйняття української окремішності, як не дивно, ми знаходимо у консервативного російського мислителя другої половини XIX ст. Костянтина Леонтьєва, який у роботі «Візантизм та слов'янство» (1875 р.) зазначав: «Что, как не православие, скрепило нас с Малороссией? Остальное все у малороссов, в преданиях, в воспитании историческом, было вовсе иное, на Московию мало похожее» [18]. Тут ми знову бачимо, що вкрай релігійний мислитель, визнаючи культурну та історичну окремішність українців, у той же час вважає спільну віру достатньою підставою для єдності.

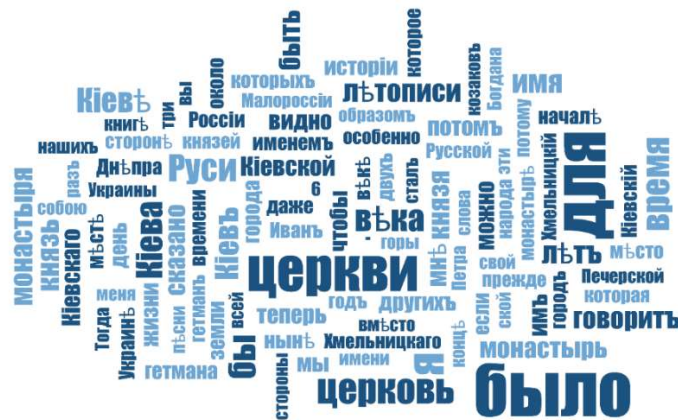
Важливим елементом світогляду Михайла Максимовича був антикатолицизм. В опублікованій 1857 р. праці «Спогади про Богдана Хмельницького» вчений стверджує: «Для Поляков все казацкие войны с ними, и Хмельницкого, и прежних гетманов, были «бунты казацкие»; а для нас, Малороссиян, то были Крестовые походы за веру и свободу Святорусской Киевской земли» [21, с. 508]. Подібний антипольський та антикатолицький акцент у творчості Михайла Максимовича цілком зрозумілий, враховуючи, що Київський університет, першим ректором якого був вчений, створювався безпосередньо після польського повстання 1830-1831 рр. та задумувався, перш за все, як центр, спрямований на мінімізацію польського впливу на Правобережжі. Одночасно, антипольські та антикатолицькі інтенції у творчості Михайла Максимовича можна розглядати як рецепцію достатньо типових для української козацької старшини ідей. Зокрема, як зазначає Андрій Бовгиря, для козацьких літописів був характерний образ «ляха-католика», який протиставлявся колективному «ми» — православним, представникам справжньої віри [2, с. 342].

Звісно, аналізуючи інтелектуальну біографію такого плодovitого мислителя як Михайло Максимович, постає питання: в якій мірі знайдені в його роботах ідеї є типовими щодо творчості вченого у цілому. Лише опубліковані у 1870-х рр. три томи зібрання історичних, історико-топографічних, археологічних, етнографічних та мовознавчих творів Михайла Максимовича містить більш ніж півмільйона слів [21–23].

Здійснений нами кількісний контент-аналіз, реалізований за допомогою програми MAXQDA-2022, дає змогу вирішити цю проблему. Створена на основі зібрання творів Михайла

Максимовича «хмара тегів» показує, які слова найчастіше використовувалися вченим у його творах (Ілюстрація 1).

Ілюстрація 1. Слова, що найчастіше використані у зібранні творів Михайла Максимовича

Побудовано у програмі MAXQDA-2022 на основі: 21 – 23

Звертає на себе увагу той факт, що слова «церкви» та «монастирі» використовуються Максимовичем навіть частіше, ніж «хроніки», «народ», «Русь» та інші. Це є додатковим свідченням щодо ролі релігійних образів у творчості Михайла Максимовича.

Програма MAXQDA-2022 також дозволяє визначити типовість зв'язку певних слів в рамках одного абзацу. Проведений контент-аналіз дає змогу зробити висновок, що слово «православ'я» та похідні від нього використовуються Михайлом Максимовичем у зв'язку зі словами «народ» та «російський» навіть частіше, ніж разом і словами «церква» та «християнство» (Таблиця 1). Це є аргументом на користь тези про те, що релігійні образи в роботах Михайла Максимовича були особливо важливими для конструювання «народного духу», а також для формування складної ієрархії лояльностей, що включала ідею загальноруської єдності, базовану на релігійному зв'язку, як одну з найважливіших компонентів.

Таблиця 1. Типовість зв'язку слів у роботах Михайла Максимовича

	християнство	великорусский	южнорусский	Малороссия	народ	ляхи	жиды	казаки	Хмельницкий	церковь	католицизм	православие	Украина	Русь	русский	религия
християнство	0	24	24	38	64	17	16	4	40	59	21	46	51	42	65	3
великорусский	24	0	20	27	37	6	7	2	19	30	7	18	31	25	39	1
южнорусский	24	20	0	26	38	13	8	4	25	33	15	26	36	26	43	2
Малороссия	38	27	26	0	93	24	12	11	67	74	20	46	83	39	101	3
народ	64	37	38	93	0	40	19	9	79	102	30	74	117	76	156	5
ляхи	17	6	13	24	40	0	9	3	35	30	9	25	36	16	36	2
жиды	16	7	8	12	19	9	0	0	17	17	8	13	18	14	19	2
казаки	4	2	4	11	9	3	0	0	9	12	2	6	11	5	10	0
Хмельницкий	40	19	25	67	79	35	17	9	0	74	21	50	82	36	83	4
церковь	59	30	33	74	102	30	17	12	74	0	33	67	88	52	117	5
католицизм	21	7	15	20	30	9	8	2	21	33	0	30	24	23	32	2
православие	46	18	26	46	74	25	13	6	50	67	30	0	58	37	72	3
Украина	51	31	36	83	117	36	18	11	82	88	24	58	0	50	116	5
Русь	42	25	26	39	76	16	14	5	36	52	23	37	50	0	91	2
русский	65	39	43	101	156	36	19	10	83	117	32	72	116	91	0	5
религия	3	1	2	3	5	2	2	0	4	5	2	3	5	2	5	0

Побудовано у програмі MAXQDA-2022 на основі: 21 – 23

Таким чином, можна зробити висновок, що глибока особиста релігійність Михайла Максимовича, поєднана із його захопленням шеллінгіанством, зумовила формулювання вченим ідеї про цілісність знання та відсутність протиріч між наукою та релігією. Біблійні тексти вчений сприймав, в тому числі, як фактично достовірну оповідь про минуле людства. Михайло Максимович був представником «філософії серця», яку він розвивав в рамках традиційної православної антропології. Глибока особиста релігійність вченого та його теоретично сформульовані ідеї щодо співвідношення віри та знання зумовили специфіку його ставлення до проблеми української окремішності. Всіляко підкреслюючи історичні та культурні відмінності у «народному дусі» росіян та українців, Михайло Максимович тим не менше залишався в рамках ідеї загальноруської єдності, яку сприймав, перш за все, у релігійних категоріях. Ставлення Михайла Максимовича до релігії була важливим фактором того, що модерна національна свідомість, яка активно формувалася у середині XIX ст., залишилася ментально чужою для вченого. Він залишався в рамках більш архаїчних парадигм, ґрунтованих ще на концепціях ранньомодерної доби та актуалізованих в рамках світосприйняття, характерного для епохи романтизму.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: «Ніка-Центр», 2012. 440 с.
2. Бовгиря А. М. Уявлення про «інших» в історичних нарративах Гетьманщини (кінець XVII–XVIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2018. Вип. 18. С. 335 – 371. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bovhyria_Andrii/Uiavlennia_pro_inshykh_v_istorychnykh_naratyvakh_Hetmanschyny_kinets_XVII_XVIII_st/
3. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
4. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. 311 с.
5. Головащенко С. І. «Українська Псалтир» М.О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. 2006. Вип. 23. С. 55–62. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovaschenko_Serhii/Ukrainska_psaltyr_M_O_Maksymovycha_ia_k_fenomen_vitchyzniano_i_bibleistyky_kilka_zapytan_do_tekstu.pdf?
6. Грушевський А. С. М. А. Максимович: Из украинской историографии XIX в. *Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. Санкт-Петербург*. 1906. Т. 11. Кн. 1. С. 375 – 416.
7. Грушевський М. С. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці. *Україна*. 1927, № 6. С. 1 – 13.
8. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Київ: Українознавство, 1996. 256 с.
9. Иващенко В. Ю. Между наукой и религией? Рефлексии о религиозной идентичности в автобиографиях историков XIX – начала XX вв. *Aftobiografija*. 2020. Вип. 9. С. 101-124. URL: <http://www.avtobiografija.com/index.php/avtobiografija/article/download/215/223/295>
10. Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории / Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 632 с.
11. Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов XIX в.). *История и историки: историографический ежегодник*. Москва, 1972. С. 238 – 258.
12. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.

13. Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. 388 с.
14. Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.
15. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
16. Ле Гофф Ж. История и память. Москва: РОССПЭН, 2013. 303 с.
17. Лейберов О. О. Представники дворянського стану в корпорації духовенства Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття. *Література та культура Полісся*. 2019, № 97. Серія "Історичні науки" № 12. С. 152 – 165. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1342/1/15.pdf>
18. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. Москва: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1876. 132 с.
19. Максимович М. А. Автобиография. *Киевъ явился градом великимъ... Вибрані українознавчі твори*. Київ: «Либідь», 1994. С. 388-404.
20. Максимович М. А. Книга Наума о великом божем мире, изданная Михайлом Максимовичем. Москва: В университетской типографии, 1833. 96 с.
21. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876. VIII, 847 с.
22. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев, 1877. VII, 524, [2] с.
23. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 3: Языкознание. История словесности. Киев, 1880. [4], 745 с.
24. Максимович М. О. Лист про філософію. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. 2000. Вип. 37 – 38. С. 397 – 401.
25. Максимович М. О. Листи. Київ: Либідь, 2004. 312 с.
26. Максимович М. А. Размышления о природе. Изд. 2. Киев: Типография И. Вальнера, 1847. [2], 158, [1] с.
27. Максимович М. А. Воспоминание о Тимковских. *Киевская старина*. 1898, № 11. С. 255 – 272.
28. Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. Киев: «Вища школа», 1986. 246 с.
29. Милюков П. Н. Главные течения русской исторической мысли. Изд. 3-е. Санкт-Петербург: Издание М. В. Аверьянова, 1913. XII, 342 с.
30. Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича. Київ, 2005. 469 с.
31. Острянин Д. Ф. Світогляд М. О. Максимовича. Київ, 1960. 165 с.
32. Печеранський І. Михайло Максимович як філософ. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 81 – 85. URL: https://www.libr.dp.ua/text/mandr_2010_3_13.pdf
33. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к П. А. Вяземскому 1825 – 1874 годов. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1901. 224 с.
34. Пономарев С. И. М. А. Максимович. *Журнал министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871. № 10. С. 175 – 249.
35. Попович М. В. Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів своєї доби. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 22, Ч. 1. Гуманітарні науки. 2003. С. 91 – 103.
36. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. 364 с.
37. Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. Т. 3: Этнография малорусская. Санкт-Петербург, 1891. VIII, 425 с.
38. Толочко А. П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев: Laurus, 2012. 256 с.

39. Томазов В.В. Тимковські. *Енциклопедія історії України*. Т.10. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=tymkovski>
40. Томенко М. В. «Щирий малоросіянин» – видатний вчений (Михайло Максимович). *Українська ідея. Перші речники*. Київ, 1994. С. 80 – 97.
41. Ушкалов Л. В. Скворода й духоборці. *Переяславські Сквородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка*. 2019. Вип. 6. С. 239 – 255. URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/5530>
42. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
43. Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в 2 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1987. 637 с.
44. Шеллинг Ф.В.Й. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки. Санкт-Петербург: Наука, 1998. 518 с.
45. Эйдельман Н. Последний летописец. Москва: Книга, 1983. 176 с.
46. Ясь О. В. Историк і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.). Ч. 1. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. 587 с.
47. Ясь О. В. Раціональне та ірраціональне в науковій творчості Михайла Максимовича. *Генеза*. 2006. № 1. С. 51 – 63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Ratsionalne_ta_irratsionalne_v_naukovii_tvorchosti_Mykhaila_Maksymovycha/
48. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182 – 214.
49. Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
50. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.
51. Schmidt R. J. Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*. 1956. Vol. 17, No. 3. Pp. 407–417.
52. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

YEREMIEIEV P.V., PhD (History),

Associate Professor of the Department of History of Eastern Europe,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

RELIGIOUS IMAGES IN THE SCIENTIFIC WORKS BY MYKHAILO MAKSYMOVYCH

Purpose. The paper deals with the religious images in the works by Mykhailo Maksymovych, a famous Ukrainian botanist, folklorist, linguist, historian, and the first rector of the University in Kyiv.

Methods. The methodological foundation became the approaches of the Cambridge School of intellectual history, theorising in cultural memory and quantitative content analysis with MAXQDA-2022. The study is based on the scholar's published works, memoirs, letters, and unpublished texts, saved in the Institution of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Results. It is shown that the attitude of Mykhailo Maksymovych to the demarcation problem of knowledge and faith was the result of his religiosity combined with Mykhailo Maksymovych's fascination with Friedrich Schelling's ideas. The scholar perceived the Bible as a relevant description

of human history's "factual" dimension. Mykhailo Maksymovych was a representative of the "philosophy of the heart", widespread in Ukrainian intellectual life of that period.

Conclusions. Mykhailo Maksymovych's religiosity, combined with the features of Romanticism, caused his views on Ukrainian distinctiveness.

Keywords: Mykhailo Maksymovych, historiography, religion, Romanticism, philosophy of heart, content-analysis

References

1. Assman A. Spaces of Memories. Forms and Transformations of Cultural Memory. Kyiv: Nika-Centre, 2012. 440 c.
2. Bovhyria A. M. The idea of "others" in the historical narratives of the Hetmanate (the late seventeenth and eighteenth centuries). *Ukraine in Central and Eastern Europe*. 2018. Issue 18. Pp. 335 – 371. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bovhyria_Andrii/Uiavlennia_pro_inshykh_v_istorychnykh_naratyvak_h_Hetmanschyny_kinets_XVIIIXVIII_st/.
3. Vzosek V. History – Culture – Metaphor. The emergence of non-classical historiography; On historical thinking. Kyiv: Nika-Centre, 2012. 296 p.
4. Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus; Philosophical Studies. Kyiv: Osnovy, 1995. 311 c.
5. Golovashchenko S. I. "Ukrainian Psalter" by M. O. Maksymovych as a phenomenon of national biblical studies: some questions to the text. *Magisterium. Historical and philosophical studies*. 2006. Issue 23. Pp. 55–62. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovaschenko_Serhii/Ukrainska_psaltyr_M_O_Maksymovycha_iak_fenomen_vitchyzniano_i_bibleistyky_kilka_zapytan_do_tekstu.pdf
6. Grushevskii A. S. M. A. Maksimovich: From the Ukrainian historiography of the XIX century. *Bulletin of the Russian Language and Literature Department of the Imperial Academy of Sciences. St. Petersburg*. 1906. T. 11. Book 1. 375 - 416.
7. Hrushevsky M.S. "Little Russian Songs" by Maksymovych and the Century of Ukrainian Scientific Work. *Ukraine*. 1927. № 6. Pp. 1 – 13.
8. Doroshenko D. I. Overview of Ukrainian historiography. Kyiv: Ukrainian Studies, 1996. 256 c.
9. Ivashchenko V. Yu. Between Science and Religion? Reflexions on Religious Identity in Autobiographies of Historians of the 19th – Early 20th Centuries. *Aftobiografia*. 2020. Vol. 9. Pp. 101-124. URL: <http://www.avtobiografija.com/index.php/avtobiografija/article/download/215/223/295>
10. The Cambridge School: Theory and Practice of Intellectual History / Compiled by. T. Atnashev, M. Velizhev. Moscow: New Literary Review, 2018. 632 p.
11. Kovalenko L. A. Historical views of M. A. Maksymovych (From the history of the formation of liberal and democratic trends in Ukrainian historiography of the 30-the 50s of the XIX century). *History and Historians: Historiographical Yearbook*. Moscow, 1972. Pp. 238 – 258.
12. Kogut Z. Roots of Identity. Studies on the Early Modern and Modern History of Ukraine. Kyiv: Krytyka, 2004. 351 p.
13. Korotkyi VA, Bilenkyi SG. Mykhailo Maksymovych and Educational Practices on Right-Bank Ukraine in the First Half of the Nineteenth Century. Kyiv: Kyiv University Publishing House, 1999. 388 p.
14. Kravchenko V. V. Ukraine, Empire, Russia. Selected articles on modern history and historiography. Kyiv: Krytyka Publishing House, 2011. 544 p.
15. Lakoff J., Johnson M. Metaphors We Live by. Moscow: Editorial URSS, 2004. 256 p.
16. Le Goff J. History and Memory. Moscow: ROSSPEN, 2013. 303 p.
17. Leiberov O. O. Representatives of the nobility in the corporation of the clergy of Nizhyn district of Chernihiv province in the early nineteenth century. *Literature and culture of Polissya*. 2019. № 97. Series "Historical Sciences" № 12. Pp. 152 - 165. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1342/1/15.pdf>.

18. Leontiev K.N. *Byzantism and Slavism*. Moscow: Imp. Society of History and Antiquities of Russia at Moscow University, 1876. 132 p.
19. Maksymovych M. A. *Autobiography. Kyiv was a great city... Selected Ukrainian Studies*. Kyiv: Lybid, 1994. Pp. 388 – 404.
20. Maksimovich M. A. *Naum's Book of the Great God's World*, published by Mikhail Maksimovich. Moscow: University Printing House, 1833. 96 p.
21. Maximovich M. A. *Collected Works*. T. 1. Historical Part. Kyiv, 1876. VIII, 847 p.
22. Maximovich M. A. *Collected Works*. T. 2: Parts: historical-topographical, archaeological and ethnographic. Kyiv, 1877. VII, 524, [2] p.
23. Maksimovich M.A. *Collected Works*. T. 3: Linguistics. History of Literature. Kyiv, 1880. [4], 745 p.
24. Maksymovych M. A. Letter on philosophy. *Chronicle-2000. Ukrainian cultural almanack*. 2000. Issue 37 – 38. Pp. 397 – 401.
25. Maksymovych M.O. *Letters*. Kyiv: Lybid, 2004. 312 p.
26. Maksymovych M.A. *Reflections on Nature*. Ed. 2. Kyiv: I. Valner's Printing House, 1847. [2], 158, [1] p.
27. Maksymovych M. A. *Memories of the Timkovskys. Kyiv antiquity*. 1898. № 11. Pp. 255 – 272.
28. Markov P. G. *Socio-political and historical views of M. A. Maksymovych*. Kyiv: Higher Education, 1986. 246 p.
29. Milyukov P. N. *Main Currents of Russian Historical Thought*. Saint Petersburg: Averyanov's Printing House, 1913. XII, 342 p.
30. Mykhailo Maksymovych and Ukrainian Historical Science: Materials of the round table held at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine on 10 November 2004 on the occasion of the 200th anniversary of M.O. Maksymovych's birth. Kyiv, 2005. 469 p.
31. Ostryanyn D. F. *Worldview of M.O. Maksymovych*. Kyiv, 1960. 165 p.
32. Pecheransky I. Mykhailo Maksymovych as a philosopher. *The Traveller*. 2010. № 3. Pp. 81 – 85. URL: https://www.lib.dp.ua/text/mandr_2010_3_13.pdf.33
33. Letters of M. P. Pogodin, S. P. Shevyrev and M. A. Maksimovich to P. A. Vyazemsky, 1825-1874. St. Petersburg: M. M. Stasiulevich's printing house, 1901. 224 p.
34. Ponomarev S. I. M. A. Maksimovich. *Journal of the Ministry of National Education*. 1871. № 10. C. 175 – 249.
35. Popovych M. V. Hryhorii Skovoroda in the context of philosophical and religious movements of his time. *Scientific notes of NaUKMA*. Vol. 22, Part 1. Humanities. 2003. C. 91 – 103.
36. Posokhov S. I. *University and the city in the Russian Empire (the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries)*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2014. 364 p.
37. Pypin A. N. *History of Russian ethnography: In 4 vol. Vol. 3: Little Russian ethnography*. St. Petersburg, 1891. VIII, 425 p.
38. Tolochko A. P. *Kyivan Rus' and Little Russia in the 19th century*. Kyiv: Laurus, 2012. 256 p.
39. Tomazov V.V. Timkovski. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 10. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=tymkovski>.
40. Tomenko M.V. "Sincere Little Russian" – an outstanding scientist (Mykhailo Maksymovych). *Ukrainian idea. The first spokespersons*. Kyiv, 1994. Pp. 80 - 97.
41. Ushkalov L. V. Skovoroda and the Dukhobors. *Pereyaslav Skovoroda Studies: Philology, Philosophy, Pedagogy*. 2019. Issue 6. Pp. 239 – 255. URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/5530>.
42. Chyzhevskiy D. I. *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Kyiv: Oriy Publishing House at the Kobza University, 1992. 230 p.
43. Schelling F. W. J. *Essays in 2 vols. Vol. 1*. Moscow: Thought, 1987. 637 p.
44. Schelling F. W. J. *Ideas for a Philosophy of Nature*. St. Petersburg: Science, 1998. 518 p.
45. Eidelman N. *The Last Chronicler*. Moscow: Book, 1983. 176 p.

-
46. Yas O. V. A historian and style. Prominent figures of Ukrainian history writing in the light of cultural epochs (from the beginning of the XIXth – the 80s of the XXth century). Part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. 587p.
47. Yas O. V. Rational and irrational in the scientific work of Mykhailo Maksymovych. *Genesis*. 2006. № 1. Pp. 51 – 63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Ratsionalne_ta_irratsionalne_v_naukovii_tvorchosti_Mykhaila_Maksymovycha/.
48. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182 – 214.
49. Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
50. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.
51. Schmidt R. J. Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*. 1956. Vol. 17, No. 3. Pp. 407–417.
52. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-07>

УДК 929: Костомаров: 378.4 (470+571).

O. M. BOHDASHYNA

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor of the Department of History

e-mail: bohdashyna@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

Ukraine of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

29 Alchevskikh Street, Kharkiv, Ukraine, 61002

UNIVERSITIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LIFE AND WORKS OF M. KOSTOMAROV

The purpose of the article is to determine the role of Universities of the Russian Empire in the life and work of the famous historian and ethnographer M. Kostomarov, and on the other hand to show how his multilateral activities influenced the development of the higher education system in the country. This analysis is accompanied by our comments on discrepancies in biographical facts in sources and literature.

The research methodology consists of general scientific principles of historicism and objectivity, special historical methods, in particular problem-chronological, problem-historiographic, historical-comparative, historical-genetic, historical-typological, as well as biographical approach.

Scientific novelty. The role of Universities of the Russian Empire in the life and work of the famous historian and ethnographer M. Kostomarov is clarified; the influence of his pedagogical work on the higher education in the country is shown; several discrepancies in the sources are commented on.

The results. The article examines the role of universities of the Russian Empire in the life and work of the famous historian and ethnographer M. Kostomarov. In particular, the role of Kharkiv University in the formation of M. Kostomarov as a young scientist is shown in detail. Kharkiv University played the greatest role in the development of M. Kostomarov as the scientist. M. Kostomarov's studies at this university, and especially the defense of both master's theses of the young scientist, were accompanied by artificial obstacles. Not only ill-wishers, but also M. Kostomarov himself is to blame for creating problems (with obtaining a candidate's diploma, with defending both master's theses).

A certain role in the intellectual biography of M. Kostomarov was played by Moscow University. M. Kostomarov's listening to lectures by Moscow university professors in 1838 was temporary and situational. In our opinion, this was a search for support among the local professorship in a scientific career, in the preparation and defense of a master's thesis.

Short periods of lecturing at Kiev (1846-1847) and St. Petersburg (1859-1862) universities were held in more favorable conditions. But the termination of teaching at the Kiev University of St. Vladimir logically ended with the arrest in the case of the Secret Society of Cyril and Methodius. Kostomarov's lecturing activity at St. Petersburg University ended with a student boycott. In our opinion, both sides were guilty of the conflict.

The unreliable historian's attempts to find a job after exile at Kazan, Kharkiv and Kiev universities were unsuccessful due primarily to subjective factors.

These difficulties enriched his life experience, allowed him to get to know the academic environment better, showed him that scientific activity is inseparable from struggle in a professional environment.

M. Kostomarov devoted his life to education and science. 5 universities of the Russian Empire played a role in the life of an outstanding historian, in three of them he managed to work. For a teacher and scientist, university life is the main, most valuable part of his intellectual biography. At the same time, M. Kostomarov's teaching activity has become an important fragment in the history of the above-mentioned universities.

Key words: Mykola Kostomarov, autobiographies, university, career as a scientist and lecturer

Як цитувати: Богдашина О. М. Університети Російської імперії у творчій долі М. Костомарова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С. 67-78. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-07>

In cites: Bohdashyna O. M. (2022). Universities of the Russian empire in the life and works of M. Kostomarov. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (67-78) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-07>

The creative destinies of famous scientists of the past, in our opinion, should be taught today taking into account the new principles of biographical studies and intellectual history. In the works of I. Aisenstock [1], O. Bahaliy [2], O. Gonchar [9, etc.], V. Mikheeva [25], Yu. Pinchuk [23, 31–32, etc.], O. Yas' [23, 38, etc.] and other authors, the scientific career and pedagogical activity of M. I. Kostomarov were studied.

Our task is to clarify the role of Universities of the Russian Empire in the life and work of the famous historian and ethnographer M. Kostomarov, and on the other hand to show how his multilateral activities influenced the development of higher education in the country; at the same time to comment on several discrepancies in sources.

The analysis of the M. Kostomarov's correspondence, historian's «Autobiography» in various versions [14–17], his article about himself in the «Biographical Dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir» [4, p. 283–297], Memoirs of N. Belozerskaya [3], F. Neslukhovsky [28] and other colleagues and acquaintances about M. Kostomarov helped to systematize the available source information [8, 13, 24, 26, 29, 30, 33, etc.].

Kharkiv Imperial University

In 1833, Mykola Kostomarov graduated from the Voronezh Men's Gymnasium and entered Kharkiv University. The student period (1833–1837) is the time of M. Kostomarov's perception of the ideas of liberalism, romanticism, and the formation of his scientific interests.

In «Autobiography» M. Kostomarov divided Kharkiv students into several groups. The first group included wealthy students-revellers, for whom a diploma was needed to hold a non-burdensome position (for example, a deputy of a local noble Assembly). For the second group of students university education is necessary only for a successful official career (preferably in the capital). To the third group of students M. Kostomarov included real adherents of science, who mostly became teachers. The main task for the fourth group of students was not to fail another exam. They could not financially rent apartments from professors, and therefore could not use their help. In addition, they did not have special talents for learning or science [15, p. 23–24]. The memoirist obviously used such a criterion as motivation for learning for such a division into groups.

In his memoirs M. Kostomarov highly appreciated only two lecturers of Kharkiv University: professor of world history M. Lunin and teacher of Greek literature A. Valitsky [15, p. 22]².

Unlike other researchers, S. Kudelko criticizes the memoirist for subjective, supercritical assessments of his teachers [19, p. 123]. In our opinion, O. Yas' correctly believes that the memoirs

² High marks of the lecturing skills of only these two teachers of the Faculty of Philosophy of Kharkiv University in the 1830s –1840s are also found in other memoirs [See: 7, p. 321–322; 12, №1, p. 88–91].

of M. Kostomarov «mostly accurately reflected the general atmosphere of the provincial university» [38, p. 29]. Even earlier, O. Grushevsky expressed a similar assessment [10, p. 3].

M. Kostomarov negatively described other teachers of Kharkiv University: for weak knowledge, bribery (by providing short paid lessons on the eve of exams). M. Kostomarov characterized professor Nicolas Paquis de Sauvigny as a limited teacher, familiar only with old French literature and not familiar with the latest literature. The memoirist describes in detail how professor forced students to take private lessons in order to successfully his exam. Leçon (lesson) was valued at 10 rubles. M. Kostomarov gave 20 rubles to get a higher grade on the exam («eminent») [15, p. 25].

M. Kostomarov criticized boardinghouses: professors rent out their rooms to students for apartments for significant funds. In return, the professors helped their tenants pass exams. M. Kostomarov noted that he has never used such help. In his memoirs the historian warmly recalled his residence in the House of a Latin professor P. Sokalsky [15, p. 24–25].

M. Kostomarov, on the contrary, had an extremely negative attitude towards the professor of Russian history P. Hulak-Artemovsky, from whom he rented a room (August 1835–January 1837). O. Yas' explains M. Kostomarov's assessment about P. Gulak-Artemovskiyi the professor's «demonstrative aristocratic habits» and reading lectures exclusively based on the works of M. Karamzin and M. Ustryalov [38, p. 29]. In our opinion, this is also connected with a personal offense against P. Hulak-Artemovskiyi.

In the memoirs of F. Neslukhovsky, a quarrel between the owner and the tenant in January 1837 was described in detail. P. Hulak-Artemovskiyi called an orgy a stormy student party in the room of M. Kostomarov. Instead of apologizing, the tenant kicked the professor out of the apartment [28, p. 130].

In the memoirs M. Kostomarov recalled in detail how housing in the rector's house led to the deterioration of their relationship. Soon, during dinner, there was a dispute about Lzhedmitry I. According to M. Kostomarov, if the first impostor had a longer time to reign, he would have become a great historical figure. The young man even compared it to the Russian Tsar Peter I [28, p. 130]. The professor abruptly interrupted the young man and demanded to immediately stop this «crazy speech» [28, p. 130].

After this dispute, the offended tenant left P. Hulak-Artemovsky's house forever. Since then, the rector's attitude towards M. Kostomarov has changed. P. Hulak-Artemovsky openly spoke negatively about M. Kostomarov: «His mind is not in place; he cannot avoid either the fortress or exile» [28, p. 130].

The domestic dispute between the owner and the young man turned into hostility on the part of the professor, who soon became rector. Hostility played a negative role in the defense of two master's theses of M. Kostomarov, and later in the dismissal from the position of the inspector.

Comparing the problematic defenses of M. Kostomarov with the more successful careers of his friends shows that the young man unsuccessfully communicated with the management of the University. It is significant that three of his best friends defended their dissertations faster and stayed to teach at alma mater.

I. Sreznevsky worked as an adjunct professor at the Department of Economics and statistics of the Faculty of philosophy of Kharkiv University after defending of the master's theses «Experience in the essence and content of theory in Political Sciences» in 1837. A. Metlinsky defended in 1839 the master's theses «On the essence of civilization and the meaning of its elements» and lectured on the history of the Russian literature at University until 1850. M. Kostomarov, together with O. Roslavsky-Petrovsky, rented an apartment. O. Roslavsky-Petrovsky studied at the Faculty of philosophy a year later than M. Kostomarov. But O. Roslavsky-Petrovsky defended his master's theses «On the true meaning of pragmatic history» earlier in 1839 and in the same year was appointed an adjunct. Later, O. Roslavsky-Petrovsky became a professor, dean of the Faculty of History and Philology and rector (1859–1862) of Kharkiv University.

Unexpectedly M. Kostomarov left Kharkiv at the beginning of 1837 and enrolled in the Kinburn Dragoon Regiment, located in Ostrogozhsk. For a month, the young man gets bored with military service and leaves «inability» [4, p. 284].

M. Kostomarov finished Kharkiv University with the degree of a reall student, not a candidate. The University Charter of 1835 provided for three grades – bene (good), optime (very good), and eminenter (excellent). To get a candidate's degree, most subjects had to be passed with an eminenter score, and two exams were allowed to get an optime score. Young man forgot about assessment of theology (bene). M. Kostomarov and then researchers of his life explain this by the historian's forgetfulness. O. Yas' writes: «His impracticality and constant forgetfulness made an evil joke with M. Kostomarov» [38, p. 32]. Therefore, in 1837, he passed the candidacy exams [4, p. 284; 16, p. 155]. M. Kostomarov received his university graduation certificate only on November 28, 1838 [34, p. 723].

On November 24, 1840, M. Kostomarov successfully passed the master's exams in Russian history, world history, and on December 4, 1840, – in Philosophy, Political Economy, Statistics and French [1, p. 21–22; 38, p. 44–45].

At the request of Dean of the first department of the Faculty of Philosophy A. Valitsky, on March 13, 1842, the University Council appointed the public defense of M. Kostomarov's master's thesis for March 27, 1842 at 11.00 and opponents: M. Lunin, O. Roslavsky-Petrovsky and V. Yakimov. 3 days after on March 16, 1842, P. Hulak-Artemovsky suspends the publication of the announcement of the master's thesis defense [1, p. 22–24].

P. Hulak-Artemovsky decided to play it safe, as Bishop of Kharkiv and Okhtyr Innokenty (Borisov) wrote to him and assistant of trustee of the Kharkiv educational district M. Zertelev (Zereteli) regarding the future defense of a dubious dissertation.

During the visit of M. Kostomarov and the dean of the first Department of the Faculty of philosophy A. Valitsky, the bishop pointed out the controversial provisions in the text of the dissertation. However, he assured the visitors that his comments allow them to defend themselves. We agree with comment of O. Yas' that the young researcher's dissertation annoyed the bishop [38, p. 55–56]. The facts of unworthy behavior of the Orthodox clergy (corruption, debauchery, cowardice, etc.), the circumstances of the adoption of the Brest church Union in 1596, the «reunification» of the Uniates with the Russian Orthodox Church in 1839 showed the negative side of the activities of the Russian Orthodox Church.

On April 2, 1842, M. Zertelev wrote an order to suspend the defense until further notice and sent a copy of M. Kostomarov's master's thesis with a cover letter. In a letter to the Vice-Minister of public education P. Shirinsky-Shikhmatov, M. Zertelev wrote about «harsh and unsubstantiated places» in the dissertation, that are harmful not only for scientists and clergy, but also for the general public [1, p. 22–24].

Usually in literature Bishop of Kharkiv and Akhtyr Innokenty (Borisov) is called the main culprit. M. Kostomarov also thought so for a long time. In St. Petersburg in the 1860s, he was shown a letter from one of the Kharkiv professors among the documents of the Minister of National Education S. Uvarov. Who exactly-the historian does not name in «Autobiography». M. Sukhomlynov [36, p. 52], I. Aisenstock [1, p. 24] believe, that M. Zertelev organized the cancellation of the master's thesis defense. O. Yas' is not so categorical: «It is unlikely that we will find out exactly who it was – Bishop Innokenty, Prince M. Zertelev, Rector P. Hulak-Artemovsky or one of the university professors» [38, p. 57].

By order of the Ministry of Public Education, M. Ustryalov conducted an expert examination of M. Kostomarov's master's thesis. In an official response, the St. Petersburg professor called the young author a «lover of paradoxes», who disregards long-recognized «truths» [36, p. 53–54]. By order of the Minister of Public Education on April 24, 1842, copies of the book were ordered to be destroyed, and the defense of the dissertation was finally canceled. M. Kostomarov personally collected and destroyed part of the hundred copies of the monograph. He reported in detail in a report addressed to the rector dated July 10, 1842 [1, p. 25–26]. I. Aisenstock rightly believes, that actually

65 books were not burned, as indicated in M. Zertelev's report dated January 12, 1844. At the same time the researcher refers to the memoirs and report of M. Kostomarov [1, p. 26–27].

The historian has prepared a new master's theses «On the historical significance of Russian folk poetry». There were also problems with the admission of the 2nd master's theses to the defense. Professor M. Protopopov believed that the topic related to «peasant songs» was generally unworthy of a dissertation work. Professor P. Hulak-Artemovsky also negatively assessed the topic of the second master's thesis. Opponent I. Zreznevsky supported the dissertation. Three members of the council (the second official opponent V. Yakimov, V. Chernyaev, Bishop Innokenty) criticized the dissertation during the defense. But the dissertation was defended on January 12 or 13, 1844 (M. Kostomarov and researchers gives different dates) [2, p. 469; 4, p. 285; 16, p. 117].

The scientific community was also quite critical of M. Kostomarov's work. An anonymous reviewer from the journal «Library for reading» [«Библиотека для чтения»] (presumably I.-Y. Senkovsky) and V. Belinsky in «Patriotic notes» [«Отечественные записки»] criticized the monograph. Only I. Sreznevsky's review was positive in M. Pogodin's magazine «Moskvityanin» [«Москвитянин»].

M. Kostomarov belonged to the «Kharkiv School of romantics». The formation of his worldview and scientific interests was influenced by such famous Kharkiv writers, poets, historians, ethnographers and folklorists as G. Kvitka, I. Sreznevsky, A. Metlinsky, P. Gulak-Artemovsky, Ya. Shchegolev and others [9, p. 17].

M. Kostomarov worked for less than a year (from August 26, 1842 to April 30, 1843) as an inspector's assistant of state-funded students. According to the testimony of F. Neslukhovsky, he did not have any abilities to perform such official duties and did not want to be an informer [28, p. 146–147]. M. Kostomarov refused to come to a domestic dispute between students and a priest at the wedding of provincial actors and was reprimanded for this. The historian explained his behavior to F. Neslukhovsky by his unwillingness to «play the role of a gendarme, expose students, subject them to severe punishment» [28, p. 148].

The young historian decided to marry a poor girl-governess. Girl seemed to agree, but later rejected M. Kostomarov, preferring another, who flirted and quickly left her. M. Kostomarov demanded that the scoundrel marry the girl and challenged him to a duel. The duel did not take place, because the opponent agreed, but called the police. I will add from myself: fortunately, because the scientist was a bad shooter. M. Kostomarov was dismissed from his job.

After returning from exile on December 5, 1864, The Academic Council unanimously elected M. Kostomarov is a professor at the Department of Russian history of Kharkiv University. However, on February 11, 1865, he resigned from his post [2, p. 471].

Moscow Imperial University

In the spring of 1838, M. Kostomarov listened for several months at Moscow university lectures by professors M. Kachenovsky, S. Shevyrev, M. Pogodin [28, p. 140]. Perhaps the historian considered the option of passing candidate's exams and defending his dissertation not at his alma mater. The scientist was friends with M. Pogodin until the public dispute of 1861. This «friendship», according to our assessment, was more like a scientific competition, with a transition to personality.

Kiev Imperial University of St. Volodymyr

After the death of M. Lunin, O. Roslavskiyi-Petrovskiyi began teaching at the Department of world history of Kharkiv University. Therefore, M. Kostomarov was looking for a new place of service outside his alma mater. For some time he worked as a teacher at the Rivne and the first Kyiv gymnasiums.

In 1846–1847 M. Kostomarov worked as an adjunct professor at the Kiev Imperial University of St. Volodymyr until his arrest in the case of the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius. He was approved for this position on August 1, 1846, a month after he delivered a trial lecture before the council and was unanimously elected as a teacher of Russian history (the scientist himself indicates a different date of election – June 4, 1846). [4, p. 286]. At the same time, at the invitation of professor M. Ivanishev, the scientist worked in the Kiev archeographic commission. He prepared for publication the first part of the Chronicle of S. Velichko.

After returning from exile on April 5, 1858 the Academic Council elected M. Kostomarov as an extraordinary professor of the University. However, the Ministry of Public Education did not approve him as professor of University. In 1862, 1863, 1868 and 1869 University again invited M. Kostomarov to Kyiv to take the chair, but the Ministry of Public Education opposed this. On April 10, 1864, the university council awarded M. Kostomarov a doctorate in Russian history. On September 8, 1884, the council awarded him the title of honorary member Kiev Imperial University of St. Volodymyr. M. Kostomarov attended the university in 1873 and 1874, when he participated in the preparation and holding of the III Archaeological Congress in Kyiv. At the congress, he read his essay «On the Prince's Wife». According to Kostomarov's will, the widow of scientist A. Kostomarova transferred his library to Kyiv University in 1894 [23, p. 201].

M. Kostomarov himself really wanted to teach at this university. In a letter dated September 8, 1864 to M. Maksymovich, he wrote: «I wanted to move to Ukraine to spend the rest of my days in my country...but, alas! - the powers of this world... did not let me in. I have loved Ukraine, its people, its nature all my life: for this I should be deprived of the opportunity to live and die there» [11, p. 233–234].

Kazan Imperial University

After exile in 1857–1858, Kostomarov submitted a corresponding request and program for the course «Russian Antiquities» to University. The historian by the decision of the Academic Council was elected an extraordinary professor of this university. But the Minister of Public Education A. Norov refused to approve such an appointment. In November 1859, the next minister, E. Kovalevsky, in November 1859 appointed Kostomarov professor at St. Petersburg University [23, p. 189].

St. Petersburg Imperial University

Alexander II gave permission for the employment of M. Kostomarov at the capital's University. The Emperor before making such a decision read the monograph «The Revolt of Stenka Razin» in the summer of 1859. On November 6, 1859, M. Kostomarov was approved as an extraordinary professor of Russian history at St. Petersburg University. «At another whim of fate», as O. Yas' emphasizes, the scientist replaced professor M. Ustryalov at the Department of Russian history, who «at one time had a hands in destroying his first master's thesis» [38, p. 151].

In one of my articles statement of Yu. Pinchuk «about the scientist's attraction to positivism» during the period of writing the first master's thesis (late 1830s – early 1840s) was refuted. At that time, «The Course of Positive Philosophy» of O. Comte's had just appeared in France, and the works of J. St. Mill, H. Spencer have not yet been printed in England. We did not find in the archives made by M. Kostomarov extracts from the works of the above-mentioned founders of positivism, as well as H. T. Buckle and other popularizers of the new teaching. Meanwhile, another famous late romantic P. Kulish, made detailed extracts from the works of A. Comte, H. Spencer, H. T. Buckle, American positivists [39, f. 1, №28442, №28500].

In the period of the spread of the doctrine of early positivism (1860s – 1880s), M. Kostomarov's views, in our opinion, changed somewhat. He partially implemented positivist methods of studying and publishing historical sources in his archeographic work. The scientist in his latest works actually applied the positivist theory of factors in its early version and the civilizational approach. The historian presented a limited interpretation of the theory of social progress. At the same time, M. Kostomarov did not accept Spencer's theory of social evolution. He denied the existence of regularities in the historical process [5].

M. Kostomarov's introductory lecture at St. Petersburg University took place on November 22, 1859 [18]. G. Vashkevich recalls that after her graduation, hundreds of students and outsiders stood up and applauded. Students carried the professor in their arms from the university building to the carriage [8, p. 36–37].

Contemporaries repeatedly emphasized the great success not only among students, but also among free listeners of subsequent lectures by M. Kostomarov [3, issue 3, p. 610; 30, p. 146–147, 24, p. 66]. Memoirists recall that the large university hall, where M.I. Kostomarov gave lectures, was always full of listeners [13, p. 15; 33, p. 22–23; 8, p. 37]. V. Modestov recalled: «Whether

Kostomarov read well or poorly, it was of little interest. It was enough that he read in a different way.....and it was enough that these lectures were attended by students of all faculties, writers, officials, officers, students of other institutions, ladies» [26, p. 145]. According to V. Menchits, «at his lectures there was a roar of applause and exclamations. As if a scientist, like a theater artist, needs applause!» [24, p. 66].

On March 19, 1861, professors M. Pogodin and M. Kostomarov held a public debate on the foundation of the Old Russian state, including about the Norman theory. Funds from the sale of tickets (three thousand rubles) went to the needs of state-funded students [8, p. 38]. The majority of those present, especially the students, clearly supported M. Kostomarov [8, p. 38–39]. H. Vashkevich admitted that among the hundreds present at the debate hardly more than a dozen understood «all the subtleties of the arguments of both opponents» regarding ancient languages and their grammar: «The audience grasped the general meaning and applauded successful expressions» [8, p. 39].

Students' fascination with M. Kostomarov's lectures ended in obstruction. On September 22–23, 1861, the capital's University was closed due to student riots, in particular due to the refusal of most students to submit to innovations. The police arrested several hundred students.

M. Kostomarov's project on a higher education institution like the Collège de France was perceived as the destruction of the professorial corporation and the classical university as a whole. On the pages of the «St. Petersburg Vedomosti» [«Санкт-Петербургские ведомости»] in the autumn of 1861, a polemic took place between M. Kostomarov and M. Stasyulevich [29, p. 260].

After the second closure of the University on December 20, 1861, five university professors (K. Kavelin, O. Pypin, V. Spasovych, M. Stasyulevych, B. Utin) resigned [35, issue 3, p. 338–340]. Students and part of the professors considered M. Kostomarov's decision treason [29, p. 260].

The reading of public lectures in City Duma was the compromise. The money raised at public lectures was intended for poor students. During the week 36 lectures were given. M. Kostomarov's lectures on all-Russian history on Thursdays in the Alexander Hall of the City Duma, as a rule, gathered at least 500 people [8, p. 39; 29, p. 261].

After the arrest of one of the Lecturers (professor P. Pavlov) on March 5, 1862 students called for stopping public lectures [8, p. 40–41]. The lecturers supported this proposal with the exception of M. Kostomarov. Professor received 24 letters (23 were anonymous) with threats regarding his decision [27, p. 135]. On March 8, 1862, during the next lecture, students interrupted M. Kostomarov and announced the termination of public lectures [8, p. 41].

P. Lavrov, a direct witness of the events, in a letter to G. Plekhanov dated November 25, 1888, named M. Chernyshevskiy, as one of the instigators of the student boycott of M. Kostomarov. M. Chernyshevskiy, who together with P. Lavrov, was a member of the Literary Fund and participated in the organization of lectures for students of St. Petersburg University at the St. Petersburg City Duma, «had the opportunity to stop» student aggression against the professor. but «considered it unnecessary» [20, p. 115]. Of course, this behavior of the «Lord of thoughts» became known to the scientist. In March 1862, M. Kostomarov wrote him a letter about the breakup of friendly relations: «Goodbye, Nikolai Gavrilovich; we really were once friends... what brought us apart? I don't know. But I know that we will never do it again! Our paths are different» [21, p. 195].

On April 20, 1862, after a personal meeting with the Minister of Public Education O. Golovnin, M. Kostomarov wrote a letter of resignation. At his request, for another three years he was given benefits of 1,564 rubles a year [37, p. 208, 247–248], which was slightly more than the salary of private docent for an year. The historian continued to receive an additional 3,000 rubles annually for his work in the Archeographic Commission [22, p. 944].

The article proves the different importance of the universities of the Russian Empire in the intellectual biography of M. Kostomarov. Kharkiv University played the greatest role in the development of M. Kostomarov as a young scientist. At the same time, M. Kostomarov's

studies at this university, and especially the defense of both master's theses of the young scientist, were accompanied by artificial obstacles. M. Kostomarov's listening to lectures by Moscow university professors in 1838 was temporary and situational. In our opinion, this was a search for support among the local professorship in a scientific career, in the preparation and defense of a master's thesis. Short periods of lecturing at Kiev (1846–1847) and St. Petersburg (1859–1862) universities were held in more favorable conditions. But the termination of teaching at the Kiev University of St. Volodymyr logically ended with the arrest in the case of the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius. Kostomarov's lecturing activity at St. Petersburg University ended with a student boycott. The unreliable historian's attempts to find a job after exile at Kazan, Kharkiv and Kiev universities were unsuccessful due primarily to subjective factors.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

References

1. Ajzenshtok I. Ya. First dissertation of Kostomarov (in Ukrainian). Ukraina, 1925. Issue 3. S. 21–27.
2. Bagalej O. D. Otnoshenie N. I. Kostomarova The attitude of N. I. Kostomarov to the city of Kharkov and Kharkov University (in Russian). Russkaya starina. 1914. Issue 12. S. 465–480.
3. Belozerskaya N. A. Nikolai Ivanovich Kostomarov in 1857–1875. Memories (in Russian). Russkaya starina. 1886. Issue 3. S. 609–636; Issue 5. S. 327–338; Issue 6. S. 615–654.
4. Biographical dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (in Russian) / Pod red. V. S. Ikonnikova. Kyiv: Tip. un-ta, 1884. XXXVI, 816, II s.
5. Bohdashyna O. M. Late romanticism vs early positivism: features of M. I. Kostomarov's perception of the latest ideas (1860s – 1880s) (in Ukrainian). Kharkiv's'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk. 2017. Issue 16. S. 4–15.
6. Bohdashyna O. M. (2018). The role of M. I. Kostomarov in the formation and spread of the Ukrainian national idea (1857–1885) (in Ukrainian). Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. 2018. Issue 28. S. 68–80.
7. Buzeskul V. P. Professor M. M. Lunin. Kharkiv Granovsky: To the centenary of Kharkiv University (in Russian). Zhurnal ministerstva narodnogo prosvesheniya. 1905. Issue 2. S. 321–374.
8. Vashkevich G. From the memoirs of Nikolai Ivanovich Kostomarov (in Russian). Kievskaya starina. 1895. Issue 4. S. 34–62.
9. Gonchar O. Mykola Kostomarov: the Figure of the Historian against the Background of the Era (in Ukrainian). Kyiv: [In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy], 2017. 273 s.
10. Grushevskij A. S. From the Kharkov years of N. I. Kostomarov (in Russian). Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1908. 65 s.
11. Danilov V. V. Materials for the biography of N. I. Kostomarov (in Russian). Ukraina. 1907. Issue 11–12. S. 225–274.
12. De-Pule M. P. Kharkiv University and D. I. Kachenovsky. Cultural essay and memoirs from the 40s (in Russian). Vestnik Evropy. 1874. Issue 1. S. 75–115; Issue 2. S. 565–588.
13. Koni A. F. Everyday meetings (from the memoirs of a judicial figure) (in Russian). Russkaya starina. 1910. Issue 1. S. 3–21.
14. Kostomarov N. I. Autobiography (in Russian) Russkaya mysl. 1885. Issue 5. S. 190–223; Issue 6. S. 20–54.
15. Kostomarov N. I. Literary heritage. Autobiography. Poems, scenes, historical passages (in Russian). SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha, 1890. IV, 521 s.
16. Kostomarov N. I. Autobiography (in Russian) / pod red. V. Kotelnikova. Moskva: Zadruga, 1922. VIII, 440 s.

17. Kostomarov N. I. Historical works. Autobiography (in Russian). Kiev: Izd-vo pri Kiev. gos. un-te, 1989. 734 s.
18. Kostomarov N. I. Introductory lecture to the course of Russian history, delivered at the Imperial St. Petersburg University on November 22, 1859 (in Russian). Русское слово. 1859. Issue 12. S. I–XIV.
19. Kudelko S. M. N. I. Kostomarov and his work in the assessments of historians of Kharkiv University (in Russian). Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk. 2017. Issue 16. S. 122–132.
20. Lavrov on Chernyshevsky (in Russian). Литературное наследство. М.; Л., 1933. Issue 7–8. S. 95–116.
21. Lemke M. K. Political processes in Russia in the 1860s: according to archival documents (in Russian). 2-e izd. М.; Pg.: Gosizdat, 1923. VIII, 684 s.
22. Petition letter of M. Kostomarov to the Minister of Public Education, Count D. Tolstoy for permission to study archival materials from the “History of the Pugachev Rebellion” and an official response (To the biography of a cabinet scientist of the early 1870s) (in Ukrainian). Український археографічний щорічник. 2018. Т. 24–25, Issue. 21–22. S. 943–946.
24. Mykola Kostomarov: milestones of life and creativity: encyclopedic guide (in Ukrainian) / V. A. Smolij, Yu. A. Pinchuk, O. V. Yas'. Kyiv: Vyscha shkola, 2005. 543 s.
25. Mykhalevych A. Kostomarov in St. Petersburg community of the 1860s from the memories of Vol. Menchitsa (in Ukrainian). Ukraina. 1925. Issue 3. S. 66–68.
26. Miheeva V. V. Nikolai Ivanovych Kostomarov in Kharkov (1833–1844) (in Russian). The beginning of the way. Harkov, 2007. 260 s.
27. Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings (in Ukrainian) / Za red. M. Hrushevs'koho. Kyiv: DVU, 1928. XXI, 315 s.
28. Nesluhovskiy F. K. From my memories (in Russian). Istoricheskiy vestnik. 1890. Issue 4. S. 116–153.
29. Panteleev L. F. Memories (in Russian). Moskva: GIHL, 1958. 848 s.
30. Pisarev M. N. In memory of N. I. Kostomarov (in Russian). Istoricheskiy vestnik. 1911. Issue 7. S. 134–152.
31. Pinchuk Yu. A. Selected works from Kostomarov's research (in Ukrainian). Kyiv: Institut ukrayinskoyi arheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevskogo NAN Ukrayiny, 2012. 607 s.
32. Pinchuk Yu. A. Mykola Ivanovych Kostomarov (in Ukrainian). Kyiv: Naukova dumka, 1992. 232 s.
33. Podorozhnyi N. From a memorial book (Memories of N. I. Kostomarov) (in Russian). Kievskaya starina. 1895. Issue 4. S. 20–33.
34. Popov A. Y. N. I. Kostomarov is a teacher of the Rivne gymnasium (According to archival data of the Rivne Real School) (in Russian). Istoricheskiy vestnik. 1917. Issue 3. S. 716–735.
35. Spasovich V. D. Fiftieth anniversary of St. Petersburg University (in Russian). Vestnik Evropy. 1870. Issue 4. S. 765–779; Issue 5. S. 312–345.
36. Suhomlinov M. I. Destruction of N. I. Kostomarov's dissertation in 1842 (in Russian). Drevnyaya i Novaya Rossiya. 1877. Issue 1. S. 42–55.
37. Ulianovsky V. I. Kostomarov's doctoral diploma: three visions of related events (in Ukrainian). Proseminarij. Mediievistyka. Istoriiia Tserkvy, nauky ta kul'tury. 2003. Issue 5. S. 203–273.
38. Yas' O. V. Many faces of Mykola Kostomarov (in Ukrainian) / zah. red. i vstupne slovo akad. V. Smoliia. Kyiv: Lybid, 2018. 304 s.
39. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky im. V. I. Vernadskoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, m. Kyiv.

О. М. БОГДАШИНА,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України

e-mail: bohdashyna@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002*

УНІВЕРСИТЕТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ТВОРЧІЙ ДОЛІ М. КОСТОМАРОВА

Мета. Стаття «Університети Російської імперії у творчій долі М. Костомарова» присвячена з'ясуванню ролі п'яти університетів імперії у житті та творчості відомого історика та етнографа, визначенню впливу його багатосторонньої діяльності на вищу освіту в країні. Цей аналіз супроводжується нашими коментарями щодо різночитань біографічних фактів в джерелах та літературі.

Методологію дослідження становлять загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності, спеціально-історичні методи, зокрема проблемно-хронологічний, проблемно-історіографічний історико-порівняльний історико-генетичний, історико-типологічний, а також біографічний підхід.

Наукова новизна статті полягає в уточненні ролі університетів Російської імперії у житті та творчості відомого історика та етнографа М. Костомарова; виявленні впливу його педагогічної роботи на вищу освіту в країні; коментарях декількох різночитань в джерелах та літературі.

Досліджена у статті роль університетів Російської імперії показує їх різне значення в інтелектуальній біографії М. Костомарова.

Результати. Найбільшу роль у становленні М. Костомарова як молодого вченого зіграв Харківський університет. Водночас навчання М. Костомарова у цьому університеті, а особливо захисти обох магістерських дисертацій молодого науковця супроводжувалися штучними перепонами. Не лише недоброзичливці а й сам М. Костомаров винуваті у створенні проблем (з отриманням диплому кандидата, з захистами обох магістерських дисертацій).

Певну роль в інтелектуальній біографії М. Костомарова зіграв Московський університет. Слухання М. Костомаровим у 1838 р. лекцій професорів Московського університету було тимчасовим і ситуативним. На нашу думку це було пошуком підтримки серед місцевої професури у науковій кар'єрі, у справі підготовки та захисту магістерської роботи.

Короткі періоди лекторської роботи у Київському (1846–1847) та Петербурзькому (1859–1862) університетах проходили у більш сприятливих умовах. Але припинення викладання у Київському університеті св. Володимира логічно закінчилося арештом за справою таємного товариства кирило-мефодіївців. Лекторська діяльність М. Костомарова у Петербурзькому університеті закінчилася студентським бойкотом. Винними у конфлікті, на нашу думку, були обидві сторони.

Спроби неблагонадійного історика працевлаштуватися після заслання у Казанському, Харківському та Київському університетах стали невдалими завдяки насамперед суб'єктивним чинникам.

Ці труднощі збагатили його життєвий досвід, дозволили ближче пізнати академічне середовище, показали, що наукова діяльність невіддільна від боротьби в професійному середовищі.

Вільний від викладацької роботи час М. І. Костомаров присвятив творчості, яка активізувалася саме у 1860-ті – першій половині 1880-х років.

М. Костомаров присвятив своє життя освіті та науці. 5 університетів Російської імперії відіграли свою роль у житті видатного історика, в трьох з них йому вдалося попрацювати. Для викладача та науковця університетське життя становить головну, найбільш ціннісну частину

його інтелектуальної біографії. Водночас і педагогічна діяльність М. І. Костомарова стала важливим фрагментом в історії вищеназваних університетів.

Ключові слова: М. Костомаров, університет, кар'єра вченого і лектора.

Список використаної літератури

1. Айзеншток І. Перша дисертація Костомарова. *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 21–27.
2. Багалея О. Д. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету. *Русская старина*. 1914. №12. С. 465–480.
3. Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. Воспоминания. *Русская старина*. 1886. № 3. С. 609–636; № 5. С. 327–338. № 6. С. 615–654.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / Под ред. В. С. Иконникова. К.: Тип. ун-та, 1884. XXXVI, 816, II с.
5. Богдашина О. М. Пізній романтизм vs ранній позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860-ті – 1880-ті рр.). *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 16. С. 4–15.
6. Богдашина О. М. Роль М. І. Костомарова у формуванні та розповсюдженні української національної ідеї (1857–1885 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 28. С. 68–80.
7. Бузескул В. П. Профессор М. М. Лунин. Харьковский Грановский: К столетию Харьковского университета. *Журнал министерства народного просвещения*. 1905. №2. С. 321–374.
8. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. *Киевская старина*. 1895. №4. С. 34–62.
9. Гончар О. Т. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 273 с.
10. Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1908. 65 с.
11. Данилов В. В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова. *Україна*. 1907. Кн. 11–12. С. 225–274.
12. Де-Пуле М. П. Харьковский университет и Д. И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. №1. С. 75–115; №2. С. 565–588.
13. Кони А. Ф. Житейские встречи (из воспоминаний судебного деятеля). *Русская старина*. 1910. №1. С. 3–21.
14. Костомаров Н. И. Автобиография. *Русская мысль*. 1885. Кн. 5. С. 190–223; Кн. 6. С. 20–54.
15. Костомаров Н. И. Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения, сцены, исторические отрывки. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. IV, 521 с.
16. Костомаров Н. И. Автобиография / под ред. В. Котельникова. Москва: Задруга, 1922. VIII, 440 с.
17. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.
18. Костомаров Н. И. Вступительная лекция в курс русской истории, читанная в Императорском Петербургском Университете 22 ноября 1859 года. *Русское слово*. 1859. Кн. 12. С. I–XIV.
19. Куделко С. М. Н. И. Костомаров и его творчество в оценках историков Харьковского университета. *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 16. С. 122–132.
20. Лавров о Чернышевском [Неизданное письмо П. Л. Лаврова к Г. В. Плеханову о Чернышевском] / Предисловие Ив. Книжника-Ветрова «П. Л. Лавров и Н. Г. Чернышевский в 1860–1862 гг.». *Литературное наследие*. М.; Л., 1933. Вып. 7–8. С. 95–116.
21. Лемке М. К. Политические процессы в России в 1860-х годах: по архивным документам. 2-е изд. М.; Пг.: Госиздат, 1923. VIII, 684 с.
22. Лист-клопотання М. Костомарова до міністра народної освіти, графа Д. Толстого про дозвіл студіювати архівні матеріали з “Історії Пугачевського бунта” та офіційна відповідь (До

- життєпису кабінетного вченого початку 1870-х років). *Український археографічний щорічник*. 2018. Т. 24–25, вип. 21–22. С. 943–946.
23. Микола Костомаров : віхи життя і творчості : енцикл. довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.
24. Михалевич А. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчица. *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 66–68.
25. Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. Харьков, 2007. 260 с.
26. Модестов В. И. В. Гр. Васильевский (время высшего образования и приготовления к кафедре). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1902. № 1. С. 134–168.
27. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1928. XXI, 315 с.
28. Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний. *Исторический вестник*. 1890. №4. С. 116–153.
29. Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. Москва: ГИХЛ, 1958. 848 с.
30. Писарев М. Н. Памяти Н. И. Костомарова. *Исторический вестник*. 1911. №7. С. 134–152.
31. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. 607 с.
32. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. Київ: Наукова думка, 1992. 232 с.
33. Подорожный Н. Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове). *Киевская старина*. 1895. №4. С. 20–33.
34. Попов А. И. Н. И. Костомаров – преподаватель Ровенской гимназии (По архивным данным Ровенского реального училища). *Исторический вестник*. 1917. №3. С. 716–735.
35. Спасович В. Д. Пятидесятилетие Петербургского университета. *Вестник Европы*. 1870. №4. С. 765–779; №5. С. 312–345.
36. Сухомлинов М. И. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году. *Древняя и Новая Россия*. 1877. №1. С. 42–55.
37. Ульяновський В. І. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій. *Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури*. К., 2003. Вип. 5. С. 203–273.
38. Ясь О. В. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступне слово акад. В. Смолія. Київ: Либідь, 2018. 304 с.
39. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, м. Київ.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-08>

УДК 930(477):929(Липа)

С. В. КУЧЕРЕНКО

старший лаборант кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін

e-mail: kusvi@ukr.net ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>

Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова
вул. Єлизаветинська, 12 м. Одеса, 65001, Україна

ТРИПІЛЬСЬКА СКЛАДОВА В ІСТОРІОСОФІЇ ЮРІЯ ЛИПИ

«Лише звертаючись до минулого,
не одно дасться зрозуміти в теперішності.
А в розумінні її, може й частка того,
що діятиметься» (Ю. Липа, 1938)

Мета статті. Висвітлення поглядів українського публіциста, історіософа, геополітика Юрія Липи (1900–1944) на трипільську археологічну культуру, що були сформовані переважно під впливом українського археолога, етнолога, мистецтвознавця Вадима Щербаківського (1876–1957).

Методологія дослідження передбачає застосування принципів критичного аналізу та зіставлення.

Наукова новизна. Враховано запозичення і новації щодо інтерпретації трипільської археологічної культури в Липівській історіософії. З'ясовано міркування Юрія Липи щодо значення культури мальованої кераміки в етногенезі, характері, традиціях, навіть у формах суспільної організації та політичних діях українців, а також суспільне значення результатів трипільських досліджень. Виокремлено трипільську складову концепції Юрія Липи в його книжці «Призначення України» (1938), виявлено та потлумачено відповідні терміни і поняття, застосовані в концепції. Принагідно наведено висновки сучасного трипільознавства.

Висновки. Пропонована стаття – одна із спроб відповісти на питання: Юрій Липа був науковцем чи творцем національного міфу?

Ключові слова: Юрій Липа, Вадим Щербаківський, українська ідея, трипільська археологічна культура.

Як цитувати: Кучеренко С. В. Трипільська складова в історіософії Юрія Липи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2023. Вип. 35. С. 79-88. DOI <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-08>

In cites: Kucherenko S. V. The Trypillia in the historiography of Yury Lypa *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series «History of Ukraine. Ukrainian studies: historical and philosophical sciences»*. 2022. Issue. 35, (79-88) DOI <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-08> (in Ukrainian).

Український письменник, лікар, історіософ та геополітик Юрій Іванович Липа* відомий тим, що запропонував українцям нову національну ідею як висновок власної історіософсько-геополітичної концепції, викладеної в працях «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940) та «Розподіл Росії» (1941). Проаналізувавши історичне

минуле, традиції, характер, а також сучасний стан українського народу і його сусідів (30-х рр. XX ст.), Ю. Липа обґрунтував необхідність, доцільність та можливість створення і розбудови українцями конфедерації чорноморських народів – Чорноморської Великодержави на засадах високої моральності й добробуту. Одним з аргументів, що надавав історіософу впевненості, була єдність чорноморських народів, яку він відраховував від трипільської доби.

Завдання цього дослідження: виокремити трипільську частину історіософської концепції Ю. Липи, порівняти її з результатами досліджень культури мальованої кераміки (станом на середину 1930-х років) та досягненнями сучасного трипільознавства.

Отже, уявлення Ю. Липи про давнину формувалися під впливом професора В. Щербаківського, якого він вважав своїм вчителем й відзначив наукову діяльність археолога у статтях «Шукачі найглибшого» (1936), «Нова книжка професора В. Щербаківського» і «Один з українських вчених» (1938). Спираючись на основні положення концепції українського етногенезу В. Щербаківського, а саме 1) історія народу, це є історія території, яку цей народ займає; 2) завдання науки – з'ясувати наскільки кожен з народів, що жив на цій території, передав у спадщину свою фізичну і психічну культуру; 3) українці автохтони на своїй землі не менш як 5000 років від неоліту (від трипільської культури); 4) трипільська хліборобська культура (від Дунаю по Кубань) належала до групи кавказько-малоазійських мов; 4) індогерманці – люди шнурової кераміки, як завойовницька аристократична верства, що ще в неоліті увійшли в контакт з трипільською культурою; 5) вони нав'язали свою мову підкореним народам, котрі переробили її на свій лад – так виникла праслов'янська мова на терені України (на терені мальованої кераміки) [8, с. 126-127] – Ю. Липа вибудовував власну історіософію. У завершеному вигляді вона викладена в праці «Призначення України» (1938), де крім В. Щербаківського, в тексті згадуються інші дослідники трипільців – В. Хвойка, Е. Штерн, М. Болтенко, В. Доманицький. Про важливість трипільської складової в історіософській концепції Ю. Липи свідчить наявність у праці трьох однойменних розділів – «Трипільська культура», «Трипільці і пшениця» та «Головний первень – трипільці».

В розділі *«Трипільська культура»* дано її характеристику – *«осіла, хліборобська, розвинена політично, із власними правовими і моральними нормами, із традиціями, що безперервні аж до наших днів»*; *«обіймає новокамінну, бронзову і початок залізної доби»* [9, с. 61]. В. Щербаківський пов'язував зникнення культури мальованої кераміки з епохою бронзи [13, с. 16], а сучасне трипільознавство – з добою ранньої бронзи [10, с. 6]. Отже, Ю. Липа як публіцист вільніше поставився до хронології, збільшивши тривання трипільської доби.

У розділі *«Трипільці і пшениця»* йдеться про її символізм в українських традиціях та важливість археологічних знахідок культури пшениці на території України, завдяки яким встановлено не тільки духовну і матеріальну *«давність і одність»* української території, а також напрямок, звідки *«прийшли основоположники найдавнішої одності українських земель»*. На землі між Дунаєм–Дніпром і Доном–Кубанню з Месопотамії *«принесла пшеницю на початку III тис. перед Христом хвиля хліборобського, неочовничого народу, який протоісторики звать народом трипільської культури»* [9, с. 82]. В. Щербаківський вважав, що ця хліборобська культура з'явилася на території України в середині III тис. до н. е. Її носії належали до дунайсько-чорноморської галузі (динарської) передньоазійської раси. [13, с. 7-8]. Сьогодні хронологічні рамки культури Трипільля-Кукутень уточнено: це кінець VI – перші століття III тис. до н. е. [2, с. 68].

В. Щербаківський і Ю. Липа услід за ним вважали трипільців першими хліборобами на території України. Натомість сучасні дослідники довели, що хліборобство з'явилося на українських землях у VII тис. до н. е. (на 1000 років раніше трипільців) в результаті культурного імпульсу з Кавказу. Воно пов'язане з буго-дністровською культурою і культурою лінійно-стрічкової кераміки. Але тільки завдяки трипільській культурі хліборобство стало основною галуззю життєзабезпечення у лісостеповій смузі між Карпатами та Дніпром наприкінці VI – у V тис. до н. е. [6, с. 135, 151]. Через три тисячоліття після виникнення хліборобства на Близькому Сході пшениця потрапила на територію України двома шляхами:

західний шлях – через Дністер на Південний Буг і до Дніпра та східний – через Приазов'я до Дніпра [2, с. 78, 80].

Перед тим, як звернутися до розділу *«Головний первень – трипільці»*, слід пояснити особливості розуміння і застосування Ю. Липою поняття «раса»: *«Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети, укриті й явні (як звичаї, мова, властиво мови), а також антропобіологічні риси становлять виразну цілість упродовж часу (історії)»* [9, с. 152]. Професор В. Щербаківський окреслював раси за антропологічними ознаками [14, с. 6-8], хоч і не відкидав, «утворення психологічних ліній» з давнини до сьогодення [13, с. 262]. За визначенням сучасного антрополога С. Сегеди, раси – «це великі групи людей, об'єднані спільністю походження та комплексом морфологічних рис» [12, с. 202]. Психологічний чинник у цьому визначенні відсутній. А «раса» Ю. Липи – *«психологічна»* [9, с. 169], *«поняття раси – передусім поняття... окремої духовності»* [9, с. 194]. Сенс застосування саме терміну «українська раса» історіософ бачив у тому, що він як ніякі інші може означити давню спадкову духовність: *«Зрештою поняття і «нації», і «класу», і державності», і «патріотизму» – це лише вияви раси, яка їх в собі заключає ... і далеко менше дають підстав до розуміння процесів, що діються чи діялись всередині України. Сучасність України ніяк не може бути докладно окреслена без поняття «раса»* [9, с. 153].

У формулі «української раси» автором пропонується враховувати: 1) геополітичні ознаки української території, рік і морів, 2) історію українських торговельних шляхів і вузлів 3) початок формування раси – *«зродження осілого людського життя... і розповсюдження спочатку головного первня (джерела – С. К.) – месопотамського»*; 4) продовження її формування – злиття месопотамського з еллінським первнем; 5) закінчення її формування – злиття попередніх з готським первнем; 6) устійнення раси великодержавністю, релігією і розмахом культури й цивілізації, 7) вартість домішок раси; 8) історичну селекцію типів расової активності та 9) історію ідей еліти, *«бо ці ідеї були духовними подіями, що формували расу»* [9, с. 152].

Всього історіософ виокремив три джерела (трипільський, еллінський і готський) та з десяток домішок (кочовики, кельтська, римська, тракійська, іранська, кавказька, норманська, єврейська, московська, польська та інші), що сформували *«українську расу»*, перш за все духовно, але також і фізично.

Тепер зрозуміла назва розділу *«Головний первень – трипільці»*, де зазначається, що це джерело є *«доказом тривалості української раси і безперервного володіння своєю землею впродовж тисячоліть»*; це *«підложжя»*, *«бо творить з антропологічного боку 60-70 (Щербаківський подає до 90) відсотків української раси»* та є *«підставою»* української психології. *«Власне в це підложжя, як у велетенську вазу-амфору, вливалися всі інші расові первні й домішки. Співзвучність із ним визначає гармонійність чи негармонійність духовної домішки. Це протоукраїнський народ трипільської культури, трипільці, як звать його українські вчені»* [9, с. 155].

У «Синоптичній таблиці праісторичної структури слов'янських народів» В. Щербаківського наявність передньоазійської (динарської) раси в українцях передано формулою «Д п/б», тобто динарської раси у даного народу було багато, починаючи з неолітичної доби» [14, с. 44]. На думку трипільствознавця М. Відейка, якщо прийняти до уваги, що нові археологічні культури формуються з декількох археологічних комплексів, і трипільська культура так формувалася, й так само брала участь у формуванні культур наступних епох. Дослідження ДНК-носіїв трипільської культури показали певну спадковість населення на теренах певної частини України від доби палеоліту до раннього залізного віку включно, а відтак – до сьогодення. Отже, заперечувати той факт, що серед сучасного населення даного регіону проживають нащадки носіїв трипільської культури нема підстав [3, с. 93].

По опрацюванню зазначених розділів з'ясувалося, що трипільська тема є в «Призначенні України» наскрізною. Усього в тексті було виявлено понад 90 використань ключового слова «трипільці» й похідних від нього: «трипільська доба», «трипільське населення», «племена

трипільців», «держави трипільців», «трипільські народи», «трипільські землі», «трипільська культура», «культура трипільського народу», «народ трипільської культури», «трипільське життя», «трипільські селища», «трипільські елементи», «трипільський первень», «трипільське підложжя», «психологія трипільців», «характер трипільців», «елліно-трипільці», «трипільство», «колективістичне трипільство», «трипільський солідаризм».

Складається враження, що автор «Призначення України» зловживав використанням терміну «трипільці», щоб підкреслювати зв'язки пізньої людності, яка населяла колишню трипільську територію, з трипільською основою, часто нехтуючи часовою прірвою між ними. У післятрипільську добу Ю. Липа трипільцями називав усе місцеве хліборобське населення. Виправданням такого довільного використання терміну може бути потреба таким чином акцентувати увагу на перейманні трипільської духовності усіма місцевими землеробами впродовж наступних тисячоліть аж до сучасних автору (і навіть майбутніх) українців на підставі спільності території, способу життя, характеру і культури.

Переконалися в цьому можна, читаючи розділ про еллінське джерело «української раси» *«Другий первень – елліни»: «Пантеон еллінів і їх релігія помітно вплинули на корінне населення, на племена і держави трипільців... Трипільські землі прийняли еллінів... Вони багато чого зорганізували в трипільському житті... Дуже важливим у формуванні раси є те, що еллінські міста були лише серед трипільського населення, зате нема цих міст на схід, серед тюрксько-фінських племен... Елліни мали духовне споріднення з трипільцями»* [9, с. 158-160].

Трипільці згадуються також і в розділі *«Третій первень – готи»*, в характеристиці готського джерела «української раси», що, на відміну від південних трипільського та еллінського, був північно-західним. Вплив готів був більший за еллінів: *«Це було геніальне доповнення до характеру трипільців: вірність і прив'язаність до традиції одних, сполучена з уродженою військовою дисципліною і здібністю до розгалуженої організованості других. Практичність і твердість одних з духом розмаху й абстракції других. Можливо, що організація готської держави і взагалі вплив готів тому так швидко прийнялися на Україні, що вони давали стабілізацію і мир між поодинокими трипільськими численними племенами й державами-містами, досі впорядкованими за еллінськими зразками... Готи не були вищі культурно від еліно-трипільців, їхня роль була інша»* [9, с. 163].

Готи змінили структуру населення не тільки зовні (держави), а й всередині (соціальний устрій), а зі зміною соціального устрою прискорилося і становлення української мови, яка почала формуватися *«у II тисячолітті перед Христом, там, де стикалися трипільські та дунайські хлібороби з траками, іллірами, італіками, кельтами і іншими індогерманами»* [9, с. 164].

В. Щербаківський писав про перебування на території України двох рас. Високі довгоголові номади індогерманської раси стали нечисельною пануючою верствою, а круглоголові хлібороби лишилися масивною підданою (субстратною) верствою. Від їхнього співжиття почала мішатися мова, кавказько-малоазійська мова хліборобів індогерманізувалася, індогерманська теж зазнала місцевого впливу [14, с. 15]. Мовознавець Ю. Мосенкіс, здійснивши системну реконструкцію мови трипільської культури, також дійшов висновку, що вона є доіндоєвропейським мовним субстратом української мови, а праслов'янська мова виникла внаслідок накладання індоєвропейських діалектів на трипільський мовний субстрат [1, с. 67].

Ю. Липа знайшов прояви трипільського джерела у більшій чи меншій мірі в різних домішках, що брали участь у формуванні української раси, зокрема у римській: *«Рим, як духовність, з його етрусським підложжям, наближеним до егейського й трипільського, в повній гармонії надавався до змішування з праукраїнськими первнями»*. Проте зовсім мало його в московській домішці, оскільки на московських землях хліборобство з'явилося *«не раніше IX віку після Різдва Христового»* (вжито цитату В. Щербаківського), а в Україні *«перепалені зерна пшениці й проса знаходять ще з III тисячоліття перед Христом, і то в зв'язку з трипільцями, і ніде не немає перерви хліборобства аж до князівської доби, як це видно з розкопів городищ»* [9, с. 175].

Похідними від джерел «української раси» (трипільського, еллінського і готського) Ю. Липа вважав три підстави (основи – С. К.) українського характеру, названі відповідно «трипільство», «еллінскість» («еллінство»), «готизм». Визначення поняття «трипільство» у Ю. Липи немає, але з тексту зрозуміло, що «трипільство» походить «з духовної сутності трипільського матриархату». Жінка-мати об'єднує навколо себе родину хліборобів, «де потрібні передусім вміння господарювати, витривалість і традиціоналізм у праці». Ю. Липа ставив поняття «матері» вище від «чоловіка» чи «жінки», тому що воно їх в собі сполучає. Підкресливши, що навіть трипільці «чистого панування жінки вже не мали», скоріше йдеться про «переваги жінки», історіософ писав про «двопервенність» в родинному й суспільному житті: «В такому двопервнім підложжі, що розвинулося в хліборобському крузі, енергія мужеськості згармонізована з жіночим первнем і підпорядкована родині» – основній ланці українського підложжя. В характері українців «трипільство» проявиться в рівнозначності й рівноправності жіночого та чоловічого «складнів» і в родині, і в суспільстві [9, 209].

Будучи прихильником ідеології солідаризму, Ю. Липа знайшов у «трипільстві» витоки «українського солідаризму». Жінку (берегиню родини і роду) вважав «першим учителем колективістичного солідаризму». «Трипільством» пояснив і гуртовий порядок, і своєрідний демократизм українських асоціацій. Група, союзи груп, провідництво в групі, на думку історіософа, в своїй основі мають те саме, «що мали селища трипільців («трипільський солідаризм»); що було підставою елліністичних міст упродовж тисячоліття; що було підставою князівських з'їздів за часів Великого Києва, Генеральної Ради вже скристалізованої Гетьманщини, а навіть у корпоративності Старих Громад ХІХ століття; те саме, що в економічній житті валка чумаків і сучасний союз кооператив, що братства і «Просвіти» в культурі, що хори, цехи і асоціації в мистецтві. [9, с. 290]. До речі, захоплення марксизмом і популярність соціалізму серед українських інтелігентів історіософ також пояснював «колективістичним трипільством» українського характеру. Але сподівався, що те ж саме «солідаристичне трипільство» зможе об'єднати українців [9, с. 286].

Трипільський вплив Ю. Липою було виявлено навіть у такій «формі фізичного і духовного збереження раси» як держава. Як відомо, носії трипільської культури не змогли піднятися на рівень державотворення, що і стало причиною їх зникнення. Однак автор «Призначення України», відкидаючи чужі прояви організації, знайшов органічні для державності українців елементи в «українській асоціативній групі». На думку Ю. Липи, з давнини і до сучасності усім українським групам притаманна одна й та сама риса – «вони є продуктом звичаю і традицій». Цей історичний досвід є законом українських асоціацій. Згідно з ним кожна «одиниця» (член асоціації) «тоді найліпша, коли вона висловлює найліпше традиції, дух своєї асоціації» [9, с. 243-244]. Історіософ вважав, що «українці мають вроджені здібності тривало репрезентувати і висловлювати свою асоціацію», і в тому їх сила. Традиції асоціації опішнянських гончарів, бессарабських виноградарів, січових лоцманів, чумацького села та інших груп, станів чи цехів «є висловниками організованого характеру раси». Він наполягав, що не вождизм, а ієрархія і живі традиції будують українську державність. Люди вищої української ієрархії (еліта) повинні «усвідомити вартість груп і устійнити взаємовідносини, найкорисніші для груп, і цілої раси». Вони повинні мати «здібності до відчуття раси як цілості» [9, с. 245-246]. Справжні риси української державності автор «Призначення України» вбачав у зростанні українських державних груп, інституцій і традицій в 1917 р. Це не «літературна історія і не чужинецька дисципліна, а розвій асоціацій на підложжі власних традицій» [9, с. 247].

В останній частині липинової концепції йдеться про «українські ідеї», (визначені Ю. Липою як «більш чи менш глибокі вияви українського расового «Я»), потрібні для організації сучасної української духовності. Серед них є генеральні ідеї й заповіді для української еліти. Їх пізнання – це «скарб, більший, ніж усі матеріальні багатства», тому що тоді еліта зможе керувати «українською збірною енергією» [9, с. 204]. Для «скристалізування» ідеї треба відійти від повсякденності, «щоб побачити великість», і відсторонитися, «щоб оглянути своє ззовні», тоді може вдасться «відчутти свою батьківщину як цілість» [9, с. 45]. На думку історіософа,

від трипільського первня походить саме ця давня українська ідея – «усвідомлення України як органічної цілості впродовж тисячоліть».

Ще одна ідея-підложжя, у формуванні якої велику роль відіграло «передньоазійське (трипільське) підложжя раси», може бути передана сучасним терміном «україноцентризм». У Ю. Липи – це «відчуття серединності раси», тобто впевненість у тому, що «центральним пунктом світу є Україна, українські люди, українські землі» та «відчуття свого духовного світу як мірила для інших світів». Це відчуття є «певним духовним кліматом», «своєрідними межами характеру», «особливий заслон для самозбереження». Три ознаки цього відчуття дають силу «одиночці» і расі – це «відрух (рефлекс – С. К.) до оборони свого рідного», «погляд на все з нутра раси» та «сприйняття предківщини» (в розумінні обізнаності в історії, поваги до предковичності, до прадавнього, гордості за минуле). Найповніше, на думку історіософа, відчуття серединності виявилось в часи апостольства Києва, його великодержавності. Коли ж воно затьмарюється, в расі настає протилежний клімат, названий «пораженством». Треба виходити з поразенства за будь-яку ціну, щоб раса пішла «власною дорогою призначення» [9, с. 238]. Близьким до «трипільства» Ю. Липа вважав патріотизм: «Поняття Краю як Родини, як Хати, як Дому – найбільше характеризують органічність патріотизму українця» [9, с. 226-227].

Історіософ сподівався на те, що усвідомлення свого характеру і його прояву в історії, наблизить українців до поняття дійсної еліти. Як носителька свідомості вона буде виконувати ідеї-заповіді: створить, буде підтримувати і зміцнювати «одність»: одність організації, що традиційно зв'язана з українським характером [9, с.292]; одність історії як зрозуміння українського характеру [9, с. 286]; одність будучини як відчуття власного шляху раси, власного призначення [9, с. 300].

Український сходознавець Ю. Кочубей відзначав суверенність мислення і самостійність висновків теоретика української історії та політики Ю. Липи [7, с. 8]. Його історіософська концепція, викладена в книжці «Призначення України», дає можливість пересвідчитися в правдивості такої оцінки. За науково-популярним текстом праці прихована чітка потрійна структура концепції: Українська духовна раса походить від трьох джерел (трипільського, еллінського, готського). Ці джерела формують в українському характері три його підстави (трипільство, еллінство, готизм). Вони проявляються відповідно в трьох характерних рисах українців (солідаризм, мистецькість і військовість). Вплив джерел, основ і рис характеру відбувається у минулому, сучасності й навіть майбутньому.

Трипільська складова, якій здебільшого присвячена ця розвідка, посідає в концепції Ю. Липи засадниче місце. Трипільське джерело української духовної раси і трипільська підстава українського характеру (трипільство) – є найдавнішими, найпотужнішими і найвпливовішими серед інших джерел і основ, врівноважують і гармонізують їх (пригадаймо вдале порівняння трипільської культури з амфорою, куди вливалися всі інші первні і домішки).

В заслугу трипільцям Юрій Липа ставив 1) принесення культури пшениці на територію України; 2) будівництво осель і поселень; 3) об'єднання території дорогами (причому напрямки шляхів, розміщення сіл, розподіл ланів, зовнішній вигляд хат залишилися на тисячоліття як найдоцільніші); 4) походження селянських звичаїв і традицій, 5) риси характеру українських селян: терпеливість, мовчазна відвага, передбачливість, скромність, обережність, невідступність від обраної лінії, холодність при невдачах, почуття справедливості, гідність, відпорність і пристрасну любов до своєї землі; 6) роль жінки-матері в родині і суспільстві; 7) двопервенність української родини і суспільства – рівнозначність і рівноправність жіночого і чоловічого складнів; 8) витоки українського солідаризму (гуртовий порядок і своєрідний демократизм); 9) родинні відносини керівника-батька і підлеглих-дітей в групі; 10) походження найстарших українських ідей: усвідомлення України як органічної цілості впродовж тисячоліть та відчуття серединності (україноцентризм).

Докладне опрацювання і контент аналіз тексту «Призначення України» показали, що Ю. Липа поширив використання терміну «трипільці» на післятрипільське хліборобське населення, щоб акцентувати успадкування джерел трипільської духовності усіма місцевими

землеробами впродовж наступних тисячоліть на підставі спільності території, способу життя, характеру і культури. Він також дещо збільшив хронологічні рамки існування трипільської культури на території України.

Співставлення поглядів Юрія Липи і Вадима Щербаківського (які сам Щербаківський порівняв з живою і мертвою водою) дало можливість встановити збіги і розбіжності щодо характеристики трипільської культури, а відтак ступінь науковості концепції Липи на момент її створення. Живою водою професор Щербаківський назвав історіософську надбудову над своїм археологічним фундаментом. Як жива вода мала діяти книжка Ю. Липи на вимушених українських емігрантів, розповідаючи серед іншого про трипільців, які першими довели, що, спираючись на власні сили, можна побудувати «цивілізацію».

Ю. Липа, творчо використавши доробок В. Щербаківського, створив історіософську концепцією, невідому сучасному трипільствознавству. Історик трипільських досліджень М. Відейко розмежує Липівську концепцію на різні галузі творчості – науку і міф. У запропонованій ним характеристиці сучасних міфоісторичних творів лише деякі риси властиві праці Ю. Липи. Наприклад, «актуальність міфоісторичних етногенетичних розвідок визначається насамперед пошуками коріння певної нації», «в їхній основі лежить уявлення про існування «видатних» націй, що стали колискою земної цивілізації». Або «автор претендує на створення абсолютно оригінальної концепції історичного процесу у світовому масштабі або у окремо визначеному регіоні, яка визначається, як альтернативна по відношенню до поглядів «офіційних» науковців і т. д. [4, с. 90].

Політолог і публіцист І. Лосев, розмірковуючи на тему потреби національного міфу для українців, стверджує: «Міф не вигадка, він, радше, сукупність уявлень про можливу ідеальну ситуацію, можливу ідеальну країну й народ... Національний міф говорить про той ідеальний образ нації, якого треба прагнути, до якого треба наближатися». Реабілітуючи поняття «міф», науковець аналізує «Шевченків міф України», який вперше виразно й чітко проголосив духовний суверенітет українства, що проявляється в культурній самостійності етносу та її усвідомленні широкими масами; в емоційно забарвленому переживанні власного бачення світу й почутті національної гідності та впевненості у творчих силах власного етносу; комплексі етнокультурної повновартості. Крім того, цей міф однозначно протиставив українців неукраїнцям в аспекті самоусвідомлення власних відмінностей, що дають підстави вважати себе окремим, самостійним народом» [10, с. 9]. Така характеристика цілком підходить і до праці Юрія Липи.

Тож ким був Ю. Липа: науковцем чи міфотворцем? – проблема для подальших досліджень. Вона продовжує дискусійне питання, поставлене свого часу польським істориком М. Войнаром: «Чи були успішними спроби В. Щербаківського та Ю. Липи переламати український комплекс меншовартості, чи стали підґрунтям для псевдоісторичних концепцій стародавнього походження українців?» [5, с. 55].

*Юрій Іванович Липа (22.04./5.05.1900, містечко Старі Санжари на Полтавщині – 20.08.1944, село Шутова на Яворівщині) – укр. поет, прозаїк, публіцист, літературознавець, перекладач, історіософ, геополітик, редактор, видавець, лікар-практик і науковець. Освіта: гімназія (Одеса, 1910-1918), правничий ф-т (Одеса, 1918; Кам.-Подільський, 1919-1920), медичний ф-т, терапія (Познань, 1922-1928), військ. медицина (Варшава, 1929), фітотерапія (Вільно, 1932), політичні науки (Варшава, 1930-1931). На еміграції мешкав і лікарював у Варшаві (1929–1943). Діяльність: член СУМ, «Одеської Січі» та студ. сотні (Одеса, 1917–1918), редактор газ. «Вісник Одеси» (Одеса, 1918) і журн. «Нова думка» (Кам.-Подільський, 1920), учасник літ. гр. «Сонцецвіт» (Тарнів, 1921), організатор літ. гр. «Танк» (Варшава, 1929), засновник вид-ва «Народній стяг» (Одеса, Каліш, Варшава, Львів, 1917-1936); провідник укр. студ. корпорації «Чорноморе» (Данціг, Познань, Варшава 1925-1933); співробітник Укр. Економіч. Бюро (Варшава, 1933-1934); очільник Укр. Допомог. Комітету (Варшава, к.1939-поч.1940); фундатор Укр. Чорномор. Інституту (Варшава, 1940). Твори Ю. Липи друкували в газетах, журналах, альманахах, календарях та окр. вид., серед них – зб. віршів «Світлість»

(1925), «Суворість» (1931), «Вірую» (1938); роман «Козаки в Московії» (1934); зб. літературозн. есеїв «Бій за українську літературу» (1935); зб. новел «Нотатник» (1936-1937); медич. праці «Фітотерапія» (1932, 1938), «Ліки під ногами» (1943) та ін., публіцист. праці «Українська доба» (1936), «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Чорноморський простір» (1941), «Росія та її геополітичні можливості» (1940), «Розподіл Росії» (1941), «Українська раса. В сучасну хвилю» (1941) тощо. Останній рік життя мешкав і лікарював у Яворові, с. Бунів та Іваники на Львівщині (1943-1944). Закатований енкаведистами в с. Шутова за те, що був лікарем УПА. Похований у с. Бунів.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Борщевський С. В. Доіндоевропейські субстрати слов'янських та германських мов у світлі новітніх наукових досліджень. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 65–70. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/183107/09-Borshchevsky.pdf?sequence=1>
2. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура: спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. 415 с.
3. Відейко М. Трипільці-«автохтони» В.В. Хвойки та сучасний погляд на Трипілля-Кукутень // В. В. Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження): темат. зб. наук. пр. / голов. ред. Н. Г. Ковтанюк. Київ: [Такі справи], 2010. С. 89–93.
4. Відейко М. Тема трипільської культури у сучасному праісторичному міфотворенні. *Трипільська цивілізація. Журнал*. 2019. № 2. С. 89–104. URL: <https://www.trypillia.com/2010/71-2010-4-mythology>
5. Войнар М. Вплив концепції походження української нації Вадима Щербаківського на погляди Юрія Липи. // Восьмі Липівські читання: матеріали Всеукр. наук. конф. [Київ, 22.04.2016] / упоряд. С. Кучеренко; БФ ім. І. і Ю. Лип, Центр нац. відродження ім. С. Бандери, Наук.-досл. інститут українознавства. Київ: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2017. С. 48–55.
6. Енциклопедія Трипільської цивілізації / гол. ред. Відейко М. Ю. Т. 1. Кн. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. 703 с.
7. Кочубей Ю. Мужність думки. Геополітичні візії Юрія Липи в контексті сучасності. *День*. 2004. 23 жовтня (№ 192). С. 7–8.
8. Курінний, П. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен: УВУ, 1970. 138 с.
9. Липа Ю. Призначення України / передм. М. Головатого // Всеукраїнська трилогія: у 2-х т. / упоряд. В. В. Яременко, О. М. Мислива. Київ: МАУП, 2007. Т. 1. 336 с.
10. Лосєв І. Потреба міфу: дещо про національний проект Україна. *Шлях перемоги*. 2002. 5 червня (Ч. 23). С. 9.
11. Романовський В. С. Основні проблеми та досягнення сучасних досліджень пам'яток трипільської археологічної культури. *Вісник ХДАК*, 2014. Вип. 44. С. 4–13.
12. Сегеда С. П. Антропологія: навч. пос. для студ. гуманіст. спец. ВНЗ. Київ: Либідь, 2001. 336 с.
13. Щербаківський В. Вступна лекція з археології // Щербаківський В. С. Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці / упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. С. 253–273.
14. Щербаківський В. Формація української народу: нарис праісторії України. Подєбради: УТГІ, 1937. 45 с.

S. V. KUCHERENKO

Secretary of the Department of History of Ukraine
and Auxiliary Sciences of History

e-mail: kusvi@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>

Odesa I. I. Mechnikov National University

St. Yelyzavetynska, 12, Odesa, 65001, Ukraine

THE TRHPILLIA IN THE HISTORIOSOPHY OF YURIA LYPА

The purpose of the article. Elucidation of the views of the Ukrainian publicist, historiographer, geopolitician Yury Lypа (1900–1944) on Trypil archaeological culture, which were formed mainly under the influence of the Ukrainian archaeologist, ethnologist, and art critic Vadym Shcherbakivskyi (1876–1957).

The research methodology involves the application of the principles of critical analysis and comparison.

Scientific novelty. Borrowings and innovations regarding the interpretation of Tryplian archaeological culture in Lypov historiosophy are taken into account. Yuri Lypа's reasoning regarding the significance of the culture of painted ceramics in the ethnogenesis, character, traditions, even in the forms of social organization and political actions of Ukrainians, as well as the social significance of the results of Trypilian researches, is clarified. The Tripoli component of Yuri Lypа's concept in his book «The Destiny of Ukraine» (1938) is singled out, the relevant terms and concepts used in the concept are identified and interpreted. The conclusions of modern Tripille studies are given incidentally.

Conclusions. The proposed article is one of the attempts to answer the question: Was Yuri Lypа a scientist or a creator of a national myth?

Key words: Yuriy Lypа, Vadym Shcherbakivskyi, Ukrainian idea, Tripoli archaeological culture.

References

1. Borshchevskyi S. V. (2008). Pre-Indo-European substrates of Slavic and Germanic languages in the light of the latest scientific research. *Linguistics*. No. 6. P. 65–70.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/183107/09Borshchevsky.pdf?sequence=1> (in Ukrainian)
2. Burdo N.B., Videiko M. Yu. (2007) / Trypil Culture: Memories of the Golden Age. Kharkiv: Folio, 415 p. (in Ukrainian)
3. Videoko M. Trypiltsi-«autochthones» (2010). V.V. Khvoyka and the modern view of Tripillia-Kukuten // V. V. Khvoyka and his contribution to the study of the ancient history of Ukraine (to the 160th anniversary of his birth): topic. coll. of science pr. / head ed. N. G. Kovtanyuk. Kyiv: [Such matters], 2010. P. 89–93. (in Ukrainian)
4. Videoko M. (2019). *The topic of Tryplian culture in modern prehistoric myth-making*. Trypil civilization. Magazine. No. 2. P. 89–104.
URL: <https://www.trypillia.com/2010/71-2010-4-mythology> (in Ukrainian)
5. Voynar M. (2017). The influence of Vadym Shcherbakivskyi's concept of the origin of the Ukrainian nation on the views of Yuri Lypа. // Eighth Lipiv readings: materials of the All-Ukrainian. of science conf. [Kyiv, 22.04.2016] / edit. S. Kucherenko; BF named after I. and Yu. Lip, Center of National the revival of S. Bandery, Associate Professor Institute of Ukrainian Studies. Kyiv: Ukr. published union named after Yu. Lypа, 2017. P. 48–55. (in Ukrainian)
6. Encyclopedia of the Trypil civilization (2004) / ch. ed. Videoko M. Yu. T. 1. Book. 1. Kyiv: Ukrpoligrafmedia. 703 p. (in Ukrainian)
7. Kochubei Yu. (2004). Courage of thought. Yuri Lypа's geopolitical visions in the context of modernity. *Day*. October 23 (No. 192). P. 7–8. (in Ukrainian)

-
8. Kurinnyi, P. (1970). History of archaeological knowledge about Ukraine. Munich: UVU. 138 p. (in Ukrainian)
  9. Lypa Yu. (2007). Purpose of Ukraine / foreword. M. Holovatogo // All-Ukrainian trilogy: in 2 volumes / edited by V. V. Yaremenko, O. M. Myslyva. Kyiv: MAUP. Vol. 1. 336 p. (in Ukrainian)
  10. Losev I. (2002). The need for a myth: something about the national project of Ukraine. *The way to victory*. June 5 (Part 23). P. 9. (in Ukrainian)
  11. Romanovskyi V. S. (2014). The main problems and achievements of modern research on monuments of Tripoli archaeological culture. *Bulletin of the KhDAK*, Vol. 44. P. 4–13. (in Ukrainian)
  12. Szegeda S. P. (2001). Anthropology: teaching. village for students humanist. special university Kyiv: Lybid. 336 p. (in Ukrainian)
  13. Shcherbakivskyi V. (1995). Introductory lecture on archeology // Shcherbakivskyi V.S. Ukrainian art: selected unpublished works / editor. Art. V. Ulyanovsky. Kyiv: Lybid. P. 253–273. (in Ukrainian)
  14. Shcherbakivskyi V. (1937). Formation of the Ukrainian people: an outline of the prehistory of Ukraine. Podebrady: UTGI. 45 p. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-09>

УДК 930.1:94(100«653»: 001.817 (477«2012/2022»

M. E. DOMANOVSKA

PhD (History), Ukrainian Studies Department,

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>*V. N. Karazin Kharkiv National University*

4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

A. M. DOMANOVSKYI

PhD (History), Docent, Ukrainian Studies Department,

e-mail: gestabaudolini@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8434-3374>*V. N. Karazin Kharkiv National University*

4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

BYZANTINE STUDIES IN DISSERTATIONS PRODUCED BY UKRAINIAN SCHOLARS, 2012-2022 (HISTORICAL SCIENCES)

The article reviews the dissertations on Byzantine studies, which have been defended in Ukraine over the past decade in historical specialties within the field of “historical sciences”. Byzantine studies in Ukraine, as in previous periods, continue to develop in institutional centers, among which are V. N. Karazin Kharkiv National University, M. S. Grushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NASU, Ivan Franko National University of Lviv, National Reserve “Sophia of Kyiv”, I. I. Mechnikov Odessa National University etc. The range of dissertations of an interdisciplinary nature is expanding, in particular, historical, theological, historical and philosophical topics are gaining popularity, and art criticism and musicology are becoming popular.

The review identifies the reasons for the reduction in the number of defended dissertations in Byzantine studies during 2012–2022 in the comparison to previous periods. However, the studies presented in the review are original, based on the latest methods and achievements of world science, and they also determine further vectors of the development of Ukrainian Byzantine studies in the near future.

Key words: Byzantine studies, Byzantine studies, dissertation research, 2012–2022.

Як цитувати: Домановська М.Є., Домановський А.М. Візантиністика в дисертаційних студіях науковців України, 2012–2022 (історичні науки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С. 89-106. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-09>

In cites: Domanovska M.E., Domanovskyi A.M. (2022). Byzantine Studies in dissertations produced by Ukrainian scholars, 2012–2022 (Historical Sciences). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (89-106) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-09> (in English).

This review³ continues the effort to analyze research in the field of Byzantine studies in Ukrainian historiography. It has been eleven years since the previous reviews of dissertation-level

³ The study was carried out with the support of grant programs: Dumbarton Oaks Mentorship Program and Research Grants for Scholars Affected by the Conflict in Ukraine (2022, Washington DC, the USA) and Shevchenko Emergency Fund to support Ukrainian Scholars and Artists displaced by war (Shevchenko Scientific Society in New York, the USA).

We express our sincere gratitude to our American colleagues for their support in the conditions of Russian-Ukrainian War.

©Домановська М.Є., Домановський А.М., 2022

studies in Byzantinology [9; 10], which covered the period from 2007 to 2011. The ongoing Russian-Ukrainian war has brought about new, almost insurmountable challenges for Ukrainian Byzantinologists. Further reduction of the traditionally modest funding of science and education in Ukraine, the transfer of academics to part-time positions, an increase in the academic workload, temporary or permanent emigration, change of profession and service in the ranks of the Armed Forces – in such conditions, a reduction in scholarly output, including dissertation studies, comes as no surprise.

In the dynamics of dissertation-level research in Ukraine as a whole, a significant decline in activity is noticeable both in terms of dissertation defenses and publications in Byzantine studies. Since 2014, the annexation of Crimea by the Russian Federation and cessation of archaeological work by Ukrainian expeditions have had a noticeable impact on scholarship. Researchers lost access to the sites of Byzantine Crimea and to the archive of the museum of the National Preserve of Tauric Chersonesos. In addition, the prolonged quarantine measures during the COVID-19 pandemic and the full-scale Russian invasion of Ukraine for a long time made it impossible for many Ukrainian Byzantine scholars to work in Ukrainian and foreign archives and libraries.

As in the period from 2007 to 2011, which was considered in the above-mentioned reviews, during the last decade building a shared informational and institutional space, a professional community of Byzantine experts from different regions of Ukraine that could bring together scholars working in philology, history, art history, philosophy, theology, etc., has remained a pressing concern. For a long time, this role was partially fulfilled by the website “Basileus. Ukrainian Byzantine Studies” [3; 8]. It called attention to the publication of monographs and articles and defense of dissertations, posted overviews of conferences and round tables, and covered other events. However, for a number of reasons, currently the website is almost never updated.

In 2016 Serhiy Sorochan, Kostiantyn Bardola, and Andriy Domanovsky founded the public organization Ukrainian Association of Byzantine Studies in Kharkiv. It has an active Facebook page, but almost all of the content is pre-war.

The new publication *Byzantinoucrainica* [2] has promise. It is a thematic collection that the editor plans to transform into a periodical and publish annually. Unfortunately, it owes its existence to the efforts of one enthusiast, Dmytro Gordiyenko, a senior researcher at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences. The first volume came out shortly before the start of the war; it remains to be hoped that the publication will become regular and will indeed play the role of a specialized Byzantinological periodical, which will bring together Byzantine researchers from various disciplines. Notably, the efforts of Dmytro Gordiyenko and Vyacheslav Kornienko were also responsible for the publication of the collection *Sofia of Kyiv. Byzantium. Rus'. Ukraine* from 2011 to 2016, special issues of which were dedicated to the anniversaries of the prominent Byzantine scholars Nadiya Nikitenko, Dmytro Ainalov, Yehor Redin, Nikodym Kondakov, and Fyodor Uspensky [12]. It was through no fault of the editors that this quality publication had to be discontinued.

The collection *The Byzantine Mosaic* was published in Kharkiv for eight years and featured the texts of open lectures delivered at the Helleno-Byzantine Lectorium, which functioned at the Church of Saint Panteleimon in Kharkiv. The publication was the print organ of the Inter-institutional Sector of Byzantine Studies at V. N. Karazin Kharkiv National University – an informal association of historians and theologians [1]. Nine issues came out from 2013 to 2021, but, unfortunately, it is currently discontinued.

The overview of dissertations in Byzantine studies defended from 2012 to 2022 will be limited to those dissertations that were defended in historical specializations within the field of ‘Historical Sciences.’ We by no means intend to give a comprehensive analysis of the scholarly accomplishment of every dissertation author, which is impossible, both in view of the thematic specificity of every dissertation and due to the lack of a necessary time perspective and ‘reception/integration’ of the results of these studies in Ukrainian and global historiography. However, they deserve detailed

attention from Byzantine scholars, since it is they that determine the future vectors of development of our complex and, in a way, 'orchid-like' field.

A notable phenomenon in recent years has been the appearance of more than a dozen dissertations on Byzantine topics defended in non-historical specializations, such as 'Aesthetics,' 'Musicology,' 'Theory and History of Culture,' 'Pedagogy,' 'Fine Arts,' 'Religious Studies,' or 'Law.' These works once again testify to the interdisciplinary nature of Byzantine studies and will certainly become the subject of our attention in the future.

Dissertations on Byzantine-related subjects defended in the historical specializations can be provisionally grouped into several research brackets: Byzantine Crimea, Byzantium-Rus'-Ukraine, Byzantine history, and historiographical studies. We would like to point out that the list of dissertations considered in this overview is far from exhaustive in any way and can be expanded in further studies. Furthermore, in recent years Ukrainian scholars not only have been actively researching Byzantine themes in the traditional historical and philosophical-theological field, but also put out a whole series of works in the fields of art history and musicology.

The dissertations of Vadym Maiko, Mykhailo Nikiforov, Kateryna Motsia, and Maria Parkhomenko can be grouped under the heading of 'Byzantium-Crimea.'

Vadym Maiko's doctoral dissertation "Southeastern Crimea in the Second Half of the 10th to 12th Centuries" was defended in 2012 at the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine [18] in the specialization 07.00.04 – Archeology. Chronologically, the work deals with the Byzantine period and, according to the author, aims to offer a general picture of the development of the southeastern region of the peninsula in the 10th to 12th centuries.

Vadym Maiko proposes to compensate for the limited source base, which is due to the sparse population of the eastern and southern parts of Crimea, by considering comparative material from southern Crimea, Taman, the North Caucasus, and the Balkans. The author was a long-time participant in the archaeological excavations at Sugdeia and Bosphorus and undertook the attribution and publication of the materials that he actively uses in his dissertation.

The work is primarily an archaeological study, which could probably be reflected in the title. Despite the fact that the author cites and engages with an extensive selection of written sources, even a cursory glance at the contents of the chapters shows the predominance of archaeological material. In the historiographical overview, the author notes that from the mid-1950s to the 1980s, researchers traditionally viewed the culture of the population of southeastern Crimea as Byzantine, and in the late 20th and early 21st centuries the majority of scholars held the same opinion (S. Sorochan, Yu. Moharychev, A. Sazanov, and others) [18, p. 7–9]. V. Maiko, however, contests this idea in view of the polyethnicity of the region's population and the lack of information in the written sources about any kind of mass wave of Greek immigration to the area. Limiting himself to a brief review of written, sphragistic, and numismatic sources, the author in his abstract makes no mention of the archaeological sources he uses, and does not even name the areas where he personally carried out archaeological excavations. Perhaps this can be explained by the space limitations of the abstract; these aspects may be addressed at length in the dissertation itself, which, unfortunately, cannot be accessed.

A large part of the main text of the work is devoted to the analysis of archaeological material. The author focuses his attention on residential and farm buildings and workshops, fortifications, temples, necropolises, ceramics, weapons and horse harness, agricultural implements, handicrafts and household objects, jewelry and elements of costume, and objects of Christian worship. The researcher also traces the gradual spread of Byzantine rule in the region bordering on Khazaria, Byzantium, and the principality of Tmutarakan.

As Vadym Maiko notes in the conclusions, beginning in the mid-10th century southeastern Crimea progressively loses its distinct regional features. All elements of material culture, architecture, fortifications, etc. develop similarities with other regions of the peninsula. The unprecedented growth of maritime trade, spread of imperial fashions and lifestyle, Christianization and political dependence all contribute to the formation of a version of the "provincial Byzantine culture of the Middle Byzantine period [characteristic of] the empire's Black Sea provinces, abandoned by the local 'non-

Roman' population" [18, p. 29]. Thus, the results of the study in fact disprove the author's cautious suggestion about the distinctiveness of southeastern Crimea and preservation of regional features.

In 2013, the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences hosted the defense of *Mykhailo Nikiforov's Candidate's thesis "The Byzantine Possessions in Mountain Crimea, First Half of the 9th to Early 13th Centuries,"* [Nikiforov] specialization 07.00.02 – World History. According to the author, it was from the mountainous parts of Crimea, where the *theme* of Klimata was founded, that the empire gradually spread its influence over the Northern Black Sea region and established contacts with the Pechenegs and Cumans [23, p. 1]. Like his colleague Vadym Maiko, Mykhailo Nikiforov strives to make a comprehensive study of a Crimean region of the Byzantine era, clearly stressing the reconstruction of its political history. The author focuses on the dynamics of the implementation of the *theme* system, the analysis of the interpretation of the Greek terms *κλιματα* and *pakton*, and the clarification of the chronology of Petronas Kamateros' mission to build the Sarkel fortress on the Don, as well as on the foundation of the first Byzantine *theme* in Crimea [23, p. 3–4].

Mykhailo Nikiforov adheres to the chronological order of presentation in the chapters "Review of the Literature on the Subject and the Source Base of the Study," "Creation of the *Theme* of Klimata in Crimea," "Mountain Crimea in the First Half of the 9th to Second Half of the 10th Centuries," and "Mountain Crimea in the Late 10th to Early 13th Centuries," tracing the evolution of Byzantine power in Mountain Crimea. Overall, the author places the height of Byzantine influence in Mountain Crimea within the first half of the 11th century, when Byzantine administration spread across the entire region. M. Nikiforov sees the second half of the 11th century as a period of the weakening of imperial power in Mountain Crimea, and connects this development with the strengthening of the Cumans; he dates the final loss of this region by Byzantium to the year 1204 [23, p. 12].

Both the Department of Byzantinology of the Crimean Branch of the A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the NASU and the Crimean Branch of the Institute of Archeology of the NASU were founded in the first years of Ukrainian independence. Unfortunately, after the annexation of Crimea by the Russian Federation in 2014, they suffered irreparable losses, since a significant number of specialists remained in occupied Crimea, including the aforementioned Vadym Maiko and Mykhailo Nikiforov, and the institutions themselves were merged with other entities.

The theme of Byzantine Crimea is continued in *Kateryna Motsia's Candidate's thesis on "Byzantine art of war in Taurica in IV — the beginning of XII a. d."* [21], defended in 2016 in the specialization 07.00.01 – History of Ukraine. The researcher focuses on the regional specificity and local manifestations of the Byzantine military doctrine in Crimea. She sets out to characterize the functioning of Byzantine fortifications and the legal status, ethnic composition, and numerical strength of the Byzantine military contingent in Crimea, as well as give an overview of the Byzantines' weaponry and military-administrative organization [21, p. 3–4].

The chronological boundaries of the study are notable for their ambition – from 395, when almost simultaneously with the official establishment of the Eastern Empire the Crimean Peninsula found itself in its sphere of interests, to 1204, when, with the formation of the Trebizond Empire, Byzantium finally lost its positions in the Northern Black Sea region.

In a comprehensive and thorough review of the literature and sources, the author notes the lack of a general study of the military arts in Byzantine Crimea and states that the basic strategy of the study is to verify the evidence of the written sources through the analysis of epigraphic, numismatic, and sphragistic data and archaeological material [21, p. 8].

The structure of the work is highly effective: the chapter on "Fortifications" considers cave cities and coastal fortresses and analyzes the functioning of the defensive structures of Tauric Chersonesus and the *kleisourai* of Taurica as the main element of Byzantium's defense strategy in Crimea. The chapter on "The Weaponry of the Byzantine Troops and Their Allies" examines close combat weapons, projectile weapons, and artillery. The chapter "The Military-Administrative Organization, Tactics, and Strategy of Byzantium in Taurica" summarizes information about the Byzantine military-administrative system, the empire's strategic plans, and key features of warfare on land and at sea.

Kateryna Motsia gives an elegant analysis of Byzantine military affairs in Crimea, tracing changes and developments from the 4th to the early 12th centuries. She throws light on the principles of organization and functioning of border defense in southern and southwestern Crimea, the weaponry, and the evolution of the military-administrative system and its correlation with the empire-wide administrative apparatus. Special attention is paid to the strategic plans of Byzantium in Taurica and their evolution during the period under discussion. Given the depth and originality of the work, it is regrettable that it has not been published as a monograph.

The Candidate's thesis of Maria Parkhomenko on "Daily life of Byzantine Chersonesos-Cherson (4th–10th centuries)" [24] was completed in one of the leading centers of Byzantine studies in Ukraine, the Department of Ancient and Medieval History at V. N. Karazin Kharkiv National University under the supervision of Serhiy Sorochan, and defended in 2018 in the specialization 07.00.02 – World History. Unfortunately, to date it remains the latest study in Ukrainian historiography devoted to the subject of Byzantine Crimea.

M. Parkhomenko employs the technique of 'drawing out' or distilling the structures of the Chersonites' everyday life, including household, economic, public, medical, and others. This makes it possible to go beyond the description of everyday life and uncover attitudes of a Roman-Chersonite individual towards these structures. The work draws on the principles of historical psychology and historical anthropology. The reconstruction of the living conditions and arrangements in medieval Chersonesos-Kherson and the anthropological appearance and diet of the city's inhabitants using the data of paleoclimatology, paleozoology, and paleobotany is certainly innovative. Such a research approach can become the basis for the study of other cities of ancient and Byzantine Crimea, as it significantly expands traditional approaches, which are often limited to the characterization of material culture [24, p. 2].

The author makes a compelling argument regarding the scholarly originality of the study. Despite the fact that the limited scope of the work allows for only a cursory outline of the basic issues, the non-traditional formulation of questions that are relevant for the analysis of structures of everyday life in any period and region in the history of Ukraine deserves attention.

The work engages a vast historiography and draws on a broad selection of sources – in addition to written, epigraphic, numismatic, and sphragistic materials, the authors uses the results of archaeological excavations in Chersonesus, including materials from the archive of the National Preserve of Tauric Chersonesos [24, p. 10–11]. The latter fact deserves special mention, since the author managed to do important work with these, without a doubt, priceless materials in time before the annexation of the Crimean peninsula by the aggressor state.

In the chapter on "The Urban Space of Chersonesus-Kherson in the Context of the Criteria of the Quality of Life of a Byzantine Citizen," attention is focused on the local climatic conditions and their role in the shaping of urban space. The author offers a detailed review of the functioning of the public infrastructure and facilities (military and administrative buildings, baths, restrooms, barbershops, hospitals, the theater, etc). The chapter on "The Chersonite's Living Space" explores ideas about a perfect home and the traditional elements of a residential building in Chersonesus-Kherson. The chapter "The Chersonite within the Structures of Everyday Life" considers the ethnic composition and anthropological appearance of the Chersonites, the local cuisine and foodstuffs, and the clothing and appearance of the city's inhabitants.

The work clarifies the reasons for changes in the city's topography and planning in the 4th to 10th centuries and specifics of the functioning of the urban infrastructure. The author surveys the topographical features of the city from the point of view of residential construction, reconsiders the role and place of the barbarian component in the ethnic composition of Chersonesus, proves the prevalence of protein food in the diet of the Chersonites, and attempts to reconstruct the clothing of the townspeople in the early medieval era. Parkhomenko concludes that, in terms of comfort and welfare, the daily life of the early medieval Chersonites was not far removed from the life of the inhabitants of other Byzantine cities. The townspeople sought to preserve traditions of antiquity, but climatic conditions, wars, and diseases forced them to respond to challenges. By the 10th century, the Chersonite had become a Christian of barbarian appearance, consuming mostly protein food, living

in a scaled-down copy of a manor house from classical antiquity, and wearing mostly woolen clothes, common since antiquity. Thus, Chersonesus was a typical Byzantine peripheral center that shared values, problems, and ways of solving them with the empire as a whole [24, p. 19–20].

The dissertations of Dmytro Gordiyenko, Oleksandr Romensky, Vyacheslav Kornienko, Olha Kozachok, Ihor Lylio, and Serhiy Shumylo may be grouped under the heading 'Byzantium-Rus'-Ukraine.'

Dmytro Gordiyenko's Candidate's thesis "The Byzantium-Rus' Relations during Constantine VII Porphyrogenitus' Ruling in the Context of the Byzantium Foreign Policy (912–959)." [5] was defended in 2013 in the specialization 07.00.02 – World History. The author sets out to define the characteristics of Byzantine-Rus' relations during the reign of Constantine VII and aims to determine their influence on the formation of the foreign policy conceptions of Kyiv and Constantinople [5, p. 3].

According to D. Gordiyenko, the Rus' vector of Byzantine foreign policy during the reign of Constantine VII is understudied, touched upon only in general works; its analysis requires engaging with the entire complex of Byzantine, Rus', Western European and Arab sources [5, p. 6].

The chapter on "Characteristics of Byzantine Foreign Policy during the Reign of Constantine VII Porphyrogenitus" focuses on the place of Constantine VII in the history of Byzantium, analyzes the political doctrine of Byzantium during the reign of the Macedonian dynasty, and identifies Byzantium's religious mission as an important factor in the imperial foreign policy. In the chapter "Rus' in the Foreign Policy of Byzantium under Constantine VII," the author considers the questions of the role of Rus' as a subject in Byzantium's foreign policy, the Rus' factor in Byzantine security policy, and the Byzantine-Rus' relations as defined by the treaties of 911 and 944. D. Gordiyenko pays special attention to Princess Olha's visit to Constantinople, analyzes in depth the problem of the place and time of Olha's baptism, and dwells in detail on the causes and consequences of Olha's embassy to Constantinople.

D. Gordiyenko disagrees with the view, widely shared in historiography, that Constantine VII was a weak ruler, noting that in his time the empire entered a period of prosperity. It was during this era that the Byzantine political doctrine took shape; important treatises were produced by intellectuals belonging to the scholarly and literary coterie around Constantine Porphyrogenitus. The author examines the principles and components of the foreign policy of the empire of the Romans in the first half of the 10th century, traces the emergence of the Kyivan state as a subject and object of foreign policy, and analyzes trade relations between Byzantium and Rus' from the standpoint of economic security.

For the first time in historiography, the researcher establishes the exact date of the baptism of Princess Olha (on the night of October 17–18, 957 in Constantinople) based on analysis of the evidence from the *De Cerimoniis* in the context of the ritual practice of the Byzantine Church [5, p. 12–14]. The dissertation puts forward many original suggestions and arguments, which are developed further in the author's numerous subsequent publications. Today, Dmytro Gordiyenko is, without a doubt, one of the leading figures in Ukrainian Byzantine studies, known as not only an original scholar and teacher, but also the organizer of numerous academic events and a tireless editor of a number of periodicals, among which of particular importance for the development of Byzantine studies in Ukraine are *Sofia of Kyiv: Byzantium. Rus'. Ukraine, Byzantinoucrainica*, and, in part, *Ucrainica Mediaevalia*.

Oleksandr Romensky's Candidate's thesis "Rus' in the Foreign Policy of Byzantium in the Last Quarter of the 10th Century" [25] was defended in 2015 in the specialization 07.00.02 – World History. The author produced it in the already-mentioned Kharkiv center of Byzantine studies, headed by Serhii Sorochan. It is close in subject matter to Dmytro Gordiyenko's study, and the two historians have debated each other on many occasions. According to Oleksandr Romensky, the empire's view of Rus' and the surrounding 'barbarian' periphery remains poorly understood, including such questions as the circumstances of the establishment of the Byzantine-Rus' alliance, the form, nature, and content of the treaty between Prince Volodymyr and Emperor Basil II, the chronology of Byzantine-Rus' relations in the last quarter of the 10th century, the causes and chronology of the war

in southwestern Taurica (the Korsun campaign), the place and time of the baptism of the Kyivan prince, and church organization in Rus' in the early stages of its development. The author also emphasizes the need to study the relations between Byzantium and Rus' taking into account internal problems of the Byzantine state and the political crisis manifested in the armed insurrections of usurpers (*apostasies*) in 976–979 and 987–989 [25, p. 1–2].

All these questions are explored in the chapters on “The Struggle for Power in Byzantium in 976–989 and the ‘Tauroscythians,’” “The War between Rus' and Byzantium in Southwestern Taurica,” “Rus' in Byzantine Diplomacy in the Last Quarter of the 10th Century,” and “Byzantium and the Baptism of Rus' in the Late 10th Century.”

The study offers a detailed analysis of the internal political situation in Byzantium in 976–989 and its impact on the foreign policy of the empire, the dating of the Battle of Chrysopolis between the armies of Basil II and Bardas Phokas as the *terminus ante quem* for the formation of the alliance between Rus' and Byzantium (March 989), and arguments in favor of the idea that Volodymyr's Korsun campaign stemmed from the desire to control the Baltic-Black Sea route ‘from the Varangians to the Greeks’ and secure the rights and privileges of the Rus' elite in commercial and diplomatic relations with Byzantium. O. Romensky refutes the view about 22 violations of the matrimonial agreement with Rus' by Byzantium, considers the contents and circumstances of conclusion of the Russo-Byzantine treaty, which he dates to the spring-summer of 988, traces the diplomatic and political significance of the marriage of Princess Anna to Volodymyr, confirms the view about the baptism and marriage of the prince in Kherson in the Great Agora on the Easter or Pentecost of 988, and marshals evidence in favor of dating the baptism of the Kyivans to between July 20 and August 1, 988. The researcher connects the delay in the creation of a metropolitan see in Rus' with the church policy of Basil II and the vacancy of the patriarchal see in Constantinople [25, p. 16–17].

O. Romensky has developed individual points of the dissertation in numerous publications; however, most of them have been published in Russian journals and collections, because in 2018, motivated by his love for Chersonesus and desire to work in the preserve and its museum, Oleksandr Romensky made the decision to move to the territory temporarily occupied by the Russian Federation.

Vyacheslav Kornienko's doctoral dissertation “Graffiti of the St. Sophia in Kyiv of the 11th – the Beginning of the 18th Century: an Information Potential of the Source” [16] was defended in 2015 in the specialization 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines.

The researcher focuses on the epigraphic artifacts (graffiti) of St. Sophia's Cathedral in Kyiv, which, unlike written sources, have not been influenced by later scribes and therefore represent authentic sources for the history of Ukraine in the Middle Ages. During 2006–2012, V. Kornienko discovered more than seven thousand graffiti dating from the 11th to early 18th centuries, which are included in the author's twelve-volume *Corpus of the Graffiti of the Sophia of Kyiv*. In the dissertation, Kornienko aims not only to catalog the inscriptions on the walls of the cathedral, but also to read, interpret, and determine the informational potential of the epigraphic artifacts from the Sophia of Kyiv as a historical source [16, p. 3].

In the chapter “Characteristics of the Author's Original Methodology of Epigraphic Study in the Sophia of Kyiv,” Kornienko makes a detailed analysis of the currently used methods of study, classification, and dating of the graffiti in St. Sophia's Cathedral. The chapter on “The Graffiti as a Source for the Study of the History, Architecture, and Artwork of St. Sophia's Cathedral” focuses on the new data throwing additional light on the dating of the cathedral's construction. The author notes that the graffiti are a unique and authentic source for the history of the architectural spaces of St. Sophia's Cathedral and its frescoes, as well as for the study of the political, ecclesiastical, and socio-economic history of medieval Ukraine. The researcher also considers graffiti as a source for the history of medieval writing and calendrical and mathematical thought. According to Kornienko, graffiti is also an important source for research in the field of special historical disciplines (biography, genealogy, heraldry, sphragistics, historical geography) and for exploring the worldview and attitudes of medieval people.

In his dissertation, V. Kornienko proposes an original method of comprehensive study of epigraphic artifacts. Analysis of the shape of the cuts, the material in which the graffiti was inscribed, and the shape of the blade that was used makes it possible to reconstruct many texts or their elements that have previously been considered destroyed. A significant number of authentic sources for the history of the Middle Ages and early modernity are made available to scholars. The dissertation and the author's further studies are certainly extremely important both for Ukrainian history and for Byzantine studies, since it was the Byzantine Orthodox tradition that was and remains dominant throughout the history of the Sofia of Kyiv [16, p. 4–6, 25].

Olha Kozachok's Candidate's thesis "Relationships of Galician Principality and Byzantium in the Context of International Relations in the Middle – Second Half of the XII Century." [15] was defended in 2017 in the specialization 07.00.01 – History of Ukraine.

According to the author, there are a number of poorly studied issues in the history of bilateral relations between Byzantium and the Principality of Halych, including the ownership or control over the Lower Danube, the role of dynastic ties, the political dependence of Rus' and, in particular, the Principality of Halych on Byzantium, the presence of Halych in the Byzantine coalition in the mid-12th century, the time of the emergence of the anti-Cuman alliance between Halych and Constantinople, and the involvement of 'Galicians' in the Bulgarian uprising of the mid-1180s. The chronological extent of the work is limited to the period of the existence of a separate Galician principality, but in her analysis of the problem of the anti-Cuman alliance Kozachok also considers the period of the late 11th to early 12th centuries, when the contacts between the Rostyslavids and the Komnenes first emerge, as well as the period of the reign of Prince Roman Mstyslavovych [15, p. 3–4].

The first two chapters are devoted to the historiography and sources and the theoretical and methodological basis of the study. In the main part of the work, the author analyzes the problems of the Byzantine-Galician coexistence and the participation of the Principality of Halych in the Byzantine coalition, the issue of the principality's political dependence on Byzantium, the Cuman factor in Byzantine-Galician relations, and the role of the principality in the Bulgarian uprising in the mid-1180s.

In her conclusions, Olha Kozachok notes that *de jure* the Principality of Halych and Byzantium were neighbors in the area of the lower reaches of the Danube, but *de facto* only their vassal territories adjoined each other; control over these was tenuous on both sides. Only from the mid-1160s to mid-1180s did the Lower Danube remain under the firm rule of Halych. Byzantium and the Principality of Halych were allies, particularly against Hungary and the Cumans. Treaty relations with Byzantium were initiated under Prince Volodymyrko, and the empire sought to continue them under Yaroslav Osmomysl. According to the author, Byzantium was the only initiator of diplomatic meetings. Emperors traditionally turned to Galician princes when the empire was under threat from several directions, as was the case in the 1160s with Hungary and at the end of the 12th century with the Cumans [15, p. 15].

In her dissertation, the author boldly poses questions not all of which can be answered now, primarily due to the lack of source material. This is precisely what makes the study timely and highly relevant not only for Ukrainian and Byzantine, but also for Balkan and nomadic studies.

The subject of Byzantium-Rus'-Ukraine is partially addressed in the *doctoral dissertation of Ihor Lylo "Greeks in the territory of Rus'ke Wojewodstwo in 15th – 18th c."*, completed at the Department of Medieval History and Byzantine Studies of the Ivan Franko National University of Lviv and defended in 2019 in the specialization 07.00 .01 – History of Ukraine.

The author observes that analysis of the contacts between the Galicia-Volyn state and the Byzantine Empire in the 12th to 14th centuries helps trace the processes of evolution and legal succession in relations between the political elites, Church, and artistic world of the Galicia-Volyn lands and the population of the Eastern Mediterranean. Such contacts continued after 1387, when these territories became part of the Kingdom of Poland [17, p. 2]. It is this question that the author investigates in the chapter "The Conditions and Beginnings of the Formation of a Greek Diaspora in the Galicia-Volyn State and Kingdom of Poland in the 12th to First Half of the 15th Centuries."

Ihor Lylo argues that the idea of the Greeks as the legitimate successors of the Byzantine Empire was gradually established in religious painting, literature, the legal sphere, and popular consciousness. The Metropolitanate of Kyiv was a daughter church of the Patriarchate of Constantinople. The powerful cultural influence of the Church through hierarchs of Greek origin or those educated in Byzantine centers, in particular Mount Athos, was also felt in the ideological, legal, and political spheres. It also affected handicraft technologies, architecture and construction, and other spheres, including structures of everyday life. As the Galicia-Volyn state declined, its legacy was taken over by the Kingdom of Poland. The new rulers well understood the economic and geopolitical importance of the Northern Black Sea region and its connection with the Mediterranean. And in the conditions of permanent conflict with the Turks that lasted for several centuries, Greeks could be useful for the Polish crown.

Serhiy Shumylo's Candidate's thesis "The Development of Spiritual and Cultural Ties between Ukraine and Athos from the Seventeenth Century to the First Third of the Nineteenth Century," defended in 2021 in the specialization 26.00.01 – Theory and History of Culture (Historical Sciences), may also be included under the heading "Byzantium-Rus'-Ukraine."

Similar to the work of Ihor Lylo, the dissertation deals with the subject that is defined in modern historiography as 'Byzantium after Byzantium,' following the title of a book by the Romanian historian Nicolae Iorga.

Going beyond the declared chronological limits of the study, Serhiy Shumylo considers the events of the 11th to 16th centuries in a retrospective overview of the crystallization of the phenomenon of Ukrainian spiritual presence on Mount Athos [29, p. 3]. Exploring the origins of Athonian hesychasm, the author turns to the works of prominent Byzantine scholars G. Millet, P. Lemerle, D. Likhachev, I. Meyendorff, G. Prokhorov, A. Takhiao, and others.

In his conclusions, the researcher observes that the roots of Ukrainian presence on Mount Athos go back to the history of ancient Rus' monasticism there, which was connected with the processes of the Christianization of Rus' and diplomatic, ecclesiastical, and cultural contacts between Kyivan princes and church leaders and the Byzantine Empire. These ties with Mount Athos continued to develop after the decline of Kyivan Rus' during the 14th to 16th centuries. The influence of the Athonian hesychastic tradition in this period was of great importance for further spiritual awakening and cultural development in the Ukrainian lands. Athos monks participated in the revival and spread of the tradition of hesychasm in the metropolitan see of Kyiv, making a significant contribution to the formation of old-Ukrainian culture, literature, and art.

The dissertations of Iryna Hornova, Pavlo Mykhalitsyn, Kateryna Sorochan, Vitaliy Kalinichenko, Oleksandr Kashchuk, Olesya Zhdanovych, and Vladyslav Vodko are devoted to specifically Byzantine subjects.

The Candidate's thesis of Iryna Hornova "Social and political history of Byzantium of XI century in the system of historical views of Michael Psellus" [6] was defended in 2012 in the specialization 07.00.02 – World History.

The author offers a detailed analysis of the oeuvre of the prominent Byzantine intellectual Michael Psellus, whose work allows us to recreate a broad panorama of Byzantine political life in the 11th century.

In the chapter on "Sources and Historiography," Iryna Hornova considers, in addition to the works of Psellus himself, a broad range of 11th-century Byzantine and non-Byzantine sources. The researcher notes that the main direction of today's 'Psellus studies' is the analysis of his texts in dialogue with the legacy of other representatives of Byzantine culture [6, p. 8].

In the main part of the work, the researcher analyzes the formation of Michael Psellus' worldview and examines the scholar's views on the Byzantine state and society of the crisis era of the 11th century, comparing his conception with the views of John Skylitsa and paying special attention to the historians' coverage of the political struggles in the empire during the reign of Emperor Basil II, in particular the uprisings of Bardas Skleros and Bardas Phokas.

Dissertation establishes the socio-political meaning of the chief categories used by Michael Psellus in trying to answer the most important questions that concerned him as a historian and public

figure. *The Chronographia* is almost a political manifesto rather than a dispassionate chronicle; hence Psellus' carelessness about facts and dates. It is a look at the state of the empire, at the life of Byzantine society with the eyes of an intellectual who belonged to the court officialdom. The work gives a wonderful sense of the era and at the same time embodies the leading trends in the development of the secular and rationalist culture of the time. The study of the further development of these trends and identification of the lines of succession that perhaps extend from Psellus to the late representatives of Byzantine civic thought Pliphon and Vissarion, who had a direct influence on the formation of Renaissance Neoplatonism, is considered by the author a promising direction for further studies [6, p. 16–18].

Pavlo Mikhalitsyn's Candidate's thesis "The Literary Heritage of Gregory of Nazianzus as an Early Byzantine Cultural Historical Phenomenon (adapted from the tragedy "Suffering Christ"), defended in 2012 in the specialization 07.00.02 – World History, was completed in the prominent center of Byzantine studies at V. N. Karazin Kharkiv National University under the supervision of Serhiy Sorochan.

Pavlo Mykhalitsyn focuses on the tragedy "Christus Patiens" as an artifact of the historical, cultural and theological polemics of the second half of the 4th century and analyzes it from the historical-philological, cultural, and theological viewpoints in the context of the literary legacy of Gregory of Nazianzus and the entire early Byzantine culture.

In a historiographical overview of the attribution (authorship) of the tragedy "The Suffering Christ," the author notes that most modern researchers attribute it to Gregory of Nazianzus [19, p. 7]. In addition to the works of Gregory himself, Mykhalitsyn draws on the testimony of both Gregory's contemporaries and later historians and writers of the 4th and 5th centuries, including Hieronymus, Rufinus, Philostorgius, Theodoret, Socrates, Sozomenus, and others. [19, p. 8].

In the main part of the work, the author examines the social and literary activities of Gregory of Nazianzus and develops a detailed historical, literary, and theological analysis of the tragedy "The Suffering Christ." According to the author, Gregory's literary and public activities were aimed at strengthening the church institutions and the Orthodox faith, as well as accelerating the Christianization of the empire. For the first time, the author clarifies the classification of Gregory's poetic oeuvre and the chronology of the writing of the tragedy, as well as develops a clear semantic scheme of the tragedy. [19, p. 13–14].

Kateryna Sorochan's Candidate's thesis "Foodstuffs, Raw Materials, and Craft Products in Byzantium, 4th to 9th Centuries: Professional Specialization in Production and Trade" [26] was defended in 2015 in the specialization 07.00.02 – World History. The work contributes to one of the main spheres of research interests of the Kharkiv school of Byzantine studies – the socio-economic history of Byzantium.

Kateryna Sorochan undertakes a comprehensive study of the nomenclature of basic foodstuffs, raw materials, and handicraft goods traded in Byzantium in the 4th to 9th centuries and of the corresponding specialization of commercial and craft activities. The researcher focuses on the terminology of product categories and nomenclature of goods, defines and systematizes classes of products that dominated agricultural, industrial, and craft production and exchange, and characterizes occupations, their nature and degree of specialization, and division of labor in the field of commerce in foodstuffs, raw materials, and handicrafts [26, p. 2–3].

In the main part of the work, a vast source and historiographical material on foodstuffs and professions related to their production and sale is systematized. The researcher covers virtually the entire range of foodstuffs, both local and imported, and analyzes the basic features of the Byzantine market in raw materials, investigating trade in ferrous, non-ferrous, and precious metals, precious stones, wood, olive oil, raw materials for textile production, wax, skins, furs, etc. Considerable attention is paid to handicraft production and trade and its specialization, in particular to fabrics, clothes, leather goods, ceramics, etc.

Overall, as the researcher notes in her conclusions, cereals and various types of raw materials led the nomenclature of Byzantine trade goods during the 4th to 9th centuries. Still, handicraft goods were responsible for no less than a third of the total volume of trade. The dominant items were basic

necessities and foodstuffs, of which there were more than 150 varieties. They were associated with 67 specializations in craft and commercial activity [26, p. 17–18].

The work is certainly valuable and innovative and fully deserves to be published and made available to the broad circle of specialists in Byzantine studies.

Vitaliy Kalinichenko's Candidate's thesis "Military-political aspects of the development of the First Bulgarian Empire in IX – the first quarter of the X-th century," defended in 2017 in the specialization 07.00.02 – World History, can be included in this Byzantine studies overview, given the fact that the First Bulgarian Empire developed in the orbit of the 'Byzantine commonwealth,' and that the work is primarily based on Byzantine sources [13, p. 8–9]. One of the key theses of the dissertation is the idea that the socio-political organization of the Bulgarian state developed "through a combination and mutual influence of the agricultural economy of the Slavs and the nomadic militarized tribal structure of the Bulgars, as well as the borrowing of the Byzantine political system, which was reflected in military affairs and determined the geopolitical strategy of the Bulgarian rulers." In addition, the strategic priority for the Bulgarian rulers, according to the author, was obtaining political and territorial concessions from Byzantium.

The author's historiographical overview is organized by problem – general works on the military and political history of the Bulgarian state; works dealing with the internal organization of the Bulgarian army; and studies of the weaponry of the army of the Danubian Bulgars, their tactics, and strategy. In terms of theory and methodology, the dissertation is influenced by the work of the Bulgarian researcher Ts. Stepanov, who has written most fully on the phenomenon of the combination of nomadic, Byzantine, and Slavic elements in the military and political history of the First Bulgarian Empire.

In the main part of the work, Kalinichenko primarily analyzes the role of the political factor in the formation of the armed forces of Danubian Bulgaria, in particular focusing on the political basis of the formation of the Bulgarian army under the rule of Krum (800/803-814) and Omurtag (814-831), the military component of Danubian Bulgaria in 832-892, and the evolution of the Bulgarian army during the reign of Simeon I the Great (893-927). The work also contains a detailed analysis of the structure and organization of the Bulgarian army and the principles of its functioning. Among the pressing concerns for today's Byzantine and Bulgarian studies are such issues as the recruitment and ethno-social composition of the army of the First Bulgarian Empire and its logistics. The author also considers the weaponry and military arts of the army of the early Bulgarian state, siege equipment, and the military strategy and tactics of the rulers of the Danubian Bulgars.

Overall, the work can be a solid basis for an in-depth general study of the military history of the First Bulgarian Empire and has value for Byzantine, Balkan, and Ukrainian studies.

The doctoral dissertation of the Lviv researcher Oleksandr Kashchuk "Monothelitism in Byzantium of the Seventh Century: Doctrine, Politics and Ideology of Power" was defended in 2020 in the specialization 07.00.02 – World History and published as a monograph [14]. The author completed it at the Department of Medieval History and Byzantine Studies of the Ivan Franko National University of Lviv, which is one of the leading centers of Byzantine studies in Ukraine.

Oleksandr Kashchuk stresses the need to analyze the phenomenon of Monothelitism in its three interconnected aspects – doctrinal, political, and socio-humanitarian [14, p. 3]. The source base of the study is represented by historical chronicles, acts of councils and synods, documents of the imperial court, theological treatises and sermons, and letters of emperors, patriarchs, bishops, and monks. Together, these materials allow the author to reconstruct the course and contents of the Monothelite controversy [14, p. 5]. The author demonstrates a thorough knowledge of historiography, primarily foreign. The overview of the research methodology and use of complex theological terminology is included in the second chapter of the monograph entitled "The Political and Theological Basis of the Monothelite Controversy and the Methodological Justification of Its Study."

The third chapter of O. Kashchuk's monograph, "The Official Introduction of Monoenergism: Between Doctrine, Identity, and Politics," traces the crystallization of the main aspects of this movement. With the start of the Arab invasion, the demand for religious unity among the Byzantine provinces, heterogeneous in their Christian faith, became urgent. This prompted Emperor Heraclius

and Patriarch Sergius to more actively introduce the doctrine of monoenergism as a basis for church unity [14, p. 13–15]. The fourth chapter, “Doctrinal Evolution of the Polemic,” presents in detail the doctrinal development of the controversy, because it was the need to adopt a doctrine that determined the actions of both sides and revealed the true motives behind the continuing debates [14, p. 15–17]. The fifth chapter considers “The Tactics and Politics of the Monothelite Controversy,” examining the connection between the tactics and politics characteristic of each side in the controversy. This approach also helps reveal the true motives and nature of the confrontation. The sixth chapter, “From the Clash of Ideologies of Power to Confrontation of Identities,” aims to sketch out the ideology of power in 7th-century Christianity. After all, the study of the tactical aspects of the polemical exchanges showed that it was not actually Christological views that clashed in the Monothelite controversy, but rather divergent ideologies of supreme power in the Church. The principle of *ikonomia*, followed by the Monothelites, became an expression of loyalty to the emperor. The principle of purity of faith, professed by the Diothelites, expressed loyalty to the Roman throne. That is why doctrinal contradictions led to a resurgence of the discussion about doctrinal authority in the Church – namely, regarding the authority of the emperor in the Church [14, p. 17, 20].

As O. Kashchuk argues in his conclusions, it was the Monothelite polemic that became the turning point in the history of Christianity and the Byzantine Empire. In the crucible of this polemic on ecclesiastical identity, backed by the testimony of Pope Martin I and Maximus the Confessor and his disciples, emerged the pentarchic consciousness of Eastern Christianity, which to a great extent determined the subsequent course of world history. The Monothelite polemic showed that it is religious identity that protects the inviolability of the boundaries of the Church, which neither politicians nor church hierarchs should violate, including in the modern world [14, p. 26].

The PhD dissertation of Vladyslav Vodko on “Ideological and political struggle in the Church of Roman Syria 30-40-th of the 5-th century” [4] in the specialization 032 – History and Archeology was defended in 2020.

As we know, in the year 395 Syria became part of Byzantium, with Antioch as the second most important city in the empire after the capital Constantinople. Most of the themes touched on in this study have value for Byzantine studies – in particular, the analysis of such issues as the Antioch school of theology and the legacy of its key figures, the institutional development of the Christian church in Roman Syria, the policy of the imperial government regarding conflicts on the periphery of the empire, and others.

In the main part of the work, the author considers the religious situation in Roman Syria in the 430s to 440s, the political and religious landscape of Roman Syria in the first half of the 5th century, the intellectual, theological, and ascetic traditions of Syrian Christianity and the historical memory of Syrian Christians. In the chapter “Confrontations in the Church of Roman Syria in the 430s to 440s,” Vodko analyzes the controversy surrounding the figure of Nestorius, the struggle around the legacy of Theodore of Mopsuestia, and the key features of ideological and political struggle in Roman Syria in these decades.

The author argues that the main motive of the imperial policy regarding Christological and ecclesiastical-political disputes in Roman Syria was the desire for ecclesiastical peace, to be achieved through compromise formulas and forced concessions. Vladyslav Vodko also proves that the ideological and political struggle in Syria after the Third Council of Ephesus was fueled primarily by ecclesiastical-political factors and the factor of identity, and was not exclusively a theological dispute, as it has often been assumed in historiography [4, p. 4].

The doctoral dissertation of Olesya Zhdanovych “The Byzantine Empire and the barbarians in the work of Menander Protector” was defended in 2021 in the specialization 07.00.02 – World History.

The author’s focus is on clarifying the Byzantine Empire’s relations with Turkic-speaking nomadic peoples in the second half of the 6th century and the Byzantine perception of the nomadic periphery. The main sources for the study are the work of Menander the Protector and other Byzantine and Turkic materials containing information about Byzantium and the barbarian world in the second half of the 6th century. In this period, during the reigns of Justinian I, Justin II, Tiberius I, and

Mauritius, the Great Turkic Khaganate and the Avar Khaganate became Byzantium's neighbors. The geographical scope of the study is limited to the territory of the Byzantine Empire and its periphery, including South Altai, the Black Sea and the Eurasian steppes, and the region of the Danube [11, p. 2].

In the main part of the dissertation, Zhdanovych examines the figure of Menander and the principal features of his work. Researchers will find useful the chapters on "The Turks in Menander" and "The Avars in Menander," which consider the mental foundations of early Byzantine society in the context of its perception of nomadic peoples.

As the author notes in the conclusions, it was Menander who first mentioned the Turks – nomads from South Altai. The Byzantine historian and politician provides valuable information about the embassies between the Great Turkic Khaganate and Byzantium and about Zemarch's travels to Altai, to the headquarters of the Turkic Khagan, which allows us to trace the route from the political center of the ancient Turks to Constantinople. Menander's information about the Great Turkic Khaganate is unique, since other Byzantine authors do not report anything on South Altai and the state of the Turks. His testimony is reliable and objective; it was confirmed by archaeological excavations in the south of Altai in the second half of the 19th century. Menander provides a significant amount of data about the Avars as well. Zhdanovych explores the diplomatic contacts between Byzantium and the Avars, about which Menander speaks at length and in detail [11].

Overall, the dissertation offers a comprehensive analysis of Byzantium's relations with Turkic and Avar proto-state and state entities in the second half of the 6th century, primarily on the basis of the author's own translation of the work of the Byzantine author Menander the Protector.

Maryna Domanovska and Oleksandr Muzychko authored historiographical dissertations that summarize the development of Byzantine studies in Kharkiv and Novorossiysk universities from the middle of the 19th to early 20th centuries. These works logically complete the survey of Byzantine studies in the higher educational institutions of imperial-era Trans-Dnieper Ukraine begun in the Candidate's theses of Oleh Fayda [27] and Vsevolod Chekanov [28], devoted to the Kyiv Theological Academy and Kyiv University of St. Volodymyr, respectively. These earlier dissertations are considered in the previous reviews.

Maryna Domanovska's Candidate's thesis "Byzantine Studies at Kharkiv University (Mid-19th to Early 20th Centuries)" was defended in 2015 in the specialization 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines.

Maryna Domanovska focuses on the Byzantine component in scholarly works and courses in medieval studies, the history of the Southern Slavs, Russian history, church history, and the history of law prepared and taught at Kharkiv University. She also stresses that it was at Kharkiv University that Oleksandr Zernin, for the first time in the Russian Empire, began teaching courses in Byzantine subjects and do research on individual problems of Byzantine history.

The study is built on the problem-chronological principle. The first phase of the development of Byzantine studies at Kharkiv University spanned the period from the early 19th century to the late 1860s. The corresponding chapter explores the general conditions for the development of Byzantine studies in the Russian Empire and first works in Byzantine studies by Kharkiv University professors – Oleksandr Zernin and the brothers Mykola and Petro Lavrovsky. During the second phase (early 1870s to late 1880s), studies and courses in political history of Byzantium, Byzantine law, and Byzantine-Slavic relations appeared at Kharkiv University. In her analysis of the third phase (early 1890s to early 20th century), the author focuses on scholarly studies and academic courses in the history of Byzantine art and literature and problems of Russo-Byzantine relations in works and courses on Russian history, and examines in detail Yevhen Chernousov's works in the history of the Byzantine state, law, and economy. Domanovska also considers the problem of the emergence of a research school in Byzantine studies at Kharkiv University [7].

The dissertation for the first time comprehensively explores the process of formation and evolution of Byzantine studies as an academic discipline at Kharkiv University from the mid-19th to the early 20th centuries, proposes its periodization, and characterizes the political and socio-cultural conditions for the early development of Byzantine studies at Kharkiv University. Domanovska

defines the circle of Byzantine scholars who worked at the university, describes their scholarly legacy, and considers the role and place of Byzantine history in the educational process. She analyses the academic communications of the scholars under study and touches on the issue of the existence of a research school in Byzantine studies at Kharkiv University [7, p. 10–14].

Regarding the latter problem, the author argues that the key point is presence of symbolic continuity of Byzantine studies at Kharkiv University from the turn of the 20th century to the present day. The Kharkiv Byzantinologists of today consistently defend in their writings the idea that their professional community has inherited the best traditions and achievements of their predecessors. From this angle, the work of the scholars of the era when Byzantine studies at Kharkiv University were just emerging acquires particular importance, creating a symbolic basis for the subsequent revival and progress of Byzantine studies at Kharkiv University, Kharkiv more broadly, and Ukraine as a whole [7, p. 3–4].

A chapter from the *doctoral dissertation of Oleksandr Muzychko “The process of institutionalization of historical research in the territory of Southern Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries),”* defended in 2020 in the specialization 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines, is dedicated to Byzantine studies at Imperial Novorossiia University in Odesa. The work is extremely thorough and informative, and the author’s analysis of the process of institutionalization of history as a discipline and teaching subject in imperial-era southern Ukraine is generally important for the study of the development of Byzantinology in this period [22].

However, the fifth chapter on the “Institutionalization of Individual Areas of Historical Research” and section 5.5 on the “Development of Byzantine Studies” deserve special mention. According to Oleksandr Muzychko, southern Ukrainian Byzantine studies made a tangible contribution to the overall process of making sense of the Byzantine phenomenon in history, primarily its cultural aspects. Moreover, Odesa scholars made a truly innovative infrastructural breakthrough in founding the Historical and Philological Society and the Department of Byzantine Philology at Novorossiia University. Of course, all this could not have happened without the prolonged residence in the city of several giants of Byzantine studies, who deliberately chose Odesa as a location closer to Constantinople, a kind of bearer of the historical spirit of Byzantium. Among them were Fyodor Uspensky, Mykhailo Popruzhenko, Synodiy Papadimitriou, Nykodym Kondakov, and others. Thanks to their active and varied teaching and research work, in the late 19th and early 20th centuries Byzantine studies became a kind of business card of southern Ukrainian historiography, slightly behind only classical studies in strength [22, p. 17–18].

Summing up this review of dissertation studies in Byzantinology, we must note a considerable decline in the research activity of Ukrainian scholars due to the war and the challenges it has brought about. Currently, there is no information about dissertation defenses on Byzantium-related subjects in 2022 and the first half of 2023.

Compared to the previous period, considered in the earlier reviews, the number of defended dissertations in Byzantine studies has decreased during the last decade. So, for example, during the five-year period from 2007 to 2011, sixteen dissertations were defended in Ukraine in specializations belonging to the field of ‘historical sciences,’ and five in other disciplines (one in philology, one in cultural studies, one in art history, and two in philosophy) [9; 10]. Over eleven years from 2012 to 2022, nineteen dissertations were defended in historical sciences, and we are aware of thirteen studies dealing with Byzantine subjects in the fields of musicology, cultural studies, aesthetics, philosophy, art history, religious studies, and pedagogy. The total number of theses over the past eleven years is thirty-two, and this number may be amended. Even without exact calculations, we may notice that it is specifically the historical sciences that have experienced a significant decline in the number of works (about 40 per cent, while the dynamic in other fields is positive).

It is dissertations defended in non-historical specializations that will be the subject of our attention in the next review. There is a noticeably growing interest today in the study of Byzantine music, icon painting, monumental and decorative art, aesthetics, and religious philosophy, as well as the legacy of Ukrainian art historians.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

References

1. «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме (Міжінституційний сектор візантиністики Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) [Електронний ресурс]. URL: <https://byzantina.wordpress.com/mozaika/>
2. Byzantinoucrainica, vol. I. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2022. 508 с.
3. Василевс. Українська візантиністика [Електронний ресурс]. URL: <https://byzantina.wordpress.com/>
4. Водько В. І. Ідейно-політична боротьба в Церкві Римської Сирії 30-40-х рр. V ст.: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії (в галузі історії). Одеса, 2020. 200 с.
5. Гордієнко Д. С. Візантійсько-руські відносини за Константина VII Порфирогенета (912–959 рр.) в зовнішній політиці Візантії. Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2013. 22 с.
6. Горнова І. С. Суспільно-політична історія Візантії XI ст. в системі історичних поглядів Михаїла Пселла. Автореф. дис. канд. іст. наук. Одеса, 2012. 23 с.
7. Домановська М. Є. Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. 20 с.
8. Домановський А. М. Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. *Deadministrando «Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету»* / А. М. Домановський // Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2011. № 10. С. 7–19.
9. Домановський А. М. Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007–2009 рр. / А. М. Домановський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 939. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 14. С. 71–91.
10. Домановський А. М., Домановська М. Є. Проблеми візантиністики в дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2009–2011 рр. / А. М. Домановський, М. Є. Домановська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1006. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 110–141.
11. Жданович О. П. Візантійська імперія і варварський світ у Менандра Протектора. Дис. докт. іст. наук. Київ, 2021. 344 с.
12. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України [Електронний ресурс]. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=4839
13. Калініченко В. А. Військово-політичні аспекти розвитку Першої болгарської держави у IX – першій чверті X ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2017. 20 с.
14. Кашук О. Я. Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади. Автореф. дис. докт. іст. наук. Львів, 2020. 32 с.
15. Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини середини – другої половини XII століття. Автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2017. 19 с.
16. Корнієнко В. В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. Автореф. дис. докт. іст. наук. Київ, 2015. 41 с.
17. Лильо І. М. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. Автореф. дис. докт. іст. наук. Львів, 2019. 34 с.
18. Майко В. В. Південно-східний Крим у другій половині X–XII ст. Автореф. дис. докт. іст. наук. К., 2012. 35 с.

19. Михалицын П. Е. Межинституциональный сектор византистики «Византийская мозаика» как объединяющий фактор богословской и светской гуманитарной науки [Електронний ресурс]. URL: <https://byzantina.files.wordpress.com/2017/04/mihalitsyn.pdf>
20. Михалицын П. Е. Літературна спадщина Григорія Назіанзіна як ранньовізантійський культурно-історичний феномен (за матеріалами трагедії «Стражденний Христос»). Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків, 2012. 22 с.
21. Моця К. О. Воєнне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2016. 23 с.
22. Музичко О. Є. Процес інституціоналізації історичних досліджень на території південної України (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. докт. іст. наук. Київ, 2020. 35 с.
23. Нікіфоров М. А. Візантійські володіння у гірському Криму у першій половині IX – на початку XIII ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2013. 16 с.
24. Пархоменко М. В. Повсякденне життя візантійського Херсонеса-Херсона (IV–X ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків, 2018. 27 с.
25. Роменський О. О. Русь у зовнішній політиці Візантії в останній чверті X ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків, 2015. 24 с.
26. Сорочан К. С. Продовольство, сировина і ремісничя продукція у Візантії IV–IX ст.: професійна спеціалізація у виробництві та торгівлі. Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків, 2015. 25 с.
27. Файда О. В. Візантиністика в Київській Духовній Академії (1819–1919). Автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2006. 18 с.
28. Чеканов В. Ю. Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2010. 19 с.
29. Шумило С. В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2021. 19 с.

ДОМАНОВСЬКА М.Є.,

канд. істор. наук, старший викладач кафедри українознавства
marina.domanovska@karazin.ua ORCID: : <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
 площа Свободи, 4, Харків, 61022, Україна*

ДОМАНОВСЬКИЙ А.М.,

канд. істор. наук, доцент,
 канд. істор. наук, доцент кафедри українознавства
gestabaudolini@gmail.com ORCID: : <https://orcid.org/0000-0001-8434-3374>

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
 площа Свободи, 4, Харків, 61022, Україна*

**ВІЗАНТИНІСТИКА В ДИСЕРТАЦІЙНИХ СТУДІЯХ НАУКОВЦІВ УКРАЇНИ,
 2012–2022 (ІСТОРИЧНІ НАУКИ)**

У статті здійснено огляд дисертацій з візантиністики, які були захищені впродовж останнього десятиліття за історичними спеціальностями в межах галузі «історичні науки». Не претендуючи на детальний аналіз наукового доробку кожного з дисертантів, прагнемо акцентувати увагу на тому, що візантійські студії в Україні, як і в попередні періоди, продовжують розвиватися в інституційних осередках, серед яких Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Інститут української археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний заповідник «Софія Київська», Одеський національний університет імені І. І. Мечникова тощо. Розширюється коло дисертацій міждисциплінарного характеру, зокрема

набуває популярності історико-богословська, історико-філософська тематика, популярними стають мистецтвознавчі і музикознавчі дослідження.

В огляді визначені причини скорочення кількості захищених дисертацій з візантиністики впродовж 2012–2022 рр. порівняно з попередніми періодами. Утім презентовані в огляді дослідження і оригінальними, базованими на новітніх методиках і досягненнях світової науки, і саме вони визначають подальші вектори розвитку української візантиністики у найближчому майбутньому.

Ключові слова: візантиністика, візантійські студії, дисертаційні дослідження, 2012–2022.

References

1. «Byzantine mosaic»: Collection of public lectures of the Hellenic-Byzantine Lecture Hall of the Holy Panteleimonovsky Church (Inter-institutional sector of Byzantine Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University). URL: <https://byzantina.wordpress.com/mozaika/> (in Ukrainian)
2. Byzantinoucrainica, vol. I. Kyiv: M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NAS of Ukraine, 2022. 508 p. (in Ukrainian)
3. Basileus. Ukrainian Byzantine Studies. URL: <https://byzantina.wordpress.com/>
4. Vodko V. I. Ideological and political struggle in the Church of Roman Syria 30-40-ies. V century: dis. for the degree of PhD (in the field of History). Odesa, 2020. 200 p. (in Ukrainian)
5. Gordiyenko D. S. The Byzantium-Rus' Relations during Constantine VII Porphyrogenitus' Ruling in the Context of the Byzantium Foreign Policy (912–959). Autoref. dis. cand. hist. science. Kyiv, 2013. 22 p. (in Ukrainian)
6. Gornova I. S. Socio-political history of Byzantium of the XI century in the system of historical views of Michael Psell. Autoref. dis. cand. hist. science. Odesa, 2012. 23 p. (in Ukrainian)
7. Domanovska M. E. Byzantine Studies at Kharkov University (mid-19 – early 20 centuries). Autoref. dis. cand. hist. science. Kyiv, 2015. 22 p. (in Ukrainian)
8. Domanovsky A. M. Reproduction of virtual Byzantium, or “Vasilevs. Deadministrando of Byzantine civilization” by means of the Internet // Methodical Bulletin of the Faculty of History of Kharkov National University named after V.N. Karazin. Kharkiv, 2011. № 10. P. 7–19. (in Ukrainian)
9. Domanovsky A. M. Problems of Byzantine Studies in Dissertation Studies defended in Ukraine in 2007–2009 // *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. 2011. № 939. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* Vip. 14. P. 71–91. (in Ukrainian)
10. Domanovsky A. M., Domanovska M. E. Problems of Byzantine Studies in Dissertation Studies Defended in Ukraine in 2009–2011 // *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. 2012. № 1006. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* Vip. 15. C. 110–141. (in Ukrainian)
11. Zhdanovich O. P. Byzantine Empire and the barbaric world of Menander Protector. Autoref. dis. doct. hist. science. Kyiv, 2021. 42 p. (in Ukrainian)
12. M. S. Grushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NASU. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=4839(in Ukrainian)
13. Kalinichenko V. A. Military and political aspects of the development of the First Bulgarian state in the IX – the first quarter of the X century. Autoref. dis. cand. hist. science. Chernivtsi, 2017. 20 p. (in Ukrainian)
14. Kaschuk O. Ya. Monothelitism in Byzantium in the 7th century: doctrine, politics and ideology of power. Autoref. dis. doc. hist. science. Lviv, 2020. 32 p. (in Ukrainian)
15. Cossachok O. B. Relations of the Principality of Galicia with Byzantium in the context of international relations of the middle – second half of the XII century. Autoref. dis. cand. hist. science. Lviv, 2017. 19 p. (in Ukrainian)
16. Kornienko V. . Graffiti of Sophia of Kyiv XI – early XVIII century: information potential of the source. Autoref. dis. doc. hist. science. Kyiv, 2015. 41 p. (in Ukrainian)

17. Lillo I. M. Greeks on the territory of the Russian Voivodeship in the XV–XVIII centuries. Autoref. dis. doc. hist. science. Lviv, 2019. 34 p. (in Ukrainian)
18. Maiko V. V. Southeastern Crimea in the second half of the X–XII centuries. Autoref. dis. doc. hist. science. Kyiv., 2012. 35 p. (in Ukrainian)
19. Michalitsyn P. E. The Byzantine interinstitutional sector “Byzantine mosaic” as a unifying factor of theological and secular humanities. URL: <https://byzantina.files.wordpress.com/2017/04/mihalitsyn.pdf> (in Ukrainian)
20. Mikhalitsyn P. E. The literary heritage of Grigory Nazianzin as an early Byzantine cultural and historical phenomenon (based on the materials of the tragedy “The Suffering Christ”. Autoref. dis. cand. hist. science. Kharkiv, 2012. 22 p. (in Ukrainian)
21. Motsya K. O. Military art of Byzantine Taurica in the late IV – early XII century. Autoref. dis. candidate hist. science. Kyiv, 2016. 23 p. (in Ukrainian)
22. Muzychko O. E. The process of institutionalization of historical researches on the territory of southern Ukraine (the second half of the 19th – early 20th centuries). Autoref. dis. doc. hist. science. Kyiv, 2020. 35 p. (in Ukrainian)
23. Nikiforov M. A. Byzantine possessions in the mountain Crimea in the first half of the IX – at the beginning of the XIII century. Autoref. dis. candidate hist. science. Kyiv, 2013. 16 p. (in Ukrainian)
24. Parkhomenko M. V. Everyday life of Byzantine Chersonesos-Kherson (IV–X centuries). Autoref. dis. cand. hist. science. Kharkiv, 2018. 27 p. (in Ukrainian)
25. Romensky O. O. Russia in the foreign policy of Byzantium in the last quarter of the X century. Autoref. dis. cand. hist. science. Kharkiv, 2015. 24 p. (in Ukrainian)
26. Sorochan K. S. Food, raw materials and craft products in Byzantium IV–IX centuries: professional specialization in production and trade. Autoref. dis. cand. hist. science. Kharkiv, 2015. 25 p. (in Ukrainian)
27. Fayda O. V. Byzantine Studies at the Kyiv Theological Academy (1819–1919). Autoref. dis. candidate hist. science. Lviv, 2006. 18 p. (in Ukrainian)
28. Chekanov V. Yu. Byzantine studies at St. Vladimir Kyiv University (the second half of the XIX – the beginning of the XX century). Autoref. dis. cand. hist. science. Kyiv, 2010. 19 p. (in Ukrainian)
29. Shumilo S. V. Development of Ukrainian-Athos spiritual and cultural relations in the 18th – the first third of the 19th century. Autoref. dis. candidate hist. science. Kyiv, 2021. 19 p. (in Ukrainian)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ
VII ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ: ДО 205-РІЧЧЯ ВІД
ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА»

Н. В. АКСЬОНОВА

доцент кафедри українознавства

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: aksjonovanat@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна

О. І. ВОВК

заступник директора Центра українських студій та українознавства

імені академіка П. Т. Тронька

E-mail: o.vovk.88@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна

Як цитувати: Аксьонова Н.В., Вовк О.І. VII Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 205-річчя від дня народження Миколи Костомарова» *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2022. Вип. 35. С. 107-109
In cites: Aksyonova N.V., Vovk O.I. (2022). VII All-Ukrainian Scientific Conference "Theoretical and applied aspects of biography: to the 205th anniversary of the birth of Mykola Kostomarov". *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (107-109), (in Ukrainian)

16 травня 2022 р. виповнилося 205 років від дня народження виданого українського історика, етнографа, літератора, громадського діяча Миколи Івановича Костомарова (1817–1885). Цей випускник Харківського університету увійшов в історію вітчизняної науки як основоположник народницького напрямку в українській історіографії, в історію культури – як представник гуртка харківських романтиків і один з тих, хто вперше зайнявся збором і популяризацією українського фольклору, а в історію громадської думки – як один з фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, першої української таємної організації, якій належить визначне місце у становленні української ідеї та розвитку національної політичної й історичної думки.

До річниці від дня народження М. І. Костомарова було заплановане проведення традиційної наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики», яка мала відбутися 17 травня 2022 р. Однак через повномасштабне військове вторгнення російської армії на територію України, що розпочалося 24 лютого 2022 р., і пов'язані з цим активні бойові дії, які прокотилися у тому числі територією Харківщини, захід був відкладений. Зрештою, незважаючи на ворожі обстріли та перманентні відключення світла в багатьох українських містах, VII Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 205-річчя від дня народження Миколи Костомарова» відбулася в онлайн-форматі 7 грудня 2022 р. Її співорганізаторами виступили кафедра українознавства філософського факультету і Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рис. 1. Доповідь Ольги Гончар на пленарному засіданні конференції

На пленарному засіданні після традиційних привітань від організаторів були заслухані дві доповіді. Ольга Трохимівна Гончар, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, виголосила доповідь «Ідея сакралізації України у спадщині Миколи Костомарова» (Рис. 1). Вона відзначила, що М. І. Костомаров сакралізував Україну не своєю творчістю, а й усім своїм життям. На думку авторки, чимало ідей і спостережень М. І. Костомарова, висловлених ще у ХІХ ст., виявилися пророчими. Серед них – особливе місце України у слов'янському світі, здатність українського народу гідно й рішуче протистояти будь-якому ворогові, а, отже, переконання в тому, що такий народ не може вічно бути в рабстві. Також доповідачка наголосила на необхідності комплексного академічного видання творів М. І. Костомарова.

Олена Миколаївна Богдашина, докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, презентувала доповідь «Університети Російської імперії у творчій долі М. І. Костомарова». О. М. Богдашина зобразила широку панораму життя видатного історика в палітрі його соціальних зв'язків, починаючи зі студентських років і до останніх років життя. Дослідниця зазначила, що М. І. Костомаров був так чи інакше пов'язаний з п'ятьма університетами Російської імперії (у трьох з них він викладав). На думку доповідачки, університетське середовище та викладання становлять значну частину інтелектуальної біографії М. І. Костомарова, і водночас своєю науково-педагогічною діяльністю він вписав яскраві сторінки в історію цих навчальних закладів.

Традицією конференції вже стала презентація нових книжкових видань, що мають відношення до біографічних студій. Олександр Олегович Савчук, кандидат філософських наук фахівець І категорії відділу українських студій імені Д. І. Багалія Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Каразінського університету, презентував книгу «Йосип Гірняк. Спомини» (Харків, 2022). Як відзначив доповідач, спогади одного з найвідоміших акторів мистецького об'єднання «Березіль», є унікальною пам'яткою української історії першої половини ХХ ст. Особливої важливості спогадам надають ексклюзивні відомості про підготовку, репетиції та прем'єри знакових Курбасівських вистав. По суті, ці спогади являють собою альтернативну історію «Березоля», розказану з перших вуст.

Після завершення пленарного засідання учасники перейшли до секційної роботи, що проходила в умовах відключення світла та нестійкого інтернет-зв'язку. У рамках конференції

відбулася робота двох секцій: «Спадок Миколи Костомарова в контексті сучасності» і «Біографістика: теоретичні та прикладні студії». Відео можна переглянути на сторінці Відділу українських студій імені Д. І. Багалія за посиланням: <https://www.facebook.com/bahaliy.viddil/videos/554122739567853>.

Рис. 2. Іменні сертифікати учасників конференції

У програмі були представлені доповіді 60 представників наукових та навчальних закладів із Харкова, Києва, Запоріжжя, Львова, Одеси, Полтави, Рівного, Ужгорода, Чернівців та інших українських міст. За результатами конференції усі учасники отримали іменні сертифікати (Рис. 2).

VII Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 205-річчя від дня народження Миколи Костомарова» ще раз підтвердила вагомі традиції біографічних студій у стінах Каразинського університету та зацікавленість до цієї проблематики з боку науковців усієї України.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

VII ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC CONFERENCE "THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF BIOGRAPHY: TO THE 205th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF MYKOLA KOSTOMAROV"

N. V. AKSYONOVA

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

E-mail: aksjonovanat@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody square, 6, Kharkiv, 61022, Ukraine*

O. I. VOVK

Deputy Director of Academician P. T. Tronko Centre for Ukrainian Studies and Local History

E-mail: o.vovk.88@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody square, 6, Kharkiv, 61022, Ukraine*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна****Серія «Історія України. Українознавство:
історичні та філософські науки»**

ВИПУСК 35

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 26.12. 2022. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 9,18. Обл.-вид. арк. 9,40.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32